

Dobozi Eszter

Színről színre

*Míg bennem műszerek matattak,
Te honnan jöttél az álmomba
délcegen, ifjan, ahogyan csak
gyermeki szememmel láthattam*

*nemes arcod, vonásaidat?
Ki küldött, hogy őrizz meg engem?
Miféle dimenzióiban
jártál e tájt a nem levésnek?*

*Mégis már szinte tapinthatón
s örökkévalón fiatalon.
Miképpen szűrődött rajtam át
a biztos érzés, hogy senki más*

*nem lehet ilyen gondoskodón
jelen, s atyaián biztatóm.
Félébren öröm futotta el
egész valóm. Odaát lehet*

ilyen, aki színről színre lát.

Füred fölött

*A tágasság volt a mi országunk:
az éjszaka kupoláján
mind a miénk a szűrt ragyogás, s úgy
trónolt, mint az égi bárány*

*Füred fölött a sejtelmes lámpás,
elértük a Fiastyúkot
nyújtózkodván túl a földi lármán,
hallottuk azt is, mit súgott*

*Valaki, mint a titkos jeleket,
úgy küldte át, s mint szózatot.
Jöttek, akár hajnali szekerek,
derengésből alakzatok*

*kelvén, s a túlpartról tornyok, tetők
közel futottak hozzánk, mint látvány
festett képeken, s a vihar előtt
a látás fényűzéseként tárván*

*elénk a képzetet. Milyen vizek
simultak hozzánk, micsoda utak
szaladtak talpunk alá! A tied
s az enyém. Még várandósságukat*

*mutatták napok, hetek. Akkor még
a tágasság volt a mi országunk.*

Jenei Gyula

Álom a vonaton

száznegyven kilométeres sebességgel suhannak
mellettem a hófoltok alól kikukucsáló illegális
szemétlerakók tarka buckái, a zsengezőld vetések
párhuzamos alakzatjai, a belvizek tócsáival
körülölelt faluszéli cigánytelepek, a felújított
állomások magasperonjai, a klimaxos nyár
hóhullámai, és suhan a vasúti átjárók sorompóinál
kerékpárra támaszkodó kínai ruhás
szegénység, miközben a kormányon lógó
szürke műanyag szatyorban turkál, én meg
a hátizsákomban. könyvet veszek elő, de tekintetem
tartalom nélkül futkos a sorokon. mutatóujjamat
könyvjelzőként a lapok közé csúsztatom, fejemet
az ülés enyhén koszos támlájának döntöm,
s az utasokat figyelem. ők meg az okoseszközeiket.
ujjbegyeik kényesen cikáznak az érintőképernyőkön,
hallójárataikból kifolynak a fülhallgatók vékony
zsinórhojai. októbert végéig fáradt, rézsútos fényei
festik a horizontot. istenem, mióta utazom ezen a
vonaton! suhannak mellettem cserbenhagyott
tanyák, elárvult állattartó telepek, kövér temető,
fák, arcok, évszakok, évek; elsuhan a gyerekkor
gőzmozdonyainak fanyar, fehér füstje, mikor
a nyitott peronról belépek a túlfűtött, fapados
vagonba, ahol elterebélyesedett, kendős néni,
borostás parasztemberek, cigarettázó, svájcisapkás
melósok utaznak és beszélgetnek, és beszélgetnek, és
utálom, ha kérdeznek, ha faggatóznak. aztán később
a fekete vonatok sörszagú kártyapartijai, a kigombolt
ingek mögül elővillanó bozontos, fekete
mellszőrzetek, hájas hasak, és mindig lesz valaki,
aki tüzet kér, cigit vagy pénzt, és csak jönnek és
mennek, és alig érnek haza, már indulnak is vissza,
nélkülük múlik el család, tél és nyár, tőlük hangos
az éjszaka. és olvasok, és alszok vagy figyelek
a fűtetlen vonaton, és várok a csatlakozásra, de
csak közhelyek érkeznek, hangosbemondó jelzi jöttük,

és a sínek átvisznek az országhatáron, és azon túl másként zöld a legelő, és elvisznek gótikus dómok alá, történelmi városok folyópartjaira, s visszább az időben, a gyerekkoron is túlra tolat a szerelvény, olyan tájakra, ahol még egy véletlen mozdulat megváltoztathatta volna a jövőt, és akkor sosem báméskodtam, hajoltam volna ki a lehúzott ablakon akkora menetszélben, amilyenben levegőt is alig kapok; nem kerestem volna üres fülkéket, vagy olyanokat, ahol vonzó lányok izzadnak bőrrüléses nyarakban, s meztelen combjuk ragadósan szíszeg, amikor egy ismeretlen állomáson leszálláshoz készülnek, hogy örökre eltűnjenek a szemem elől, hogy ne ők legyenek, akik kiforgatják helyéből az életemet. és utazom tovább, jeggyel vagy anélkül, és néha megbüntet a kalauz, olykor meg a párás füлкеüvegre rajzoló, vagy betűket írok rá, amikor nem veszi észre senki, aztán gyorsan letörlöm őket. a rozsdafoltos ablakon át állomások, ostorlámpák fényei villódnak a szemembe, külvárosok, csenevész erdők suhannak száznegyvennel, máskor pedig csak vándorog a vonat, mert leszakadt vezetékek, átforrósodott sínek, hajnali hófúvások, vagy éppen elgázol egy biciklist, öngyilkosjelöltet. néha eltévedek, nem ott szállok le, ahol kellene, de mindegy, mert minden állomás ismerős, az is, ahol sosem jártam. az utasok is ismerősek, a mozdulatok, a viszonyok. ha beleunok az olvasásba, a tájba, fejemet az ülőke támlájához hajtom, és behunyom a szemem: ugyanazok a színek, szagok, hangfoszlányok, s ugyanazokat az álmokat kattogja a végtelenített vágányokon semmibe száguldó szerelvény.

Térey János

Egy, kettő, három!

A nyilvánosság terei közül, nem számítva iskoláimat, leginkább a mozikra emlékszem gyerekkoromból. A Vígnek az Aranybika szálló oldalában lejtős oldalfolyosója volt tört csempéből kirakott mozaikpadlóval és fekete-fehér moziszínészfotókkal az előcsarnokban, Bujtor István és Bordán Irén, Belmondo és Monica Vitti portréjával. Ők mind velünk lélegeztek, nőttek és fogytak el, ismertük őket a színes magazinokból, benépesítették a gondolatainkat, és olykor le is léptek a falról, mint Mary Pickford vagy Douglas Fairbanks, akár Mándy mozijának kopott előcsarnokában. Csillárja és nagyvonalú, gipszstukkós karzata is volt a Vígnek, és van ma is, mert lényegében változatlan arculattal ez a színház kamaraterme. Sz ez a mozira nézve túlélést, a színházra nézve kevés jót jelent (az elkerülhetetlen ráncfelvarrásokon kívül hozzányúlni sem tudtak a megkopott teremhez). Itt láttam a *Csillagok háborúját* apámmal, 1978 nyarán, a lebilincselő és új dimenziót nyitó első részt, életem első átélhető mítoszát a szürreális formájú birodalmi csillagrombolókkal, az Erőt megtestesítő Jedi-lovagokkal, és Darth Vaderrel, a fekete lovaggal, aki sajnálatosan rossz útra tért. Luke Skywalker terepsiklót vezetett, és gazdálkodó volt, mint a nagyapám meg a szépapám. Persze, ő a repülőtisztai akadémiára készült közben. Nem értettem, hogyan lehet ennyire sebezhető egy akkora szuperfegyver, mint a Halálcsillag? Csak úgy el lehet rabolni a hipertitkos terveit? Az antropomorf robotok közül az aranyszínű Threepiót könnyen azonosítottam a Bádogemberrel az Ózból. Csubakka, a kétméteres, szőrmók vuki egyszerre volt beszélő pulikutya, az ember hú társa, továbbá kifordított Sancho Panza is, másodpilóta a pofátlan, mégis megnyerő csempész, Han Solo oldalán: ők ketten problémamegoldók, akik mindig, mindennel boldogulnak. „Csubakka ujjai végigzongoráznak a műszerfal billentyűzetén”, ahogyan a képregényváltozatban áll. Nagyon érdekes, hogy bár a Birodalomnak egyértelműen náci stichje volt, az idegenség, már akkor, muszlim színezetet öltött a sivatagi városok kupoláival és karcsú, vékony tornyaival, a csillagközi kikötők, átrakóbázisok is pont olyanok voltak a sivatagban, mint az oázisok, s az ott tapasztalt idegengyűlölet és agresszió is a más, a migráció és a terrorizmus korát előlegezte meg a sötét, hosszú lebernyegekkel együtt. Buckalakók, ez a kifejezés is innen zuhant alá a közbeszédbe. (Pedig lehetett volna a filmbeli egzotikum, teszem azt, fekete-afrikai vagy mandzsúriai beütésű is.)

Ugyancsak abban az évben vetítették a monumentális spagettiwesternt, a *Keomát* Franco Neróval a főszerepben, azzal a heroikusan hömpölygő végfőcímenével, amelyben női falzett énekel szívet tépően. A félvér Keoma megment a pestistől egy terhes nőt. Gyűlölködő testvérei szorongatják Keomát, kikötözik egy kerékre a város főutcáján, végül a terhes nő menti meg. Egy-egy tehát. megszületik a gyermek, ám az anya belehal a szülésbe, őt már nem lehet megmenteni. Keoma egy öreg boszorkányra bízta csemetéjét. „Aki szabad, az nem halhat meg soha”, búcsúzik a semmibe vágatató főhős. Hát, szép dózis a nem egészen nyolc évemmel. Bergmant és Tarkovszkijt már nem kapkodtam el.

Az intimebben elegáns Apollóban száz másik szélesvásznú, „egész estés” film mellett *A pogány Madonnát*, az *Egészséges erotikát*, a *Szamárköhögést* és *A bolygó neve: Halált* is láttam, jóval később, a *Meteorban* a *Lady Chatterley szeretőjét*; ezt a kettőt már egyedül és titokban – vajon mit füllenthettem odahaza, mit nézek? –, de sokáig minden mást az általános iskolai osztályommal. Ha egy filmeposz két részes is volt, az majdnem fél napra kiszabadított apám ellenőrzése alól. Apolló, Víg, Meteor, ez volt a háromság. Hacsak nem a Híradóban vagy a Hungáriában néztünk filmet; esetleg, nagyon ritkán, szülői ellenjavallat birtokában, az utánját-szó Klinika moziban a Nagyerdőn.

„Hányszor mondtam, kisfiam, ne nagyon érintsd a karfát, összefogdosták előt- ted a betegek”, intett belgyógyász anyám.

„Minden beteg fertőző, anya?”

Míntha a nadrágomra nem tapadna elég bacillus, spóra, egyéb alattomos kór- okozó, meg ki tudja, még micsoda, az iskolában meg a villamoson.

A mozikon kívül három épület enteriőrje jelenik meg élénken előttem: az úttö- rőházé, a IPK pódiumterméé az életemben tíz éven át tartó farsangokból, meg a Csokonai Színházé. És a fontos helyek közül egy nyári táboré a városhatáron belül, de már az erdőben. Nem tudom, azért-e, mert mindegyikben ott volt a későbbi pályám előlege. Például egyetlen templomra sem emlékszem, mert a családdal nem jártunk istentiszteletre, tizenhat éves koromig pedig tudatosan nem is tettem be a lábamat Isten házába. Aztán váratlanul döntöttem úgy, hogy egyetlen őszön járom végig az összeset Debrecenben – talán azért, mert annyira eltér a karakterük minden más építményétől –, így is történt.

Ha a Vöröshadsereg útjáról, vagyis a tizenévesek nyelvén a „Vörihariról” nem fordulok le balra, a Béke útjára, a rettegett iskolafofogszat felé, akkor alighanem a sarok utáni első, magas, sisakos házba tartok, mert attól délre már a pályaudvari negyed húzódik. A Béke-sarkon túl egyelőre csak a szüleimmel szervezhetek sétákat. Hogy mennyire be voltam zárva, mennyire kötve volt a kezem (és a lábam) alsó tagozatban, arra a Perces utcai eset a példa. Mona Gyula, a padtár- sam pirulós, kevés szavú fiú volt, és Kacsának hívtuk, nem tudni, miért, elég volt ehhez a névtapadáshoz az egyszer viselt kacsás póló vagy egy véletlen elszólás is. Egyszer meghívott magukhoz tollasozni tanítás után, ahogy már korábban is néhányszor. Aznap péntek volt, és ezért egy-két órával elhúzódhatott a mérkő- zés, nem néztünk az órára, párszor föl is akadt a labda a garázsuk tetejére, sokáig keresgéltek. Hiba volt. Búcsúzóul kaptam az anyjától egy zacskónyi gyümölcsöt, körtét, szőlőt és szilvát. Akkor még nem tudtam nemet mondani. Eppen kilép-

tem a kapun, amikor megjelent a ház előtt apám. Napközben mindig tudta, hol vagyok, de délutánra eltűntem a radaráról. Iskolában vagyok, napköziben, és kész, nem lehetek máshol. Hogyan deríthette ki mégis, hol vagyok, ha nem az iskolában, rejtély. Bement oda, mondták neki, hazamentünk. Régen. Mégsem vagyok otthon. Utólag érteni vélem, amit akkor érezhetett. Kisfiam, kisfiam, merre jársz? Az a büdös kölyök hát nem elcsavargott? Nem voltam kimondottan elcsavargós. Csak aznap. Ő meg ösztönös szimattal ment utánam. Cirkált föl-alá az utcákon, mint egy járőr? Szitkozódva, káromkodva, mint az aggódó apák? Egy sárga Wartburgból pattant ki. Csak nem a keresztmamám ül a kormánynál? De bizony. (Jézusom, sajnós elfelejtettem, hogy ma jönnek látogatóba Berényből.) Akkora pofont kaptam apámtól, hogy majdnem leszállt a fejem. Hogy mit képelek én magamról. Pedig el volt tervezve, hogy együtt megyünk ide meg oda. Anyukád vacsorával várt, az kihűlt, te meg... Megzörrent a kezemben a most már nagyon nevelésesen ható zacskó. És ebben mi a fene van? Minek? Nem jó neked a mi szőlőnk? Mindezt a keresztanyám meg a Mona család szeme láttára, előbbi szomorúan nézett, utóbbiak részben megütközéssel, részben megértő elnézéssel. Egyedül Kacsá vigyorgott. Ezután csak évek múlva látogathattam meg bárkit az osztályból, Monáékhoz nem volt többé kedvem. Negyedikben Teremi Sanyihoz jártam a Karthago zenekart hallgatni, mert akkor éppen az volt a menő. Amikor nekem is lett saját lemezjátszóm, sztereo Tesla, eszem ágában sem lett volna ilyen esetlen zenét föltenni. „Tunisi zöldbozót rock”, így szólt az önmeghatározásuk. Ezt akkora sületlenségnek találtam kamaszként is, hogy még akár jó is lehetett volna, de nem volt az.

A Béke útja gyerekléptekkel számolva messze esett Szentlászlófalvától. Egyszer egy fogorvosi kezelésre várakozó diáktársunk jól bevásárolt háztartási kekszéből, és kiosztotta a teljes zacskót, csak hogy a fogak közt maradó keksztörmelékkel fölbosszanthassa a „henteseket”, akik nem is annyira fizikailag voltak kíméletlenek, mint amennyire modortalannul viselkedtek a kisdiakokkal. A szomszédba szívesebben mentünk. A Löwy Sándor Úttörőház színes, ólomüveg ablakai a hét vezért ábrázolták. Löwy Sándor pék volt és pártmunkás, Farkas Vladimir unokabátyja, és kényszertáplálás következtében halt meg a váci börtönben. Hogy Debrecenben járt-e egyáltalán valaha, s hogyha nem, mi indokolta ezt az elnevezést a korszellemen kívüli, arról nem tudok. Az épületet Bálint Zoltán – Bálint András színművész nagyapja – és Jámbor Lajos emelte Hajdú vármegye központjaként, egy hajdani színjátszóhely, a Fehér Ló fogadó helyén. Az erkély magasából mintha cseppkövek lógtak volna lefelé, a párkányokon vöröskőből faragott, kardos, süveges hajdúk vigyáztak, az épület huszártornyán pedig Árpád fejedelem pirogránit szobra magasodott. Legalábbis Árpádnak mondták azt a hetyke figurát a csúcson. Gyerekkoromban, a hetvenes évek közepén már igencsak elhanyagolt volt az épület, s miközben a vakolat egyre csak hámlott, potyogott róla, elkoszolódtak, barnára pácolódtak a szobrai is. És ott volt még a hét vezér, akik páncélingben és színes, hegyes sisakban, hét nagyon magas és keskeny, színes mozaiküveggel berakott ablakból bámultak ránk. Mint később megtudtam, a Nyolcak festőcsoport alapító tagja, Kernstok Károly művei voltak ők, némelyikük kezében szablya, harci szekerce, íj vagy kürt. Dinamikus csoport volt, a két szél-

ső vezér egész törzsével befelé fordult, a kettes meg a hatos kifelé nézett, vissza órájuk, a hármast meg az ötöst előlnézetben ábrázolta ugyan Kernstok, de megint befelé, arccal a főnök felé fordulva; ilyen módon tekintetük iránya adott hullámzó ritmust az egésznek. Mintha valami forró téma futna végig a társaságon, valami fölviillanyozó hírt adnának tovább egymásnak a férfiak, jót vagy rosszat, az most mindegy, lényeg a hírközlés feszült és élénk folyamata. Hamar észrevettük, hogy a központi alak, Árpád fejedelem derektól fölfelé hiányzik közülük, törzsének helyén sima katedrálüveg szomorkodik. Üvegablakként még a fejedelem sem élhette túl a bombázásokat. Évekkel később pótolták a csonka Árpádot, miután a palota úttörőházból megint megyeháza lett, még jóval a rendszerváltás előtt. Jó döntés. Azután már nem is volt több úttörőház a városban? De, mintha egy Simonyi úti villát megtarthattak volna maguknak a kiöregedett pionírok, igaz, már nem sokáig.

Azóta Árpád szintén egyenesen a szemünkbe néz.

Nagy, szépre csiszolt parkettájú, pompázatos terem, körbefutó stukkós erkéllyel, kazettás mennyezettel. És azok a súlyos csillárok! Külön megcsodáltuk a széles lépcsők rézgyűrűit, addig nem láttunk ilyesmit. Egyik nevelőnk elmagyarázta, hogy régen rézpálcák csatlakoztak hozzájuk, azok alá simult a süppedős, vörös szőnyeg. Szerettünk idejárni, szőnyeg nélkül is magnetizált minket a tér, ez a szocialista aulákhoz képest másféle tágasság, ez az emelkedett légkör. Az összes hajdúváros és falucska címere odafönt sorakozott körben, a nemesi családokéval együtt. De hogy mi mégis mivel foglalkoztunk odabent, a tekintetes vármegyeházán? Már nem tudom, csak sejtem. Legvalószínűbb, hogy ismeretterjesztő előadásokra, szavalóversenyekre és évfordulós ünnepségek véget érni nem akaró sorozatára jártunk. Körjátékokat játszottunk azon a tükörsima, eszelősen ragyogó, csodálatos parkettán (nekünk recsegő és hullámzó hajópadlónk volt odahaza, nagyanyámnak is). Felnőtt elvtársak köszöntőit hallgatta a derús gyermekesereg. Sokan fotós szakkörbe jelentkeztek ide, az engem elkerült (hiszen gépem sem volt), a néptánc még kevésbé volt az én világom, a nagy karácsonyokra és a filmvetítésekre sem innen emlékszem. A boglyaíves, cirádás díszráccsal elzárt kapualjban rácsodálkoztunk arra a megfeketedett, bronz domborműre, amely első világháborús csatajelenetet ábrázolt ágaskodó paripákkal, puskával rohamozó huszárokkal egy szétfröccsenő gránát keltette, óriási porfelhőben. *„A volt cs. és kir. 16-os huszárezred hősi halottainak emlékére”*, olvastuk a betűket. Mi az a cs. és kir.? Tényleg császári és királyi? Ausztria és mi, együtt, azonos birodalomban? Apa, mikor megyünk mi Ausztriába, ahol azok az emeletes, piros vonatok közlekednek? Minek van vasúti szabadjegyünk, ha sohasem megyünk? (Amikor felnőtt emberként a kleinwieni vasúti megálló felől másztam meg a göttweigi apátság hegyét, a meredek, időnként az avar alatt eltűnedező gyalogúton, s amikor lenéztem, és elrobogott a völgyben, mélyen alattam a piros vonat, akkor nagyon eszembe jutott az apám. És tudtam, hogy ez az, bár emeletes sem volt, csak piros. Ugyanaz az osztrák vonat, amelyre apukám sohasem ültetett föl.) A ház új gazdáai nem vacakoltak sokat a háborús jelenettel, hagyták porosodni báró Wesselényi Miklós Játékszíni Társaságának emlékjelével együtt.

„Holnap fényképezés! Kisdobos inget, nyakkendőket kell hozni!”, állt az első vonalas füzetemben, a *Maradj csendben!* című versike alatt. Ez a másnapi fénykép lett a kisdobos-tagkönyvbéli portrénk.

*Anyukám alszik, pihen, fáradt,
Elaltatom a babámat.
Búgócsiga nem pörög,
Szép csendesen leülök.*

Diktálás után írtuk, a szerzőre nem emlékszem, az interneten sincs nyoma. Lejegyzésem alatt Katóka néni piros filctollas megjegyzése áll: „Szép!” Általában nem volt annyira szép a kézírásom. A Mókus órs tagja, majd órsvezető-helyetese is voltam egy darabig, ezt a Mókus órsöt, bár szerettük volna, sohasem sikerült Luke Skywalkerre átkeresztelnünk. Ha otthon felejtettem a kék vagy piros nyakkendőmet, megszidtak, és leghátulra állítottak, az iskolában biztosan. Hazazavarni túlzás lett volna. A nyakkendő nem volt elegendő, tartozott hozzá úttörőing és síp is, zsinórzattal, továbbá úttörőöv táborúzmotívummal; sőt sötétkék vállpánt, amennyiben tisztséged is volt. Nálunk a jó tanulóknak ezt is vállalniuk kellett, én például kerek egy éven át voltam, muzájából, rajtítkár-helyettes a szintén halk, szelíd és sötét szemüvegű Süveges Györgyi mellett, még nyári képzésre is jártam a Kartács utcai táborba, a művésztelep mellé. Pusztán csak a tanulmányi eredményeink alapján. Hogy rátermett közösségi emberek vagyunk-e, van-e szervezői vénánk, senki sem firtatta, mivel nem ez volt a szempont, hanem kizárólag az ész, amit az ötöseinkből véltek kiolvasni. Hogy miért kapcsolnak hozzá megbízhatóságot is, igazán nem tudom.

„4803-as számú Eötvös Loránd úttörőcsapat, vigyázz! Zászlónak tisztelgélj!”, ez a mondat, csapattanácstítkárunk, a dauerolt Apagyiné hangján, a lendületével meg a dallamával együtt megvan, de már az Eötvös utcai iskolaudvarunkról.

„A dolgozó néperért, a hazáért előre!”

„Rendületlenül!”, zúgta vissza a kórus.

Tehát a díszteremből egyetlen számottevő programra sem emlékszem, ez szimptomatikus. Csakis arra, hogy sötét délutánokon vártuk a villamost hazafelé. Enikő néni egyszer a megállóban ráripakodott Fodor Tibire, aki javasolni merészelt valamilyen terven felüli múzeumlátogatást az iskolai programokon kívül:

„Van apád? Van anyád? Na, ugye. Hát akkor menjél velük, jó? Ne engem nyúzzatok.”

Manapság egy ilyen mondat, vagy legalábbis ez a hangfekvés bármilyen oktatási intézményben nagy feszültséget gerjesztene. Ma egy ilyen mondatért bemenne az anyuka az iskolába, hogy elbeszélgesse az indulatát fékezni képtelen pedagógussal, és bizonyára volna is következménye a dolognak, de ez az érdes modor abban az időben egyáltalán nem számított kirívónak, még ha én meg is lepődtem rajta. Iskoláinkban rend volt, ahogy hazánkban is. Rendnek kellett lennie, ám az emberi közlés színvonala, a beszédstílus minősége nem számított, mint ahogyan a gyermek méltósága sem. Napi gyakorlat volt a testnevelő- meg a technikatanárok „tocos-” és „barack”-osztogatása. Tibi nagyot nyelt. Ő csak jót

akart, de lám, rövid úton lepasszolták. Nekem ez a szeplős, hozzám hasonlóan pengevékony, kicsit görbe hátú és vörösesbarna hajú fiú lett az első barátom, már a tanév első napján szóba elegyedtünk az udvaron, aztán éveken át fogékonnyak voltunk egymás rezdüléseire. Rezonáltunk, sülve-főve együtt voltunk, az ő lakásukba jártam látogatóba rendszeresen. Őt is érdekelte a történelem, egy időben mind a ketten régészek szeretnénk volna lenni. Ővele tudtam beszélgetni Ámonról és Átonról. Végre valaki, akivel szóba tudok elegyedni a családomon kívül! Padtársam volt, amíg szét nem ültettek minket, mert ő volt az, akivel állandóan „fecsegtünk” órán, mondhatnám az egykori üzenőfüzetek modorában. Katóka néni mindenestre nem egyszer szólt ránk, és nem lehettünk többé padtársak, a szótlan, pirulós Mona Gyula mellé kerültem. „Különös dolog az az ifjúkori barátság; akár egy tojás, amelynek sárgájában már ott érződik a pompás madárjövő, a világ szemében mégsem egyéb, mint meglehetősen kifejezéstelen ovális, nem különböztethető a tojástól.” Sokat olvastam, de ő még nálam is többet, én akkor még nem számítottam könyvmolynak, ő már igen, szemüveges is hamarabb lett. Olvasmányaiiban előttem járt, és nem volt rest eldicsekedni velük. Amikor Éva nagynénem asztalán fölfedeztem Kákósy László *Ré fiaí* című kötetét, és lelkesen beszámoltam róla Tibinek, ő csak legyintett, mint akinek nem lehet újat mondani. Ez a fölényeskedés már nekem is sok volt. Legközelebbi találkozásunkra kitaláltam egy sohasem létezett egyiptológiai szakmunkát a hieroglifák megfejtéséről, hozzá még Jean-François Champollion ásatási naplóját is, új magyar fordításban. Azt aztán kereshette. Az egyiket olyan sikeresen találtam ki, hogy rávágta a boltban: rég elfogyott. Persze, idővel rájött az én Tibi barátom a csínyemre, és ez már neki is jókora csalódás volt. Rám rontott óra előtt az őszi udvaron, alaposan leszidott, és akkor mosolyszünet következett. („Néha ugyan összevesztünk, de az ilyen maximum félóráig tartott”, írtam utólag, a hatodikos füzetemben szereplő, *Barátságunk története* című fogalmazásban.)

Tibiék az úgynevezett Csapó-kanyarban laktak, ahol a városrendezők akkoriban egyenesítették ki egy ősi, debreceni utca nyomvonalát. Az, hogy miért fordult el a Csapó utca a városhatárhoz közeledve, kilencven fokos szögben addigi önmagához képest, vajon a korabeli telekviszonyok kuszasága miatt, vagy egy hajdani mocsarat, esetleg védett, földesúri ingatlant, udvarházat vagy majorságot megkerülendő, számomra rejtély maradt. A domborzat miatt biztos nem módosítottak az irányon, lapos volt arrafelé minden, mint az asztal lapja. Az úttestet a hetvenes években kiszélesítették, a földszintes házak helyére tízemeletes panel szalagházak épültek jobbról és balról, köztük futott az új Csapó utca, enyhe kanyarral idézve a régít – tudom, hogy ezt a tervező, Boruzs Bernát alázatos finomságnak, bevallottan „poénnak” szánta, ahogy a kanyarbeli házak széles erkélyeit is –; az eredeti nyomvonalat egy debreceni zsánerfestő, Senyei Oláh István nevére keresztelték át. Gyermekfejjel is világos különbséget tettünk az otthonaink állaga és állapota között. A százéves, salétromos falú, de nagy kertes házakban lakó gyerekek, azaz mi, kíváncsian méregettük a vadonatúj panelbe költöző családokat; irigyeltük őket a tisztaságért és az újonnan ragyogó, színes, elemes bútorgarnitúrákért, nem úgy a szűk, linóleumos folyosókért és a szobák szerény belmagasságáért. Azok meg minket irigyeltek a telek mélységébe

nyúló kertekért. A „privát” homokozókért. Még a titokzatos fáskamrákért is. S hogy nálunk mindennek van helye, ők bezzeg kidobták a régi holmijuk felét. Náluk jóval szabadabb volt a légkör, az ő apjának voltak személyesen hozzám intézett kérdései, és mindig barátságos volt velem. Tibinek volt saját szobája, nekem csak tízéves koromban lett. Volt saját íróasztala, gondosan elhelyezett írószerszámokkal. Én sem akartam az apám készletére hagyatkozni. Tévénk is jóval hamarabb volt, mint nekünk, és akkor ez számított. Tőle hallottam először Arisztid és Tasziló-viccet, tőle hallottam először az Anjou-házról és Sziddhárta királyfiról, náluk kóstoltam először kefirt. Neki lehetett aranyhörcsöge, nekem sokáig macskám sem. Ha látogatóba mentem, mindig fölmentünk a tetőre, ez a programpont sohasem maradhatott ki: a tizediken lakókat elsősorban a kilátásért lehetett irigyelni.

Debrecen lapos.

Elláttunk egészen a Hortobágyig.

A lakótelepek megjelenésével valami végérvényesen megváltozott, valami jóvátehetetlen és megbocsáthatatlan történt, nem csak a magyar városokban, és Európának sem kizárólag a keleti felében. Nem csupán léptékváltás következett be, hanem stigma került a város testére. Jóllehet, történelmi és társadalmi szükségyszerűségek, a krónikus lakáshiány és az iparosított technológia megjelenése diktálták ezt a fajta költségkímélő építkezési módot, amely a kifejtett emberi erő szempontjából valóban gazdaságosnak bizonyult, a paneltömbök barbár ormótlanságára és legfőképpen kiemelt, belvárosi elhelyezésére igazán nincs mentség. A négyemeletes téglakockákkal számolták végre föl a háború utáni évek ínségét, éljen! A zsaluzott beton társasházakkal kedveztek később a fiatal házásoknak, hurrá! S a dán, de inkább szovjet mintára épülő panel tízemeletesek már egyértelmű gyarapodást jelentettek – volna, ha kaptárjellegükkel, sorozatban gyártott igénytelenségükkel lett volna bármi közülük bármihez, ami ezen a helyen marandónak számít. De nem volt. Fenyegetően ott szürkéltek a középkori sánc helyén szelíd félkörívben hajló Eötvös utca végében. Nem lehet őket eltüntetni, olyanok, mint a szegény.

Szóval mi „Még a tanári eltiltások ellenére sem *váltunk el*” (sic!), rögzítettem. Nem is a válás emlegetése a fura Tibivel kapcsolatban, hanem az eltiltás ellen lázadó szemtelenség egy iskolai fogalmazásban. Van képe, és megörökíti a tiltást, pedig nagyon is jól tudja, hogy a tanára fogja először olvasni! „Egyszer azonban egy orvosi vizsgálat alatt kiderült, hogy gerincferdülése van, és gyógytornával kell ellensúlyozni. Az iskola nem tette lehetővé a váltásokkal, hogy délután is járhasson, és 1981 szeptemberében el kellett búcsúznunk egymástól.” Igen, mi hol délelőttösek, hol pedig délutánosok voltunk, váltottuk egymást, kicsi volt a ház. Úgyhogy Tibi kényszerűen iskolát váltott, átvitték a szülei a partizán-vezérezrederről elnevezett, nálunk egyébként is nivósabb Nógrádiba, a mai Benedek Elekbe. Én még évekig följártam hozzájuk, ő is átjött, de jóval ritkábban.

Aztán elmaradtunk egymás mellől. De akkor még csak a villamost vártuk hazafelé, tökéletes egyetértésben, a Béke útjai megállóban. A nyolcvanas évek minden egyes szilveszter délutánján ugyanott álltam. Elhatároztam, hogy „beme-gyek a városba”, így mondtuk, pedig mi is a Belvárosban laktunk. És akkor

ott őgyelegtem a fútcán hömpölygő tömegben, az akkor újszerűnek számító hamburgeresek, gofrisok bódéi meg a régimódi lacipecsenyések standjai között. Mintha várnék valamit, nem is tudtam, hogy mit, nem is tudtam, kitől és mitől, csak nem az újévtől? Álltam ugyanitt, az infernális dudálásban, túlkölésben, örjögésben, amelyben képtelen voltam föloldódni, valahonnan a *Happy New Year* szivárgott a fülembe a fenomenális ABBA-tól, tehát a kislemez megjelenését figyelembe véve legalábbis 1980-at írhatott a naptár, de inkább két-három évvel később jártunk, hiszen már egyedül lehettem, elengedtek „a városba”. Elkezdttem szorongani a hazameneteltől, pedig az igazán nehéz menet nálunk a karácsony volt, és nem a szilveszter súlytalan napja, általában jókedvű, mindig következetesen otthon töltött éjszakája. Fönt lehetett maradni kettőig, ez volt a szilveszteri kiváltságom.

Harminc év telt el azóta, a Béke útjai megállóból 1989 után megint Szent Anna-sarok lett, a Vöröshadsereg útjából újra Piac utca. A vármegyeháza nagytermébe azóta nem léptem. Tízezrek születtek és haltak azóta Debrecenben, más a megálló burkolata és táblája, számtalanszor cserélték a sint, és majdnem ugyanannyiszor a villamoskocsikat is, a szemben álló házak legtöbbször azóta tatarozták, némelyikét azonban azóta sem, negyven éve ugyanaz a szürke és barna barátságatlanság, ugyanaz a hátsó-ukrajnai romlás. Mindegyik védett vagy műemlék, egyikük hajdan a Kaszanyitzkyéké, most is üveg és porcelán, na de micsoda különbség a századfordulós nívó meg a szövetségi, ÁFÉSZ-es, KTSZ-es lepukkantság között! Szép lassan földolgozták ezeknek a házaknak a történetét¹, tudható, melyik kereskedőházat építette a Fischer, melyiket a Steinfeld család, de homlokzatukon máig ugyanazok a penészfoltok éktelenkednek, mint a régi villamosvárások idején.

Sokáig csak így, csapatostól engedtek el a szüleim otthonról, egyedül csak általános iskola vége felé, addig maximum a pékhez. Szombat délelőttönként a Nyíl utcai pékségbe küldött anyám, kaptam tőle három rézkettést, maximum egy tízest, ha süteményre és tejtermékre is szükség volt – így találkoztam először fizikai formában a pénzzel –, és én mindig kétkilós kenyeret hoztam, hogy napokig elég legyen. Egy kiló finom, fehér kenyér ára évekig három forint. Tanítás után a többi fiúval tejpört vettünk a Kút és Maróthi György utcai sarki kisboltban, vagyis a népboltban, a tenyerünkről nyalogattuk föl, ez filléres tétel. A kisbolttal szemben, a másik, Nagy Sándor József utca sarkán nyílt meg Medgyessi Gyuszi bácsi nagyon újszerűnek ható, szép, nagy kirakatos, maszek boltja, útba esett, ahogy a Nyíl utcai pék felé haladtam. És bár számomra a Péterfia utcai volt „a trafik”, akadt kis trafikféle a Gólya téren, Csata bácsié, és az Eötvös–Agárdi sarkon is. A robbanócukorkáért nem voltam oda, pedig a többiek imádták. Ha nassolni vágytam, akkor már inkább egy Sport szeletet vagy egy Kismackó csokoládét vásároltam. A villamosjegy ára pedig kereken egy forint volt, és rájöttem, ha nem lyukasztok, tudok spórolni dupla adag fagyalatra, így viszont néha szaladnom kellett a tányérsapkás ellenőr elől, például a Nagyerdei körúti nyári táborból

¹ Veress Dániel: *A debreceni szecessziós építészet áttekintése*. In: *Szecesszió az Alföldön*. Kiskunfélegyháza, Kiskun Múzeum, 2018. 58.

hazajövet. (Nyáron eszerint nem volt bérletem, pedig ez a napi két út bőven indokolta volna a befektetést.) A szomszédban, mindjárt a tábor mellett terült el a Jubileumi játszótér, megismerkedtünk a kertészével is. Űde öregúr volt, katonásan fölnyírt tarkóval. Néha valóban beszélgettem vele, ha csendespihenő alatt elhagytam a körletet, s kiléptem a nyári tábor délutánjából, ha hagyták. Hetykén beszélt velünk, gyerekekkel. „Hát tik meg mit akartok, gyerekek”, ilyenformán. Közben mi meg viccesnek találtuk a tyúkmellét, a lepkevadász-szerelését. Le kelene szállnia a magas lóról, gondoltam. Aztán valaki beszaladt a körletbe, hogy baj van.

„Micsoda?”

„Levágta az ujját a kertész.”

A rémhírterjesztés nagyban működött nálunk.

„Na, nyögjétek már ki!”

„Nem levágta, hanem csonkolta.”

„Csonkolta az ujját a fűnyírógép.”

A kavicson kövér pöttyök. Cseppről cseppre követtük a véryomot. Futó kapcsolatam, csak haverkodott velem, buksi fejemre barackot nyomott. Azért sajnáltam, hogy ilyen történhetett vele. Számoltam a cseppeket. Egy tisztáson állt, és rázta a zokogás, felnőtt ember létére.

Ugyanezt a tábort „énekeltem meg” *Bróm* című szonettemben is. Szerettem ezt a helyet, még ha ez egyértelműen nem is derül ki a versből. A szeretet nem, az eredeti arculat azonban világosan kirajzolódik belőle.

Mint mészbe ágyazódott kagyló nyomát a kőzet:

A pázsittal határolt, egykedvű téglalap

A pontot őrzi: itt állt a lakkszagú barakk.

A bádogvályú – rozsdá zabálja – ismerősebb:

Ez volt a menza. Képzelt homlokzata előtt egy

Zászlórúd búsul... Ennél is mulatságosabb

Egy itt hagyott bitófa lenne. Mának maradt

Néhány tölgy, s ezt a tisztást meg úgy hívták: a körlet.

A moccanó avar közt megvillan egy darab

Az alvilági zöldre vikszelt linóleumból,

Mely a sakktábla síkos kockáira tapadt;

A brómos tea íze ebből a barna múltból

A legvilágosabb és legbódítóbb zamat –

Ínyünkön úgy ficánkol, hogy elszédít az undor.

Felső tagozatban ebben a táborban minden nyáron láttam az *Apacsok*, az *Osceola* meg *Az ezüst-tó kincse* című, jugoszláv-keletnémet koprodukcióban készült filmeket, a *Hugó, a víziló* címűt is, a könyvtárbarakkból kölcsönöztem ki azokat a Delfin-könyveket, amelyek antikváriumban sem voltak beszerezhetőek,

például Lester del Rey *A szökevény robot* című regényét. Őrsi naplót írtunk, igyekeztünk viccesen vezetni, kicsit ironizálva a tábori élet formaságain. A barakk és szűkebb környezete hivatalosan a körlet elnevezést kapta. Versenyt rendeztek, melyikünké a legszebb körlet, afféle katonaság-előkészítőként. Átéltünk itt néhány hatalmas vihart, kopogtak az epernyi jégdarabok a barakkok tetején. Ebben a táborban voltam szerelmes egy magas, lófarkas, mézszöke lányba. Valószínűtlenül szép volt, és izgató a tízesztendő szemem számára. Nem, még nem az első megkívánás. Tévedés volna azt állítani, hogy valójában egy szexuális archetípusba, a hosszú combú és kék szemű, szláv teniszezőnők ősképebe voltam szerelmes, dehogyis, hol voltunk még attól tízévesen? Még a nevét sem tudtam, a párhuzamos osztályba járó lány sem ismerte, akinél tudakozódtam utána, így aztán magamban Natásának kereszteltem el. Valóban Natasa-szerű volt, semmiképpen sem Tolsztoj Natasa Rosztovája miatt, akiről még nem is tudhattam. Ő egy modern, kortárs Natasa volt. A magabiztos lénye tetszett, a ruganyos mozgása, és mindenekelőtt a fölényes hangja, orrhangja alighanem, amit egyszerűen volt szerencsém hallani, amikor ott haladt előttem hazamenőben a körúton a barátnőjével. És csacsogtak, lenyűgözően, a szüleikről, a menzakeresetről, a nyaralásról, egyszerűen mindegy volt, hogy miről, én ámultam.

A nyolcvanas évekbeli meg a mai Nagyerdő alig-alig téveszthető össze, s ez nemcsak a táj, az épületek, a burkolatok és a növénytakaró alapos változása, hanem a tarifák brutális különbsége is okozza. Hazafelé ugyancsak egy forint volt egy gombóc fagyfalt a Pálma cukrászda előtt, én mindig vaníliát vagy puncsot kértem a tölcserembe, és ahogy anyám kérte, lassan nyalogattam el, meg ne fájduljon tőle a torkom. Az erdő azóta visszavette a nyári táborunkat, barakkjait pedig tűzifának adták el. Ez már nincs; a Pálma, ha nem is cukrászdként, de máig megvan, rendszeresen ott tartjuk a gimnáziumi osztálytalálkozókat.

Gyermekkorom másik szentélye, a Csokonai Színház, a Kossuth utca elején, megvan, még ha mára viharverten is. Elsős gimnazista koromtól minden szeptemberben bérletet váltottam, lehetett páholyba is kérni. Legjobban azt szerettem, ha a hétfőket aranyozta be vagy egyszerűen emelte meg a színházi program. Az úgynevezett „román hétfőket”! Hétfőn ugyanis adásszünet volt a magyar televízióban. Odaát viszont nem, és mi tudtuk fogni a román egyes csatornát. Ceaușescu-beszédek szóltak rajta végtelenítve, illetve nótaszó – az adás teljes két órájában –, s ennek a zenés propagandának akkoriban nem értékeltem eléggé a brutális báját. Igaz, itt lehetett először wimbledoni közvetítéseket is nézni, máshol nem látható BEK-meccsokat, illetve a nyolcvanas évek közepéig magyar filmeket is, román felirattal.

Ha kicsit szégyenkezve is, de apámmal kötettem meg a nyakkendőmet, mert én nem voltam képes megtanulni, őtőle viszont nem szívesen kértem már semmit. Fölszálltam a villamosra, és irány a színház. Szürke öltönyöm a Vörös Október Ruhagyárból származott, aztán varrattunk egy vajszínűt is érettségire, barna inggel és fehér *bőr* nyakkendővel *kell*t hordani (anyám hiába ódzkodott, nem tudta megóvni a döntést, a szülők megszavazták!), a hideg futkározott tőle a hátamon, tisztára olyan volt, mintha nem ért volna véget az úttörőségem. Első, jól fölledézhető színházi élményem mégsem a Csokonai Színházból származott, hanem a

csillogó-villogó, szocialista-brutalista, kívül kicsit szögletes és otromba, de belül mégis igényes és márványlépcsős Kölcsey Művelődési Központ kamaraterméből. És bizony, Molnár Ferenc volt, 1982 őszén. Az *Egy, kettő, három* című egyfelvonásos ment aznap, frissen, nem sokkal a bemutató után, és keresztanyámékkal néztük egy hétvégén, gondolom, november hetedike táján, mert ha jöttek, ők mindig olyankor jöttek hozzánk a Wartburggal. Véletlenül megmaradt a műsorfüzet, amely szerint Simor Ottó alakította Norrisont, a mindenható bankvezért. Hogy Simor volt-e olyan jó, mint a szerep klasszikus megformálói, Márkus László vagy Feleki Kamill, nem tudom, de Alföldi Róberttel újranezve egytől egyig bevillantak a fordulatok, például a majdnem megborotvált főszabász, akit összetévesztenek a fésületlen és borostás sofőrrel. A később személyesen is megismert Dánielfy Zsolt játszotta ezt a szabászt. Hoppá, és a fiatal, huszonnégy éves Szarvas József a szolgát! Aki meg felejtethetlen Ökrös (és Verrasztó Miklós néven halott építőmester) volt a *Jeremiás avagy Isten hidegében* 2010 őszén, amikor engem még a Nemzeti Színházban játszottak.

Szóval ez az önmagát agyondolgozó, narcisztikus bankár, Norrison éppen megérdemelt téli vakációjára vonulna, amikor a családjánál vendégeskedő, nyafka amerikai milliomoslány, Lydia bejelenti a sokszoros katasztrófahelyzetet: titokban férjhez ment egy kommunista taxisofőrhez. „Testileg és lelkileg is odaadta magát” neki, ezzel az információval vajon mit tudtam kezdeni tizenkét évesen? Annyira odaadta magát a lány, hogy máris teherbe esett. Ja, vagy úgy. (A szüleim továbbra is adósak maradtak a szexuális felvilágosítással, de a teherbeesés módját addigra egy színes, ízléses rajzokkal illusztrált felvilágosító füzetkéből már megtudtam, Fritz Kahn és a *Káma-Szútra* azonban még hátravolt.) Súlyosbítja a dolgot, hogy a szülők is megneszelték a fű alatti házasságot, és útban vannak ide. Norrisonnak egyetlen óra adatik, hogy beüzemelje cégének masinériáját, és kifordítsa a sarkából a világot. Azt találja ki, hogy *fölépíti* a taxist, azaz átalakítja, munkásból munkaadóvá varázsolja. Az érkező szülőket már be sem várja a darab, de a diadal garantált. Azt hiszem, Molnár fabulája lekötött, ha engem nem is varázsolta el úgy, mint Norrison a nép egyszerű fiát. Adott volt minden molnári vegyérték, a szituációk takarékos gördülékenysége, az olajozott gépezet – sokszor emlegetik is magát az olajat a darab során, éppen a tempó okán, olaj, olaj! –, a poénok, a ríposztok arányos kidekázottsága, meg a határtalan léhaság, amely nem kelt mégsem komolyabb ellenérzést, és egyetlen percre sem hagy unatkozni. Nincs jelen a szerző, nem közöl gondolatokat, nem témákat, téziseket ír meg, mint, teszem azt, Brecht vagy Németh László, nem szól úgymond semmiről. S hogy ez nem baj. És hogy Molnár iparos volna-e? Nem hinném. Kétségtelenül a karaktereiből szólal meg, az nem igaz, hogy egyáltalán nem hagyja ott a személyisége nyomát, ez a Norrison is ő, a céges gépezet is Molnár olajozott írói működését utánozza; a *Játék a kastélyban* kiegészített színpadi szerzője, Turai is kifacsart önportré; sőt a kedvesét pofozó és bűnhődő Liliom is ő, a Vészi Margitot bántalmazó magánember, leleményesen ligeti hintáslegénnyé stilizálva. Nem tudom, vajon minőségére nézve milyen előadás volt, nem olyan szemmel néztem. (Nem volt jobb azzal az „ártatlan” szememmel nézni, feszen-gős volt, csak valahogy üdítőbb és váratlanabb, ezerszer titokzatosabb és teher-

mentesebb.) Rendezte: Balogh Gábor, utánaéztem, színházi és rádiós rendező, akkor harminckét éves, nem azonos az azonos nevű Mafilm-operatőrrel. Biztosan tisztességes előadás lehetett, azt hiszem, senki sem panaszkodott rá, apám sem, ő egyébként régi színházba járó volt még Latinovits Zoltán és Hofi Géza debreceni szereplésének idejéből. A *Tótékra* világosan emlékszem a Kölcsey Múvelődési Központból, sokkal későbből Korcsmáros Jenővel, aki pedig anyám egyik kolléganőjének férje volt. Már rendelkeztem összehasonlítási alappal, éppen Latinovits miatt, akit láttam a tévében. Leveleztem a Csillebércen megismert Kanovitscsal, és már érvelni is tudtam Korcsmáros arányos alakítása mellett, és a máskor, másban lenyűgöző Latinovits ölessége, monstrozussága, az általa hozott karaktert is sújtó elnyomása ellen. Inkább volt Latinovits, mint az őrnagy.

Első átütő színházi emlékem viszont a *Csongor és Tünde*, már odaát, a Kossuth utca elején álló nagyszínházban, méltó keretek között. A párt csak sejtem, a díszlet elveszett, de a négy gyönyörű zárósor örökre megragadt a fülemben, még ha manapság le is szokás csipni az előadások végéről:

*Éjjél van, az éj rideg és szomorú,
Gyászosra hanyatlík az égi ború:
Jőj, kedves, örülni az éjbe velem,
Ébren maga van csak az egy szerelem.*

Nos, az „az egy szerelem” már nem is volt annyira megfoghatatlan valami. Sejtéseim voltak, például az óvodából és a Nagyerdőről, elementáris élményem a viszonzott vágyakozásról egyelőre nem. Még igazi kudarcaim sem. Csupa gátlás voltam és remegés. Ez az „egy szerelem” nem ugyanaz, mint amikor Lydia testileg és lelkileg is odaadja magát? Majdnem. Sőt teljesen, elvégre Lydia nagyon szerelmes a mozgalmárba. Csak szebben van megírva Vörösmartynál, nem? Tudtam, ilyen szerelmet kéne föl kutatni, netán teremteni, varázsolni nekem is. A színházat nem sokkal azelőtt tatarozták, a *Nabuccó*val nyitott, albumba ragasztottam az ünnepségről beszámoló cikket a *Film, Színház, Muzsikából*. Emlékszem a vadonatúj zsöllyék bordó bársonyára. Arra a halálelegáns, síkos, vörösmárvány padlóra. A remegésre az eseményre kiöltözött, miniszoknyás szép lányoktól, akik akkor tanulták meg használni a szemfestéket, hordani a túsarkút meg a melltartót, akkor ébredtek rá, hogy mutogatni való mellük és combjuk van, amit paradox módon mégis leplezniük kell. Kólát kértek a büfében. Esetleg már kávé is, vagy az egyelőre túl felnőttesnek számított? Én biztos, hogy kávé kértem. Próbálkoztam. A kávéval és velük is. Összesúgtak. Megigazították a fényes, fekete harisnyájukat a feszes vádlijukon. Emlékszem a saját idetlenségemre. A szorongásomra a hülyén kinéző öltönytől. A remegésre az ideetlen vihogásuktól. Az idetlenségében is elragadó viháncolásuktól. Mosolyogtam a furcsán és újszerűen modorosán ejtett angol szavaikon. Szavaimon. Nagyon megtetszettek nekem tizenhat éves korunkra. Ugyanakkor kicsit tartottam is tőlük. Annyira váratlanul ért a kivirágzásuk. Biztosan rajtam derülnek. De ha nem, akkor is túl hangosak nekem. Suta mozdulataikra suta mozdulatokkal reagáltam. Egyszerűen túl sok múlik rajtuk. Jószerével minden. A nyolcvanas évek kreppelt frizuráit ma már

nevetségesnek találjuk a tablóképeken, pedig tudom, micsoda munka volt bennük, tudom, milyen veszteséget jelentett reggelre elfeküdni őket, elégszer átéltem a mellettem szorongó lányok izgalmát az Aranybika szálló földszinti fodrászatán, vagy a különféle aulákban, tánctermekekben és előszobákban.

Láttam ugyanitt *A makrancos hölgyet* és *A milliomosnő látogatását*, utóbbi Dürrenmatt öreg hölgye, csak átcímkezve. Ugyanaznap este mentem el megnézni, amikor délután fiatal magyartanárom, Tót Ferenc először nyilatkozott a verseimről, és nem beszélt le. Visszatekintve megállapíthatom, hogy Tót átszellemlétsége és némileg orgánuma is Márton Lászlót előlegezte, nem a szenvedélyes, barokkos gesztusokkal élő művészt, hanem a józan és pontos értekezőt. Hittem benne, nagy hatással volt rám, amikor elsírta magát, Rilketől az *Oltsd ki szemem* című verset olvasva föl nekünk a magyar fakton.

Szabó Magdától *A macskák szerdáját* ősbemutatóként határozottan untam. Meglehet, helyörténetnek zsúfolt volt, mesének viszont túlságosan földhözragadt, telis-tele bölcs tézisekkel a debreceniek hihetetlen életrevalóságáról, életben maradni tudásáról a folytonos csapások közepette – erről azért volt némi fogalmam –, és telis-tele vaskos, helyi reáliákkal, zsinóros mentével, pipatóriummal is.

Egy régi naptár tanúsága szerint szerencsém volt a *Cigánybárhoz*, a *Lili bárónő*hoz meg a *Mária főhadnagyhoz* Kállai Borival, „Vitray felesége”, sügtak össze a jól értesültek a folyosón. (És hogyha az? Na és akkor mi van?) Operát is itt láttam először, a *Lakmét*, a *Traviatát* és a *Toscát*, és volt, mert lennie kellett, gumiasztal is a szoprán számára. Énekelt akkoriban Debrecenben egy chilei születésű tenor, Sebastián González, ő játszotta Cavaradossit. Továbbá ő volt Edgar is a *Lammermoori Luciában*. Nem tudom megítélni a teljesítményét, nekem inkább tetszett, mint nem, ám a *Lammermoori Luciát*, magát a művet így is faképnél hagytuk szünetben, és átmentünk két osztálytársammal, Hubával és Évával a Csokonai sörözőbe (lám, minden Csokonaié, bezzeg amíg életben volt!). Ez Ady legendás törzshelyének, az egykori Angol Királynő szállodának a pincéje a színházzal szemben. Leballagtunk a lépcsőn, és lám, vakolat helyett meztelen téglafal meredt ránk odalent, hosszú terem bokszokkal és nagy, súlyos asztalokkal, pedig akkor még nem jött divatba a csontig csupaszítás. Kértem én is egy kólát, mint ők, mert mi mást. Nem sok ilyen helyet láttam addig, mivel igazán nem sok vendéglátó vagy szórakozóhelyre jártunk apámékkal, és alkoholt is csak lagzikban ittam. Ültünk egy darabig, aztán búcsúzóul még bedobtunk egy csalamádés hamburgert is a Centrum Áruház előtt. Mint annyiszor színház után. Nagy szenzáció volt az osztályban, hogy Évák az érettségi idejére összejöttek, kisvártatva pedig összeházasodtak, és fiuk született. Néhány év múlva viszont elváltak, megtapasztalva a gimnáziumi szerelmek törékenységet: amire gyermekként boldogan rábólintottunk, az nem biztos, hogy a felnőtt énünk számára is megfelelő. Huba a műszaki egyetem után programozó lett, és sok vándorlás után hívó, komoly ember, hat gyermeke van három anyától. Továbbá saját informatikai cége, ő segít néha, ha rakoncátlankodik a számítógépem. Tíz év múlva pedig bemutattak a chilei tenor Budapesten élő lányának, aki maga is ismert énekesnő volt már akkor, és társaságban gyakran idézte az apját: „előadás előtt baszni, hang elmenni picسا.”

Fenyvesi Ottó

Trash talk

(fúj a szél vagy harangoznak)

errefelé szegények laknak.
ez itt a haszkovó.
a bolgár testvérvárosról kapta a nevét.
lakótelep, naná! mi más lenne?
igazi betondzsungel, innen messze van a belváros, a vár.
ide nem járnak a turisták.
fúj a szél vagy harangoznak – szokták mondani.
apámmal, anyámmal és a kutyával,
a családban ő az egyetlen fekete,
a harmadik emeleten.
a szobám ablakából szépen látszanak a 8 emeletes panelek.
a levegő jó, tiszta, de tényleg!
a konyhaablakból látszanak a bakony lankái.
idehallatszik a vonatfütt.
a garázsokon túl volt az orosz laktanya, most lakópark.
a nagyszüleimet ismertem,
hat éve ímélezek.
hiszek abban, hogy nem vagyunk egyedül az univerzumban.
nem szeretem az uborkát,
allergiás vagyok a tejföldre,
hiszek a homeopátiában.
az ipari szakközépbe jártam, nem voltam jó tanuló.
sokfélét csináltam már,
ami épp adódott,
szobafestés, betonozás, tökömtudja.
mára rájöttem, a pénzért meg kell dolgozni.
van egy zenekarom, káosz kapitány,
néha fellépünk, erre-arra, főleg vidéken,
de a muzsika még a rezsire se futja.
megfigyeltem: vidéken is van egyfajta igényesség:
vetítés, kiállítás, jó rajzok, graffitik.
az emberek érdeklődnek a kultúra új törekvései iránt.
volt egy csajom, de már dobtam, mert folyton sikoltozott.
nagyon izgalmas, meg minden,

*de az öregek és a szomszédok kiborultak a sok sikolytól.
váltani kellett.
most van egy csendeske, csak akkor szól, ha kérdezem,
és a melle nem fér bele a tenyerembe.*

Szellem a fazékból

*Lassan alkonyul.
Veszprém felett az égen
vadludak húznak délre,
Topolya, Kavilló irányába:
gyászol az Arany-elefántyuk-társaság,
gyászol a kancellár fakánala;
gyászol a Tanyaszínház.
Egy szellem elillant a fazékból: (Tóth) Loon,
aki egy képregényhősről kapta a nevét.*

*Néhanapján a piac sarkán lévő
könyöklőben (fatehénben?)
futottunk össze, fröccsöt ivott,
éppen bevásárolt, túl volt
a kofákkal való diskuráláson.
Olykor képes volt a zágrábi piacra is
elmenni nyersanyagért:
adriai polipért, tintahalért,
sügérért, aranydurbincsért.
Máskor meg a csopaki
pálinkafesztiválra invitált,
nedűket kóstolni, zsúrizni.
Nem volt megállás.
Vagy késő éjszakai órán,
a füredi bornapokon tűnt fel,
kiselőadást tartott helyi borokról,
belebonyolódunk pálinkákba,
eperfahordókba, étkekbe,
tárkonyos levesekbe, szármákba.*

*Egy szellem elillant a fazékból: (Tóth) Loon.
Ő beszélgetett velem az ötvenedik
születésnap bulimon. Közönség előtt,
nyilvánosan. Kis Sanyi filmre is vette:
Road Movie a lá Koksza.
Máskor meg régi kazettás*

*magnószalagokat digitalizáltunk,
régi irodalmi műsort a Kossuth-klubból:
Columbo mondta verseim
(magyar hangja: Szabó Gyula),
meg Béres Ilona, Végvári Tamás.
A zajok lágyan és vidáman
összekoccantak, és elvesztek a fellegekben.*

*Folyik az idő a múltból a jelenbe.
Néha ki-kimaradunk belőle.
Azt súgják: nagyon nem jó,
ha valaki gyakran visszajárogat a múltba,
összekakukkol mindent.
Nincs megállás: rohanunk,
nem fog rajtunk az idő.
Lefagyott aranydurbincsök,
elhagytuk az utolsó tehervonatot,
hibátlan összevisszaság.
Lassan alkonyul.
Veszprém felett az égen
áthathatatlan cirrokumuluszok,
vadludak húznak délre.
Brassai Z. kómában fekszik az intenzíven,
Dormán Laci meg süti a kenyeret
a klotildligeti gyülekezeti úroacsorájára,
és Loonnak, aki a vadludakkal
a mennybe szállt.*

(2018. október)

Patak Márta

Új életem küszöbén

Nem tudom, ki voltam egész életemben, de azt hiszem, most kaptam még valamennyi időt, hogy rájöjjek. Mindjárt elmondom, hogy is kezdődött vagy végződött, mert a kettő egyre megy, ennyi időс fejjel már tapasztalatból tudhatom, igaz az állítás, hogy minden vég valaminek a kezdete is egyben. Balesetet okoztam, nem is akármilyent, ketten meghaltak, az apósom mellettem, a fiam mögöttem, egyedül én maradtam életben az autóban, miután abban a töredékmásodpercnyi időben döntenem kellett, és rosszul döntöttem. Nem firtatom az okát, miért kellett így történnie, hogy ők meghalnak, én meg itt vagyok, mondhatnám persze azt is, nekem azért kell élnem, hogy örökké emlékezzek rájuk, meg hogy újra és újra visszaidézzem magamban azt a napot, de nem így van, mindig nehezemre esik, főleg ha kényszerítenek rá, mert akkor rögtön megérzem, nem is arra kíváncsiak, hogyan történt, hanem csak lelkiismeret-furdalást akarnak kelteni bennem.

Az utolsó képen ülünk az autóban, apósom kérdez valamit, én ránézek, akkor egy villanással feltűnik jobb kéz felől, az átjáró előtti éles kanyarban a szerelvény, én abban a pillanatban beletaposok a fékbe, de már késő. Hallom a csikorgást, látom, ahogy tol bennünket maga előtt a mozdony, de azt már nem tudom eldönteni, hogy életben vagyok-e, vagy csak onnan föntről figyelem magunkat, ahová a halálom után kerültem, bár ez nem is fontos, mert nagyon kellemes ez az állapot. Azóta persze már tudom, hogy életben vagyok, de még most is elég a lecsukódó szemhéjam meg egy pillantás befelé, és az érzés ugyanúgy visszatér.

Nem tudom eldönteni azt sem, mikor volt jobb nekem, abban az állapotban-e, amikor mindezt átéltem, vagy most, amikor beszélni ugyan nem tudok, de halvány képekben minden reggel előjön az egész, attól a pillanattól fogva, ahogy feltűnik a szerelvény, és én fékezek, mert most, hogy nyitva is a szemem, nem érzem azt a súlytalansághoz mérhető állapotot, mintha valami puha, felhő- vagy vattaszerű közegben lebegnék. Nem is az álmhoz hasonlít ez, mert azelőtt álmomban sem volt jobb, mint ébren, akkor is igen gyakran kellett nehéz terepen járnom, és reggelre rendszerint annyira elfáradtam, hogy úgy ébredtem föl, mintha egész éjjel mázsás súlyokat cipeltem volna a hátamon. Akkor is tudtam, most is tudom, hogy nem álmom volt, már akkor is világos volt előttem, hogy kiléptem a testemből, és magunkat figyelem, mintha megelőzte volna a lelkem, hogy maradandó sérülés érje abban a balesetben, ahol a hátsó ülésen meghalt a nagyobbik fiam, mellettem meg az apósom, láttam, szabályosan nyekkent egyet az ütközéskor, aztán már csak magamat, ahogy előrebukom a kormányra, mintha megkímélt volna tőle a sors, hogy a fiam halálát is végig kelljen szenvednem.

Hogyan is mondjam. Ahogy visszaidézem magamban az eseményeket, olyan szenvtelenül tudok mindenre gondolni, mintha nem lennének érzéseim. Sokszor megfordul a fejemben, talán jobb is, hogy nem tudok beszélni, mert ha ezt valakinek elmondanám, biztos, hogy megijedne, pszichiáterhez vinne, hogy kényezgyógykezelés alá vegyenek, hosszú terápiába fognának, vagy hipnózissal szeretnék visszahozni az érzelmeimet, pedig én azóta hajlamos vagyok azt hinni, hogy most élek csak igazán, akkor, ott a balesetben kezdődött el az igazi életem.

Tudom, hogy hogyan kellene viselkednem, hogyan kellene viszonyulnom a feleségemhez, a többiekhez, akik látogatni jönnek, és mégsem úgy viselkedem, hiányzik belőlem a késztetés, hogy akár csak egy apró gesztust is tegyek, még talán ahhoz is, hogy bólintsak, amikor kérdeznek. Írnak nekem cédulára üzeneteket, hátha írva jobban megértem, én meg rámeredek az írásra, meg sem próbálok úgy tenni, mintha érteném, vagy legalábbis megkísérelném megérteni, mert hirtelen szétfolyik előttem ott a papíron, különös ábrákká állnak össze a betűk, és már nem tudom megfejtetni, mit jelentenek. Ha mindezzel nem lennék tisztában, ráfoghathnák a balesetre, hogy megsérült a limbikus rendszer a fejemben, azóta képtelen vagyok bármilyen érzelmi megnyilvánulásra, de nem így van, én pontosan tudom, hogy mi zajlik körülöttem, azt viszont nem értem, hogy miért torpanok meg minden közeledésnél. Mintha a beszéddel együtt a közeledés lehetőségét is elválták volna bennem. Mintha már eleget mondtam volna életemben, szavakkal, érzelmekkel, tettekkel, mindennel.

Azóta magamban élek, befele. Belső tájat fedeztem föl magamban, amit eddig nem ismertem, de sajnos ezt másokkal nem tudom megosztani, mert ez a táj csakis az enyém, más el sem tudná képzelni. Nyilván mindenkinek lehetne ilyen, ha nem nyomná el az a rengeteg zaj, a beszéd, a sok kérdés, információ, minden, ami kívülről jön, én viszont már megszabadultam ettől a tehertől, nálam már nem fenyeget ez a veszély, mert én egyedül a kutyával tudok hosszabb időt együtt tölteni. Nem kérdez, csak ha nagyon szükséges, akkor is elég, ha a szememmel intek neki, és ő érti, mire gondolok.

Az orvos itt járt a múltkor, hosszan magyarázott a feleségemnek, közben jelentősegteljesen rám pillantott, én sejtettem, hogy a gyógyulásom esélyeit latolgatják, én meg legszívesebben kézzel-lábbal tiltakoztam volna ellene, de ez épp csak egy pillanatig tartott, mert utána rögtön befelé néztem, fokozatosan elindultam befelé, ugyanúgy, mint amikor a feleségem kérdően rám néz, veszi a tollat meg a jegyzetömböt, és én elkezdem mondani magamban a varázsigét, fák, bokrok, rejtsetek el, szarvasok, rókák, őzek, gyertek értem, és átadom magam annak a különös érzésnek, amit azelőtt sosem tapasztaltam, és hirtelen olyan egyszerű lesz minden. Mintha egy vércseppel elindulnék a szívemből. Hagyom magam, vitetem magam a vérárammal, végigjáróm a fontos szerveimet, nagy vérkör, kis vérkör, és csak megyek, megyek, nem állok meg, visz a vérem, erőfeszítés nélkül haladok vele, mintha feloldódtam volna saját véremben. Minden megszűnik ilyenkor körülöttem, egy vagyok minden porcikámmal, és ez az állapot a legkedvesebb nekem.

Az én belső utazásomkor látszólag nem történik semmi, egyszerűen végigkövetem mindazt, ami bennem zajlik, de fiziológiásan, nem mentális síkon, mert az

már nem érdekel. Mióta a fiam és az apósom halálát végigéltem, egyszerre kívülről és belülről szemlélem az életemet, de mivel, ahogy mondtam, átadhatatlan az élmény, és ha valaki saját magán nem tapasztalta még meg, furcsán nézne rám, ha elmesélném neki, ezért meg se kíséreltem, mert itt minden szó fölösleges.

A kutyám az egyetlen, aki sose kérdez, vele ezért sokkal könnyebb, keresem is a társaságát, amikor csak lehet, és ezt ő is tudja. Esténként idekucorodik az ágyamhoz, legszívesebben föl is ugrana, látom a szemén, de nem engedem, még nem, de talán az a pillanat is eljön majd egyszer, amikor megteszem.

Amikor először élém tolt a feleségem a jegyzetömböt, rajzoltam neki egy rókát. Elvette, kérdően nézett rám, aztán szavakkal is kérdezett, de amint megszólalt, én elindultam befelé, úgyhogy a kérdését már nem is értettem. Mintha egyszeriben összerosódott volna minden hang a beszédében, megfordultak a szavak, visszafelé hallottam őket, egyik-másik visszhangzott a fejemben, mintha leszakadt volna a többitől, és szaladt volna kétségbeesetten utánuk, hogy visszaadja a mondatuk értelmét, de nem várták meg. Láttam, leolvastam a szájáról, hogy Hallod?, ezt kérdezi, de abban a pillanatban megfordult a szó is, dollah, dollah, ladohl, holdal, dalloh, összevissza táncoltak benne a hangok, és én már nem voltam itt, elindultam befelé.

Ahogy hallgatom a szívverésemet, pontosan ugyanolyan, mintha a vonat zakarta volna a síneken. Hallom, mindig egyforma távolságból, jön, de soha nem ér ide, meg tudom akadályozni, pontosabban nem is kell semmit tennem, egyszerűen csak tudom, hogy mindjárt átvezet abba a lebegésbe, amelyben megszűnik, feloldódik minden, és csak sodródom, sodródok a véremmel.

Nyár van. Tengerparti szálloda teraszán ülök, előttem gyöngyöző pohárban limonádé, benne citrom- és narancsdarabkák, szívószál, időnként kortyolok egyet belőle, majd nyugágyamban hátradőlve, behunyt szemmel meredek magam elé. Fejemre húzom a kalapom karimáját, hogy ne tűzzön szemembe a lemenő nap, és az erdőnkre gondolok, az őszi erdőre, a sárguló lombú fák közt át-átszüremkedő rézsútós fényekre. Itt napnyugta van, ott akkor még délelőtt, de nagyon alacsonyan jár már a nap. Az erdő hangjai töltik meg fejemet, összerosódik a szállóvendégek halk beszélgetése a tavaszt hirdető madárcsicsergéssel, Frank Sinatra hangjába beleokoskodik a recsegő szajkó. Mindenütt ott vagyok, de itt soha.

Jó így nekem. Jó itthon nekem. Gondolatfoszlányok lebbennek néha át a fejemben, aztán a végén feloldódik minden abban a különös, ámde mégis zsisibongató érzésben, hogy én vagyok, itt vagyok, mozdulnom sem kell, mégis minden, amire szükségem van, itt van bennem, még csak a karomat se kell kinyújtanom érte.

Ferike

Mit csinálsz itt kinn, Ferike?, kérdeztem, Ferike meg összehúzta a szemét, dacosan fölszegte az állát, mint amikor a tanító néni elsőben azt kérdezte tőle, hogy miért hagyta otthon a palatábládat, mert mi még palatáblán tanultunk írni. Ferike megvonta a vállát, aztán jó időbe telt, mire válaszolt.

Ötven év eltelt közben, és Ferike azóta szinte semmit sem változott. Ugyanabban a parányi vályogtéglából épült házban laknak most is, ahol kezdettől fogva, amióta csak emlékszem. Teri néni, az édesanyja naponta bejárt a szövőgyárba dolgozni, három műszakra, az édesapja meg buszsofőr volt, de fiatalon elvitte az infarktus, Ferike éppen akkor szerelt le, és ahelyett, hogy neki való asszony után nézett volna, maradt az édesanyjával. Persze, tudom, nem úgy megy az, de legalább megpróbálhatta volna.

Soha senki nem járt hozzájuk. Ferike nem ment gimnáziumba, ha jól emlékszem, villanyszerelőnek tanult a szakmunkásképzőben, de nem tetszett neki, hamar ott is hagyta, aztán elment valahová segédmunkásnak, söprögette a műhelyt, bevásárolni járt a szakiknak, megvette nekik a Népsportot, a szalámit meg a zsömlét az ebédhez, de a szerszámok közelébe sose engedték, mert félték, hogy még a végén kárt tesz magában. Pedig nem volt ügyetlen. Emlékszem, egyszer az iskolában ki is állították a fadobozkát, amit gyakorlati órán készített, mikor a csapolást tanulták. Orromban még most is érzem a frissen gyalult fenyőfa összetéveszthetetlen illatát, mert összenyitható volt a terem a kis épületben, ahol gyakorlati óráinkat tartották, és mindig belestem, hogy a fiúk mit csinálnak, mert az jobban érdekelt, mint a varrás vagy a horgolás.

Nem tudom, Ferikével mi lehetett a baj, a fiúk mindig félrelökték, a futballhoz ügyetlen volt, verekedni nem szeretett, a lányokkal szívesebben játszott volna, de talán szégyellte bevallani, ezért inkább meg se próbálta, inkább magában gubbasztott, és pironkodva rázta a fejét, mikor megkérdeztem tőle, hogy fáje valamije. Amúgy nagyon jószívű volt. Egyszer, emlékszem, behozott az iskolába a táskájában egy kiskutyát. A földrajztanárunk vette észre, és nem küldte ki vele rögtön, ahogy az osztályfőnökünk vagy bármelyik másik tanárunk tette volna, de Gabi néni a mondatát is félbehagyta, emlékszem, éppen a vulkánokat tanultuk, nagyon megmaradt bennem, éppen ott tartott, hogy Chilében kilencven aktív vulkán van, a legveszélyesebb ország, és a törésvonalakat kezdte volna magyarázni, mikor a kiskutya nyüszíteni kezdett Ferike táskájában. Gabi néni abbahagyta a mondatát, kérdően nézett az osztály felé, mert hirtelenjében nem is érzékelte, honnan jön a hang, annyira meglepődött rajta, vagy talán azt hitte, képzelődik, az is előfordulhatott volna, mert elég ábrándos lelkű teremtés volt, de ahogy körbehordozta tekintetét a három padsoron, nem volt nehéz megállapítania, Ferike elfehéredő arca láttán rögtön tudta, hol keresse a gazdáját.

Ferike nem kapott büntetést, sőt óra után Gabi néni maga vitte haza a kiskutyát, és a szünetekben rohant haza hozzá, hogy cumisüvegből itassa, mert Ferike nem merte visszavinni az anyjához, félt, ha meglátja a nagyapja, ezt is odavágja a falhoz, mint a többi hetet, amit Tisza kutyájuk ellett. Sose tudtuk meg, hogy Chile milyen törésvonal mentén fekszik, és mitől olyan veszélyesek azok a vulkánok,

Tisza kutya kölyke azonban visszatérő téma lett, mert Gabi néni mindig azzal kezdte a földrajzórát, hogy beszámolt Pamacs legújabb felfedezéséről, merthogy így nevezte el, és meg volt győződve róla, hogy Pamacsnak most ugyanúgy föl kell fedeznie a világot, mint egy kisgyereknek.

Nyolcadik után én bejártam a gimnáziumba a városba, sokáig nem is láttam Ferikét, egyszer aztán együtt utaztam be vele a buszon, egymás mellé ültünk, végig beszélgettünk. Rá jellemző módon csak megvonta a vállát, mikor kérdeztem, hogy bírja az iskolát, aztán elpirult, és zavarában inkább a többiekről kérdezett, nem merete, vagy inkább talán nem akarta bevallani, hogy már ott is hagyta a szakmunkásképző iskolát, én meg nem erőltettem.

Sose nősült meg, az anyjával kettesben éltek, elég igénytelenül, nagyon szerény körülmények között, valahányszor elmentem előttük, mindig azt vártam, hogy mikor omlik rájuk végleg az a roskatag kis ház. De amilyen rettenetesen nézett ki a ház, olyan ápolt volt a kertje. Sokan mondták a faluban, ha Teri néni volna a férfi, nyilván a ház se így nézne ki, mert Teri néni a tulajdon két kezével hozná rendbe, de hát nő létére mégse állhat neki. A kertet viszont gyönyörűen művelte. Nyílegyenes ágásaiban május legelején fejbe ment a másodvetésű saláta, mert már egész kora tavasszal felhúzta a fóliasátrat. Volt alatta minden, paradicsom, paprika, retek, eper, mindenképp egy kevés, éppen annyi, amennyi kettőjüknek kell. Jobb oldalon a konyhakert, baloldalt, a ház előtt pedig a virágoskert. Tavasszal csodáltam a magnóliáját, a tulipánjait, aztán az íriszeket, a pünkösdi rózsáit, sorban, ahogy nyíltak, mert mindene volt, még hortenziája is, kisiskolás koromban mindig megálltam a kerítésnél, de sose mertem megkérdezni, hogy tényleg tintát öntenek-e a tövéhez, attól lesz ilyen kék a virága, mert nekem valaki egyszer régen azt mondta.

Ferike nem is udvarolt senkinek, felnőtt korában sem érdekelték a lányok, ugyanolyan csendes, visszahúzódó maradt, amilyennek az iskolában megismertem. Nem járt el sehová, se a kocsmába, se a templomba, pedig az édesanyja az utolsó időben minden este ott volt a misén. Hazament a munkából, aztán otthon nekiállt a műhelyben fűrni-faragni. Fogalmam sincs, mit csinálhatott odabent, abban a parányi kis házban, ahol régen ugyan hárman laktak, de Laci bácsi halála után Ferike az egyik szobát kinevezte műhelynek, onnan aztán állandóan csiszolást, kopácsolást meg fűrészeléssel hallottunk, ha megálltunk Teri néni virágait bámulni a ház előtt. Valami villamosági üzemben dolgozott, hiába nem lett villanyszerelő, a végén mégiscsak ott szerzett neki helyet Laci bácsi, aztán Ferike végleg ott is maradt. Fura kis tárgyakat gyárt otthon, ezt mondta róla a felső szomszédja, aki valószínűleg belátott a kis ház ablakán, mert be nyilván nem engedték, ahogy tudtommal senkit, főleg mióta Laci bácsi meghalt. Sose kérdeztem tőle, mi lehet az, valahogy eszembe se jutott, talán mert hiányzik belőlem a természetes kíváncsiság, vagy pusztá tapintatból inkább, elfogadom a dolgokat olyannak, amilyenek, nyilván Ferike is ezt szerette bennem még az iskolában, ezért volt irántam nagyobb bizalommal, mint a többiekhez, és ez aztán később is így maradt. Nem mondhatnám, hogy sokat beszélgettünk, de néhány szót mindig váltottunk, mikor elmentem előttük, és láttam, hogy kint van. Általában arról kérdeztem, amit éppen láttam, hogy csinál, mert valami mindig volt a kezében,

ő meg többnyire megvonta a vállát, mint az iskolában, mikor nem volt biztos a válaszban, és ezt a szokását később se hagyta el, felnőttként is ugyanazt a pirulós, határozatlan Ferikét láttam benne mindig, akit kisdiákként megismertem.

Mit csinálsz, Ferike?, ezt kérdeztem tőle ma is, mikor megálltam a házuk előtt, kiültél velem?, ezt is hozzátettem aztán, mert láttam, hogy valamit gyalul. Ült a sámlin, előtte hokedli, azon volt, amit éppen gyalult, amikor megálltam. Ahogy észrevett, felállt, elindult a kerítés felé, aztán egyszer csak megtorpant, mint aki meggondolta magát, vagy mint akinek eszébe jutott valami. A kis ház bejárati ajtaja felé pillantott, ahol mindig le kellett hajolnia, hogy be ne üsse a fejét a szemöldökfába, mert olyan alacsony volt, de ő nyilván megszokta, ösztönösen tette, csak én csodálkoztam rajta mindig, hogy egy ajtó hogy lehet ennyire alacsony. Ferike ránézett a kezére, aztán a combjára, egy-két határozatlan mozdulattal leporolta a nadrágját, és elindult ellenkező irányba, fölfelé, a kerti csap felé, de közben félszemmél visszasanidított, mintha engem is követne a tekintetével, nehogy közben szem elől tévésszen, vagy mintha így akarná jelezni, hogy ne menjek el, még válaszolni fog a kérdésemre.

Meg kell locsolnom a tulipánokat, ezt mondta, miután a kerti csapnál teleengedte vízzel a kannát, és elindult vele a virágágyások felé.

Egyik lábamról a másikra álltam, vártam, hátha mond még valamit, néztem, ahogy szemlátomást élvezettel permetezi a locsolókanna rózsájából a tulipánokat, egészen odahajol hozzájuk, mintha egyenként végigkövetné a virágokon és a leveleken végiggördülő vízcseppek útját. Egy idő után eluntam a várakozást, Ferike, dolgozz nyugodtan, nem tartalak fel, ilyesmit mondtam neki, és lassan elindultam.

Édesanyám meghalt, szólt utánam Ferike, mikor én már majdnem a kerítésükön túl jártam. Annyira meglepődtem, hirtelenjében átfutott bennem, hogy biztos képzelődtem, vagy rosszul hallottam, hiszen Teri néni nem volt beteg, tegnap még itt kapált, a saját szememmel láttam, igaz ugyan, hogy csak hátulról, de láttam, köszöntem is neki, nem tűnt fel, hogy nem válaszolt, nagyothall, vagy annyira belefeledkezett a borsókapálásba, hogy nem hallja, erre gondoltam akkor, de most a gyanú kezdett motoszkálni bennem. Nem tudtam, mitévő legyek, kérdezni akartam Ferikét a részletek felől, hogy mi történt, de Ferike megelőzött, letette a locsolókannát a tulipánágyás tövében, odasietett a kerítéshez, a drótba kapaszkodva nézett rám égő szemekkel, Ne áruld el senkinek!, csak ennyit mondott, mint régen, iskolás korunkban, mint aki szövetségést remél bennem, és nekem egyszeriben végigfutott a hideg a hátamon.

Tornai József

Együgyű ének, 1944

Ügettünk télvégi tájon
két oroszral együtt.
Szorítottam a kantárom,
nyereg nélkül ültünk.

Nyulak csillantak a napon
erdőbe, bozótba.
Lövésre kész géppisztolyom
az ölembe fogva.

Mocsárba süllyedt tankokat
láttunk hazafelé.
A háború emberi vad,
ki szelíditené?

Sas a Sas-hegyen

Fiúk közt kamaszkoromban
Sas volt a nevem,
és már ötven éve élek
itt, a Sas-hegyen.

Különös rejtélye lehet
az azonos névnek,
még akkor is, ha igazán
nem érdemelném meg,

hiszen ez az indián név
csak véletlen műve,
akkor is, ha költő lettem
versekkel röpülve.

Sas a költő? Az, ha az lesz
írása alapján,
és ha múzsák is hevítik
szerelmei ágyán,

*de a bárd, e hiú ember,
üti írógépét,
míg nem jön meg kísértete:
pontosság és szépség.*

*Sas vagy?, kérdezem magamtól,
énemtől is félve.
Öreg vagyok, nem vezetném
önmagam is félre.*

*Hol vagy, játék, hol kamaszkor,
meddig leszek még itt?
Új nevemmel nem tékozlom
el az igaz-régit?*

*Csak hallanám a volt nevem
hosszú évek múltán,
mikor nem is sejtettem, hogy
milyen sors borul rám!*

*Kozmosz hozott, kozmoszom visz
messze-messze holnap,
de legalább visszhangzana
zúgása szárnyaimnak!*

Örökölt partjaink

*Akik tegnap még daloltak,
ma nem is hebegnek.
Barátaim elárultak:
jobb egy kísértetnek,
mint a hús és csont között
égnek panaszt tenni,
honnán vigasz sose jött
sirámunkra semmi.*

*Az ember az állatokat
sorsként fölülmúlta,
de azért szelleme alatt
végzete lehúzza.
Háborúzó árnyak lettünk,
vadaknál nem mások,
föl-fölvillámló értelmünk
legyőzi az átok.*

*Az elmúlás őstudata
rémült beteggé tesz,
felejtve, a kozmosz-csoda
minket is fölébreszt:
onnan jövünk, oda megyünk,
törvény szerint vissza,
változunk s hullámot verünk
örökölt partjainkra.*

Kalmár András Márton

Szeged homálya

*Magányodban nem vagy valós:
álomkép néma szegleten –
mégis magadban bujdoskolsz,
mert igazabb a sejtelem,
és a csönd látja csak, szelíd
árnyad mint vérzik hallgatag,
s úgy vesznek éjbe lépteid,
akár a bennragadt szavak,
s rég kísértő fájdalmaid
az éji város érzi csak.
Kitárja lelkét – s eltaszít.
Megérint – és magadra hagy.*

Verstelen

*Folyóást a vágy tolvajmadara száll!
A gondolat fakó-üres, akár
a nyár, ha érintés nélkül röpül
dübörgő szívek álmai körül.*

*Szavam ne várd hát, nem szólok neked;
magadban légy kiáltó rengeteg.
Csókomra számíts, ennyit adhatok –
nem súgnak verset izzó hajnalok.*

*Simítva vállaid tudok csupán
átjutni a szó labirintusán,
hogy végre tisztán hallgathasd dalom!*

*Mert mire fölcsillan az értelem,
megáll a kép az álmodó szemén,
s tovább s tovább merengek ajkadon.*

Egy nyárej margójára

*Hiszen éltünk is robajló álmok és szétfolyó szavak alatt
láttuk ifjúságunk csillagképeit a tó fölött
öleltük a pillanatot hogy a szépség szinte túlburjázott
míg fáklyánk tüze el nem lobbant
ez lenne a csönd?
a lélek delelője?
idill? szerelem? –
én bolond! szólj rám!
mit nevezgetem?!
hiszen mi éltünk robajló álmok és szétfolyó szavak alatt!
s hogy mi volt ez ki tudja már!
nem volt álom és nem halál
s a többi mind balga szólam –*

enyém voltál s tiéd voltam!

Szorongó

*Leszáll a hintóról a nő,
táncol veled, majd fejbe lő
a sivatagi úton.
Káoszt kiált a végtelen
kacagva lenn a végzetten:
hadd ússzon el, hadd ússzon!*

*Bús erdőben csaponganak
a sebzett-megfáradt vadak –
kitörnél, de hiába.
El nem bújhatsz az éj elől:
a torzszülött álmodba tör
zöld átkokat kiáltva.*

*A zűrzavar csontodba vág,
s minden szó véresen csap át
a láthatatlan úron.
Megfejténéd, de nem lehet,
mit eltitkolnak a szelek
tüskés ködökbe úzón.*

Kiss Benedek

Élettöredékek

Lelki személtláda?! – És egy megaláztatás

Még egyetemista koromban kezdődött, hogy volt egy stabil beszélgetőtársam, Liskó Ici csoporttársam személyében, akivel a Náracisz presszóban egy kávé mellett rengeteget beszélgettünk, pontosabban szólva „lelkiztünk”. Itt minden kölcsönös volt, nem okoztunk egymásnak pszichés gubancokat. 1964-ben ehhez társult számomra egy szerelmi partner, Dianna, akivel kölcsönös szerelemben sokat ültünk szintúgy a Náraciszban, és sokáig ugyanúgy kölcsönös beszélgetőtársak is tudtunk lenni. Tudtam, s ő sem titkolta, hogy a belvárosi nagypolgári körből való, s már házasságról volt szó (gyerekünket hordta a szíve alatt, s úgy tervezgette, hogy végzés után lejön velem tanítani Akasztóra, mert ott fogja igazán megtapasztalni, honnan is jövök én), mikor kapcsolatunkba belevágott a mennykő. Családja addig engedte „játszózni”, de ez már sok volt nekik, s elképzelhetetlen volt számukra, hogy így alakuljanak a dolgaink. Bármennyire szerettük is egymást, „utánanyúltak”, s szétszakítottak egymástól bennünket. Dianna utána – mert tovább is találkoztunk – másról sem tudott beszélni, mint hogy nem tudom elképzelni, micsoda „sötét erők” vannak a háttérben, amik őt is mozgatják. Heteken át ezt próbálta megértetni velem, ragozta és részletezte, anélkül, hogy konkrét dolgokat is elárult volna. Én szomorúan hallgattam, s tudtam úgyis, hogy miről van szó, s ő meg szintén nagyon szomorúan beszélt, s amíg lehetett, részletezte a helyzetet. Én mást nemigen tudtam tenni, mint fölháborodott lélekkel hallgatni a szörnyűségeket. Talán akkor kezdődött, hogy én tehetetlen fölháborodással ugyan, mindenkit szívesen meghallgatok, ha jaját-baját mondja. És bizony mondták, egyre többen, s egyre fölháborítóbb személyes ügyek kerültek elő. Lelkem egyre inkább háborgott, de csak nyeltem, s együttérzőn hallgattam. Nagy, sokszor már elviselhetetlen pszichés nyomás volt már ez rajtam, ráadásul ott voltak a magam nyavalyái is. Kati, a feleségem, miután 1966-ban összeházasodtunk, megértéssel, sőt együttérzéssel megpróbálta a lelki nyomorúságot tompítani, de ez igazából édeskevés volt. Egy kirívó példa a sokból: csoporttársam, Horváth Zsóka lehetetlen helyzete a szintén csoporttársammal, sőt barátommal: Utassy Dzsóval szemben. Kapcsolatuk már a Ráday utcai kollégista korunktól tartott, s a vége az lett, hogy Zsóka 1968-ban teherbe esett. Mindenféleképp meg akarta szülni a gyermeket, de Dzsó hallani sem akart a házasságról. Márpedig a gyereknek apa és apai név kellett. Zsóka, sokszor sírva, hete-

ken keresztül rága a fületem, hogy beszéljek veled, mert egyedül rád hallgat. Hosszú és kínos beszélgetések kezdődtek Dzsóval, aki megkötötte magát, hogy nem, azért sem. Sérülékeny és nagyon gyenge idegrendszerem volt addig is, író-olvasó találkozók felolvasás közben többször is elsírtam magam, s ez a két oldalról való lelki nyomás bizony nagyon megviselt. Dzsó végül megértette, hogy gyereke születik, s év vége táján, mikor Zsóka már nagy pocakkal járt, beadta a derekát, és összeházasodtak. Így született meg a kis Dzsó 1969 elején. Persze Utassy nem véletlenül nem akart házasodni, hiszen normális családi életükhöz bizony nagyon hiányoztak a feltételek. Albrétét felmondták, kénytelen volt a Várna utcai munkahelyén állandó éjszakai ügyeletet vállalni, hogy éjjelente fedél legyen a feje felett. Saját lakásra akkor gondolni sem lehetett, és sokáig, míg csak Örkény István közbenjárása után ez meg nem oldódott, hárman háromfelé laktak, Dzsó Pesten, Zsóka anyósánál Bükkszenterzsébeten, kis Dzsó meg Récicsen, Dzsó anyósánál nevelkedett-növögetett. Fölháborító helyzet volt, s az előzményekkel együtt pszichésen engem is nagyon megviselt. De ez csak egy volt a sok eset között, mert folyamatosan hallgatnom kellett más barátaim nyavalyáit is, aminek következménye az lett, hogy idegileg teljesen megviselődtem. Ennek meg az lett a következménye, hogy presszóban, éttermekben többször is a falhoz vagdostam a poharamat. A pincérek szerencsére nem csináltak balhét miatt, hanem rendben kivezettek az utcára. – De volt egy hasonlóan kínos helyzetem Nyíregyházán, ahova fiatal barátommal, Mózsi (Sánta) Ferivel utaztunk le egy nagy kollégiumi bálra, ugyanis Áron öccse ott tanult. Nagy vidámsággal érkezünk, s kedvünket fokozta, hogy ott még működött a vasúti konflis, s az az ötletünk támadt, hogy azzal menjünk a kollégiumba. A külvároson keresztül, elég hosszú úton nagyon jól szórakoztunk. Áron már várt bennünket, mindjárt el is helyezett a vendégszobába, de közben a nagyteremben szólt a zenebona, az Illésék játszottak, s teli volt táncoló diákokkal. Áron és Feri már mentek is „nőzni”, azaz Áronnak nem kellett, mert láthatóan körülzsongták a kollégium lányai. Én viszont mindjárt belebotlottam az italozósobába, sört lehetett kapni, s mindjárt gyökeret is eresztettem ott. Jó helyen ültem, egyik üveg jött a másik után, a zene is behallatszott, s lassan-lassan egy beszélgető-trécselő társaság közepén találtam magam, érdekes voltam számukra, mint fiatal pesti költő. A vicceseléstől kezdve sok minden előkerült, de ahogy író-olvasó találkozók is lenni szokott, végül a „politizáláshoz”, személyes bajaik és mindenféle fontos probléma megtárgyalásánál kötöttünk ki. Én a szokásos módon leginkább hallgatója voltam az ezerféle bajnak, ami csak úgy áradt belőlük, fölszakadtak a gátlások, s ha nem is remélhetek megoldást rájuk, volt egy okosnak hitt érdeklődő ember, aki meghallgatta őket. (Ne feledjük, hogy a Nyírség, a kapcsolódó szatmári és beregi részekkel, az ország legmostohább, legelmaradottabb vidéke volt, s ők leginkább onnan jöttek.) A panaszáradat és a sok üveg sör is megtette a magáét, s ahogy szokott lenni (bevezetésképp), egyre erősebben forgattam-szorongattam a poharamat, míg végül egy hirtelen mozdulattal a szemközti falhoz vágtam. Hirtelen csönd lett, szerteszét szóródtak a cserepek, szilánkok, s a társaság, ahogy a döbbenetből magához tért, ellenem fordult, és majd meglincselte, mondván, hogy sérülést is okozhattam volna valamelyiküknek. Ilyen nem történt szerencsé-

re (történhetett volna!), de néhányan a józanabbak közül bevezettek a szobánkba, s gondosan lefektettek. Egy ideig nem tudtam elaludni, arra is emlékszem, hogy Mózsi Feri bejött egy lánnyal – de aztán „filmszakadás” utunk későbbi történéseit illetően. – De ha már a nyíregyházi főiskolai kollégiumról szoltam, szólnom kell egy másik, szintén a hatvanas évek végi-hetvenesek eleji másik útról is Mózsi Ferivel. Egy szomszédos kisvárosban, Nagykállón lakott ugyanis könyvtárigazgatóként Ratkó József, mindkettőnk nagy barátja. S mindkettőnk szerint nagy költő. Egyszer fölmerült, hogy meg kéne látogatnunk, minden különösebb indok nélkül. Utra is kerekedtünk, de mikorra vonatunk bepöfékelt a nyíregyházi állomásra, az összekötő nagykállói busz már elment. Mit csináljunk? Tanakodtunk, s mivel várni a következőre semmi kedvünk sem volt, elhatároztuk, hogy gyalog vágunk neki a tízegynéhány kilométeres útnak. S már indultunk is – fiatalok voltunk. Szerencsére a város határán az út mellett találtunk egy szeméttelarakót, s ott egy kilyukadt gumilabdát. Nosza, Feri az út bal oldalára állt, én maradtam a jobbon, s egymást szöktetgetve-passzolgatva megindultunk Nagykálló felé. Az úton végig egyetlen autóval sem találkoztunk, viszont jól szórakozva alig vettük észre, hogy már Nagykállóba értünk. Jóskaát persze a könyvtárban találtuk, kimondhatatlanul örült a váratlan vendégeknek, s csapot-papot otthagya már vitt is bennünket sörözni. – Tudnivaló, hogy Ratkó az egész környék szegényeinek, kiszolgáltatottjainak közismert patrónusa volt, aki összeköttetései révén sok hozzá fordulónak segített elintézni – vagy elintézte – bajos hivatali dolgait. Mindenkit meghallgatott (mint én otthon), ő maga viszont nem volt panaszkodós fajta. Most viszont ömlött belőle a keserűség, s szinte otthon, náluk is egész este ez volt a téma: kedvenc kisfia megbetegedett, még hozzá leukémiát állapítottak meg nála, ami Magyarországon akkor gyógyíthatatlannak minősült. Mindent megpróbáltak, hiába. Viszont valahogyan tudomására jutott, hogy egy nyugati orvos egy nyugati kórházban biztató eredményeket ért el a betegség gyógyításában, s szeretne volna kisfiát kijuttatni ottani kezelésre, de az akkori párt-fórumfaktum: Aczél elvtárs hallani sem akart róla, mondván, hogy nem hisz benne. Jóska minden követ megmozgatott, s a végén már azzal is beérte volna, hogy az illető intézménytől és orvosától gyógyszereket szerezhessen be legalább – minden hiába volt. (El lehet képzelni egy édesapát, akinek szeme előtt fonnyad el és hal meg a fia!) Mikor Mózsi Ferivel hozzá érkeztünk, ennek a hosszú kálváriának első stációjánál tartottunk, s érthető volt Jóska és a család hatalmas bánata, kataton letargiája. Mi alig szólhattunk hozzá, vigasztalni sem igen lehetett őket, csak tehetetlen dühünkben káromkodni tudtunk. – Aztán a sok-sok rám zúduló szörnyűségek között szeretnék elmondani egy szintén nevesíthetőt. Antológia-barátom, Péntek Imre (azaz mindenkinek Filozófája) az idő tájt Miskolcon, az ottani irodalmi-művészeti körök között kereste a mindennapi betevőjét. A világ legmegbízhatóbb teremténye, de teli jóindulattal. És tehetséggel is. Hazafelé tartván mindig megállt nálunk, s elmesélte, mi a helyzet az ottani folyóirat, a Napjaink körül. Általában panaszait mondta, de egyszer úgy jött, hogy felmondott, otthagya Miskolcot, mert már nem bírja tovább. S elmondta, hogy többen is feljelentették nézetei miatt, s a végén bökte ki, hogy ő is feljelentette őket. Ez nekem is sok volt, s ajtót mutattam neki, mondván, hogy semmilyen

följelentővel nem kívánok egy tálból cseresznyézni. S el is ment. De hál' istennek, nem sértettem halálra, mert azóta is, máig egyik legbensőségebb barátom. Botorságaihoz hozzászórtam, de nem lehet nem szeretnem és hosszan haragudnom rá. Ugyanakkor éppen Ratkó Jóskára és Filozkára is gyermekeink is jól (és jó szívvel) emlékeznek. Filosz arról mesélt nekik, hogy a világ teli van hatalmas spenótmezőkkel, amiken sóska tehének lakmároznak. Ezért olyan jó a sóskafozélék és a tej. Ratkó meg (eredménnyel!) azzal etette őket, hogy a gyufa a gyufafán terem. Csak el kell ültetni egy virágcserepben egy gyufaszálat, aztán kitartóan locsolgatni, s kinő majd belőle a gyufafa, ami teli lesz gyufaszálakkal... (Én ezeket és a hasonlókat nagyon értékeltem, mert magam, s Kati is, csak mesekönyvekből tudtunk nekik felolvasni.)

De ekkor, a 70-es évek legelején ért életem talán legnagyobb megaláztatása is, ami szintén „személtáda-mivoltomhoz” kapcsolható. Megjelent frissen első kötetem, jó fogadtatással, s Balla Zsófia Erdélyből, akiknél pár éve szép délutánt töltöttünk, ekkor érkezett Magyarországra. Kitüntetésnek vettem, hogy engem keresett meg azzal a kéréssel, elkísérném-e az Új Írás szerkesztőségébe, mert verseket hozott nekik, s ne kelljen ismeretlenül odamenni. A megbeszélés időben oda is mentünk, mondtuk, kik és mi járatban vagyunk, s azt mondták, rendben, üljünk le a fal melletti székekre. És ment közben valami szerkesztőségi purparlé. Eltelt fél óra, egy óra is eltelt, de miránk, mintha ott se lettünk volna, senki sem figyelt. Már nagyon háborogtam, mondtam Zsófinak is, hogy ez már disznóság, mikor nyílt az ajtó, és bebotozott Réz Pál. Ahogy körülnézett, meglátta Zsófit, s örvendezve egyenest felénk tartott. – Zsófi! Hát maga itt?! Mért nem kerest meg?! – mondta s kérdezte egy szóval Réz Pál, s ahogy összeölelkeztek: mint akiket seggbe rúgott az ármány, megéledt a szerkesztőség. Farkas Laci, az örökös rovatvezető, akit egyedül, a futballpályáról is ismertem, egy perc alatt ott volt, s rám se tekintve mondta: Verseket hozott, Zsófi! Adja őket gyorsan, már meg is nézem! Váci meg, akit ugyanúgy nem ismertem, soha egy szót sem váltottunk, mint a többiekkel, az íróasztal mögött állt, s hangosan átszólt hozzánk: Zsófi, volt már Pesten színházban? Nem? Azonnal fölhívom egy barátomat, Keres Emilt, aki színházigazgató, és rögvést megkérem, hogy tegyen félre magának jegyet! – És már telefonált is. Éreztem, hogy beteges dolog, ami történik körülötünk, Váci ennél jobban be sem mutatkozhatott volna. Mivel mindenki Zsófikát kezdte ajnározni, én szép lassan fölálltam, az ajtóhoz mentem, és csendben, búcsú nélkül, szörnyen megalázott érzésekkel eloldalogtam. Senki sem vette észre.

Betegségem: A mumpsz és a „tökítisz”

Gyerekeinknek bizony életük elején sok jajuk-bajuk-betegségük volt. Ebben vezetett Balázska, az „öcs”, míg Virágot keményebb fából faragták. Mindenesetre nem volt fölösleges, hogy „családi szervezésben” gyermekgyógyász járt vizsgálni, ellenőrizni őket. És ki kell térni kicsit arra, hogy Kati unokanővére, Pusztai Éva velem egyidős vegyész mérnök volt (édesanyja meg Kati keresztanyja), férje viszont dr. Bolla Kálmán orvos (sőt egy ideig kutatóorvos), aki nagy ismeretségi körrel rendelkezett a szakmában. Mivel találmányi díjazását nem volt hajlandó

megosztani – mint ahogy szokásban volt – a főnökeivel, egyik helyről a másikra vetődött, míg végül sikerült – családostul, két kislánnyal – Svájcba disszidálniuk. Aztán, ahogy lehetett, jöttek haza. Itthon is céget alapítottak, és attól kezdve kettős életet élnek. S máig ők a legközelebbi rokonaink-barátaink, s egészségügyi kérdésekben a segítőkink, konzulenseink. De Balázskánknak – főként – nem volt elég a gyermekorvos, Gizike doktornő gondviselése, mert korán megnyilvánuló „pszeudokruppa” volt, amivel mi is akkor kezdtünk ismerkedni. A torok és a gége olyan fokú összehúzódását jelentette, ami fulladási tünetekkel járt. (Nekem eszembe jutott nagyanyám öccsének, Józsikának emlegetése, aki korán, torokgyíkban halt meg – ez akkor gyakori és gyógyíthatatlannak tűnő gyermekbetegség volt. Talán ennek a mai mutánsa lehet a pszeudokruppa?!) Virágot kevésbé érintette, de Balázst többször is elkapta. Emlékszem egy esetre, kétéves lehetett, ahogy karomban tartottam, és némán potyogtak a könnyei, mert hangot adni nem volt levegője. Az egész gyerek olyan volt, mint egy lüktető sejtömeg, amiből csak segítséget váró szemecskéi „ordítottak ki”. Rohantam telefonálni a Böszörményi úti telefonfülkébe, hogy gyors mentőszolgálatot kérjek. Igen ám, de elfelejtettem az izgalmakban a betegség nevét, s a tünetek körülírása kevés volt ahhoz, hogy kijöjjenek. Végül beugrott a szó: pszeudokrupp, s ahogy kimondtam, gyorsan bocsánatot kértek, s mondták, hogy azonnal indulnak. A László Kórházba kellett vinniük. – (Egy későbbi alkalommal szívszorító dolog történt: Nehezen tudtunk tőle elválni, mert nem akart ottmaradni, s mikor végül is hazaindultunk Katival, úgy jött ki, hogy annak a kórteremnek az ablaka alatt kellett elmennünk, ahol ágyat kapott. Benéztünk persze az ablakon, meg is látott bennünket, de dacosan azonnal elfordította a fejét.) Ám nem volt elég a pszeudokruppos fenyegetettség, megkapták a mumpszot is, mint gyakori gyermekbetegséget – előbb Virág, majd Balázska is. Gizike doktornő persze ágyba parancsolta őket, de aztán ennyi volt, mondta, jobb, ha mielőbb átesnek rajta. Igen ám, de én, mivel gyermekkoromban nem estem át rajta, megkaptam. Vagy két napot kóvályogtam otthon, míg végül rászántam magam, s bementem a Szent János Kórház illetékes vizsgálójába. Itt nagyon érdekes kép fogadott – vagy 6-7 fehér köpenyes orvost találtam diskurálni, mintha konzíliumot tartottak volna. Végül egyikük a székbe ültetett, megnézte a torkomat, s írt sebtiben egy receptet, de egy szót sem szólt. Már kifelé mentemben visszafordultam, s megkérdeztem, nem mumpszról van-e szó. De igen – válaszolta, s én tovább kérdeztem: mivel még ma vidékre kellene utaznom, elmehetek-e? Nyugodtan – válaszolta. S aznap este tényleg Martonvásáron Kilencek-találkozó volt, s el kellett volna utaznom. Ám mire hazaértem, olyan rossz állapotban voltam (felszökött a lázam is), hogy úgy gondoltam, azonnal le kell feküdnöm. S így feküdtem két napig, mikor feleségem úgy jött haza a munkahelyéről, hogy egyik kollégájától hallotta: felnőttkorban a mumpsz nagyon veszélyes lehet, rámehet a herékre. S én akkor felordítottam, hogy már rá is ment: két napja nagyon fájnak, de azt hittem, csak rosszul aludtam, és megnyomódtak. Azonnal csörgettük Bolla Kálmán sógort, aki jött is hamarosan. Nem sokat kellett vizsgálnia, egyértelmű volt a helyzet. Feldúltan káromkodott, hogy miért csak most szóltunk – azonnal jeget hozatott, s elkezdődött heréim jegelése. Ez ment pár napig, de sajnos elkéstünk vele, s miközben végig magas lázam volt,

bal herémen már nem lehetett segíteni. Elpusztult, s mivel volt már rá eset, hogy enélkül is sérült spermákat termelt, ettől fogva ez katasztrofálissá vált. Nem akartam „eltávolíttatni”, ami azt jelentette, hogy nemi életem egész életemben már tönkre volt téve. Kati még erősebb pesszériumot kapott, s felelőtlenség lett volna tőlem később új szexuális kapcsolatokat létesíteni. S azon túl, hogy intim dologról volt szó, ami miatt szégyenkeztem, idegileg kimondhatatlanul megviselt a dolog, magamban őrjögtem, és nehezen viseltem el a frusztráló gondolatot. És a lázam annyira kitartó volt, hogy Kálmán befektetett egy barátjához az Orvostovábbképző Kórházába, a Szabolcs utcába, megállapítani hosszas lázas állapotom okát. Miközben bent fektettek, s egy hónapig vizsgálgattak, nem találtak semmi szervi okot rá. Egyszer már volt egy „heureka” állapot, mikor is ráfogták az egészet a még meglévő manduláimra. Egy gyönyörű orvosnő operált, aki szinte szexuális helyzetbe hozott: hosszú combjai közé szorította az én combjaimat, s bár kétszeres fájdalomcsillapítót adott (többet nem mer, mondta), olyan érzékeny volt továbbra is a torkom, hogy biz én köpködtem, hörögtem, míg nehezen megszabadított manduláimtól. S aztán kiderült, fölösleges volt, mert a láz maradt tovább. – Egy hónapon át egyetlen látogatóim voltak: feleségem, Kati és Bolla Kálmán doktor. És Kálmán nem győzte hangsúlyozni, hogy ha legközelebb szükséges lesz, csak olyan orvoshoz fordulhatunk, akit ő ismer és ajánl. Mindenesetre egy hónap után kis Fiajtán haza kellett fuvaroznia, s a kórházból azzal engedtek el, hogy ne is törődjek a lázzal – majd elmúlik. De Kálmánnak volt még egy ötlete: megkerestette velem a híres professzort, Pertorini Rezsőt. S így is lett: a Völgy utcai rendelőjében fogadott, mint pszichológus-pszichiáter, s elvittem neki a betegségemben írt hosszú poémámat: a Böjti szelet. Legközelebb, mikor elolvasta, azt mondta, tovább nem is kell magyarázkodnom, poémám választ ad minden kérdésére. Megállapította a kórismét is: mániákus depresszió. Gyógyszert is írt, a Fluaxolt, amit akkor csak Hollandiából lehetett beszerezni, mondván, hogy sógorom be fogja tudni szerezni. (S így is lett: Kálmán hosszú éveken keresztül beszerezte a különös gyógyszert, még akkor is, mikor családostul már Svájcba disszidált. S ekkor rábízott a legkedvesebb barátai egyikére: dr. Fohn Márta pszichiáterre, aki több évtizedig kezelt, havi megjelenésekkel, s mivel „angyal” volt, akivel össze is szerelmesedtünk, tiszta, szinte testvéri kapcsolat alakult ki köztünk, míg csak ő is le nem robbant. S akkor továbbadott az egyik barátnőjének. Mikor már nálunk is hozzáférhetővé vált a Fluaxol, egy idő után ő szüntette meg a szedését; a tartós szedés következményeit elkerülendő, más, immár szájon át szedhető tablettára váltva. De a háromheti találkozások máig tartanak. – Ám a lázam is sokáig megmaradt, s úgy múlt el, szinte észrevétlen, s nem tudtak rá más magyarázatot, mint hogy idegláz volt, hiszen annyira kikészültem idegileg, hogy más nem indokolta.

Hosszú betegeskedésem alatt tulajdonképpen csak egy látogatóm akadt: Kovács Pisti: ő is már a vége felé jött, s a maga jovialis módján újságolta, hogy ismeretségi köreinkben az a szólás járja, hogy Kiss Bence megkapta a József Attila-díjat, meg a „tökítiszt”. Ebből csak a „tökítisz” volt valós, a József Attila-díjat jóval később kaptam meg. És felbukkant – akkor ismerkedtünk meg – váratlanul Kőszegh Ferenc is, aki arra akart rávenni, hogy ismerkedjem meg egy nagyon

tehetséges színinövendékkal: Haumann Péterrel. (És bár Haumann Pétert nagy színésznek tartom, személyesen soha nem találkoztunk.) Aztán végül hónapok múltán megjelent „barátom” is – Utassy Dzsó. Mintha mi sem történt volna, olyan hangot ütött meg, sőt, nagy magabiztossággal kijelentette, hogy ilyen betegség nincs, és én csak szimulálok, hogy ne kelljen részt vennem a Kilencek szépszámú találkozóin. Annyira kihozott a sodromból, hogy egyszerűen kidobtam. S hihetetlen, de belevigyorgott az arcomba, s azt mondta: esze ágában sincs elmenni. S mint sokszor, akkor is ő győzött: végül is megbékélten váltunk el. S attól kezdve megint napi vendég lett nálunk. De ennek az időszaknak – 1972 – volt számomra egy másik, mondhatni, nagyon kellemetlen eseménye is. Mégpedig második kötetem címének megtalálása és magának a kötetemnek sorsa. A szerződést a Szépirodalmi Kiadóval még első könyvem megjelenése után, és szinte anyag nélkül kötöttük meg. Ebből lett a baj. Úgy érzem, kis válságban is voltam, de nagyon nehezen jöttek a versek, ráadásul sok volt köztük a „modernista” stílusgyakorlat. Húztam-halasztottam a kötet leadását, s ki tudja, hányszor hosszabbítottam meg. Nem voltam elégedett vele, s jó címet sem találtam hozzá. Ebbe a címbe szerettem volna belecsempészni a „láz” szócskát, de Utassyval együtt sem tudtunk megfelelőt találni – ugyanis őt is bevontam a címkeresésbe. Végül egy szégyenteljes levél vetett véget a huzavonának. A kiadó igazgatójától, Illés Endrétől kaptam. Ebben elejétől végéig felháborodásának ad hangot, megjegyezve még azt is, hogy neki sok nagy költővel-íróval volt dolga, de egyiknél sem tapasztalt ilyen felelőtlenséget. – Erre már lépnem kellett, s egy érdektelen ad hoc-címmel (Békesség nektek, utak!) leadtam közlésre végül az ilyen-olyan kötetemet, már ahogy összeállt. Hamarosan, 1973 tavaszán már meg is jelent. S fogadtatása olyan volt, amilyen lehetett: nagyon vegyes.

Buda Ferivel Bulgáriában

A 70-es évek elején, úgy nyár vége táján mindennapjaimban egy hihetetlennek tűnő öröm ért. Buda Feri kapott két hónapos ösztöndíjat Bulgáriába, s mivel úgy gondolta, neki egy hónap is bőven elég lesz, a másikat fölajánlja valakinek. Nos, ez a „valaki” én voltam. Az egész ügyet miniszterialisan is sikerült elintézni, s türelmetlenül vártam az indulást. Mikor eljött az időpont, az utolsó estét Nagy László vendégeiként töltöttük, hogy eligazítson bennünket a bolgár ügyekben egy kicsit, s címeiket-neveket mondjon, akikkel jó lesz találkozunk. Nagyon emlékezetes, kicsit patriarkális este volt: körülültük az asztalt, melyen egy halom dió volt, s beszélgetés közben László tördöste őket, s egy-egy darabot Ferinek, egyet nekem nyújtott, s egyet végül maga eszegetett meg. – Innen jóformán egyből a repülőtérré mentünk, mert éjszakai géppel utaztunk. (Mindketten először utaztunk repülőgépen, s nagyon élveztük.) Mikor megérkeztünk, s kiszállva mentünk az útlevevizsgálat felé, újabb meglepetés ért: a pilóta akasztói születésű volt, akinek nevét is tudtam, s aki a nagybátyám példája nyomán lett repülő. Oda is mentem hozzá, s váltottunk néhány mondatot. A formáságokon átesve végre a várócsarnokba mehettünk, s mindjárt találkoztunk is a ránk váró tolmácskánkkal – egy középkorú, hajdani szőlőbalerina hölgy volt, akinek férje magyar lévén, így

tanulta meg nyelvünket. Taxiba ültünk, s első szállásunkra: egy neves szállodába vitt bennünket. Itt egy kétágyas szobát kaptunk Ferivel. (S később is, mivel több szállodát is „meglaktunk”, mindig kétágyas szobát kértünk.)

Jóformán még meg sem melegedtünk, másnap jött értünk a tolmácska, s vitt bennünket „raportra”: egy tágas, nagy teremben találtuk magunkat, ahol vagy 25-30 fős embercsoport várt ránk: írók, irodalomkritikusok, szerkesztőfélék; a pulpitusra ültettek, s elkezdtek kérdéseikkel bombázni bennünket – milyenek a magyar kulturális viszonyok, az irodalmi élet, folyóiratok és kiadók, s effélék. Feri „hála Istennek, nagyon okosan válaszolgatott, én végig hallgattam, mint egy hal. Mikor végre véget ért a „szeánsz”, az Írószövetség főtitkára, Bozsidári Bozsilov várt bennünket irodájában. (Ilyen mókás nevet az ember azonnal megjegyez.) Sovány, szálas, nyurga ember volt, s ami a lényeg: Pliszka konyakkal kínált bennünket. (Ez aztán a későbbiekben is kedvenc italunkká vált.) Bozsilov az ottani viszonyok között neves költőnek számított, ám én úgy vettem észre, hogy inkább orosz típusú csinovnyik – hivatalnok – volt szegény. – Következő nap reggel egy neves költő és főszerkesztő (a Literaturny Front, vagyis az ottani Élet és Irodalom főszerkesztője, nagy pártkorifeus) jött a szállodába értünk – név szerint Ljubomir Levcssev (aki rövidesen bolgár kultuszminiszter lett). Saját kocsiján elvitt bennünket a nevezetes Bozsencibe, és még jó pár különösebb, gazdag bolgár ornamentikájú helyre. Ferivel oroszul jól megértették egymást. Ez nagyon gazdag program volt, mint a Feri által szorgalmazott látogatásunk a Néprajzi Múzeumban. Ott is több óráig elnézelődtünk. – Harmad- vagy negyednapja lehettünk Szófiában, mikor legnevezetesebb útja (a Prospekt) mellett sétáltunk Ferivel, aminek nagy része sárga keramitkockákkal volt kirakva, s amiről nem volt olyan bolgár, aki meg ne említette volna, hogy ez magyar mintára van így. Mellettünk ment a trolibuszforgalom, s egyszer csak szembejött velünk Gencso. Gencso Hrisztov, a bolgár műfordító és költő, akivel még otthon közel kerülünk egymáshoz, s aki már mindkettőnkől sokat fordított. A kölcsönös ölelkezéslapogatás után szinte egyszerre kérdeztük, hogy mit is keresünk éppen ott, hisz mesébe illő volt ez a találkozás. Gencso elmondta, hogy éppen egy idénymunkájának van a végén, magyar csoportnak tolmácsolt, s éppen vitte őket a repülőtérre, amikor a troli ablakán át meglátott bennünket, s azonnal leszállt. De ez még hagyján! Este utazik haza Haszkovóba szüleihez gyorsvonattal, s nagy szeretettel és rábeszélőkével hívott bennünket, tartsunk vele, és ismerjük meg szüleit, szülőhelyét is. Nem sok rábeszélés kellett, gondolván, hogy ez utunkon egy különlegesség lehet. Találkoztunk is este a pályaudvaron, s mentünk vele Haszkovóba. Haszkovó az egyik legdélebbi város Bulgáriában, közel a görög határhoz, s mint ilyen, tele van a hellénizmus emlékeivel. Gencso szülei nagy szeretettel fogadtak bennünket, bár csak egy szót tanultunk meg addig a bolgárból, ez volt a „tyutyun”, ami dohányt jelent, amit Feri szívesen hangoztatott, s ami ráadásul török jövevényszó volt. Gencsoék szülei a szomszédos falvak egyikéből költöztek be a városba, emeletes bérházba, velük élt bátyja is; szülei jellegzetes bolgár embereknek tűntek, nagyon egyszerűek és szeretőkészek voltak. Persze Gencso elvitt bennünket először is volt falujába, birkás gazdák közé, ahol mindenkit ismert, s őt is ismerte mindenki. Jellegzetes, ánizsos ízű házi pálinkával kínáltak, s én esté-

re már legszívesebben befeküdtem volna a barikák közé. – Aztán meg – hétvége volt – egy népi motívumokkal átszőtt, igazi bolgár lakodalomba vitt bennünket, pár faluval arrébb. Onnantól volt emlékezetes, hogy (talán a művelődési ház udvarán) miközben a zenekar egyre játszott, mikor énekkel együtt, mikor szó-lóban – s persze népdalokat –, a zömmel népviseletes meghívottak egyszer csak kört alakítottak, és elkezdődött a körtánc, a kóló. Nagyon élvezetes volt hallgatni és nézni. Minket is biztattak, hogy szálljunk be a körbe, de erre egy kis nógatás után csak Feri volt hajlandó. A jellegzetes bolgár nyolcadok persze kifogtak rajta, (a bolgárok ügyes lábmozgásokkal ezeket is „kitáncolták”), de egyáltalán nem rítt ki a körből. Mikor mindenki jól elfáradt, beszállingóztak az emberek a végig terítős asztalokkal telezsúfolt terembe. Ferivel mi is követtük őket, s valahol a terem közepe tájt le is tudtunk ülni. Az ételekre nemigen emlékszem, viszont a sok ánizsos pálinka! Szerencsére sok salátaféle is volt, mert a körülöttünk ülők igencsak nógattak bennünket a koccintásokra. S előbb emelgettük is poharunkat szaporán, de aztán feltűnt, hogy asztaltársaink csak nyelvük hegyét dugják az italba, s úgy teszik vissza, mi viszont magyar mód biz fölhajtogattuk. Ferivel összekacsintottunk, hogy ez így nem lesz jó, s utána mi is csak imitáltuk az ivást. Estére így is eláztunk, s nem emlékszem, hogy Gencso, ki közben el-eltűnőgetett, hogyan szállított bennünket haza. – Másnap reggel Gencso elvitt bennünket a „városi fürdőbe”, ami bizony csak egy csomó hideg-meleg zuhanyzóból állt, s ide járt az egész város. De az előző napi dorbézolás után ez is jólesett. Délután meg egy szomszéd városban jártunk, ahol egy laza, szervezetlen irodalmi kör működött. Annak idején Gencso is tagja volt, innen kezdte aztán vándorútját, s meg sem állt Magyarorszáig. Ennek a látogatásnak sok értelme nem volt, hiszen nemigen tudtunk kommunikálni. Ezt ők is látták, s hamar otthagytak bennünket egy csomó itallal és két cafkával. (A lányok nem érdekeltek bennünket, s így mi is nemsokára leléptünk.) – A következő nap aztán úgy gondoltuk, eljött az ideje, hogy visszatérjünk Szófiába. A gyorsvonaton bevettük magunkat az étkezőkocsiba, s vidáman sörözgettünk. Aztán egyszer csak észrevettük, hogy egy közeli asztaltól figyelnek bennünket. Ez egy kissé visszavetette jókedvünket, de bizton megállapítottuk, hogy érdemes volt Gencsóval jönni.

Szófiában aztán kaptunk hideget-meleget. Először is tolmácskánkat kerestük meg, aki magából kikelve konstatálta, hogy előkerültünk, mert rajta kértek számon bennünket az illetékesek, ugyanis „szökésünkről” ő ugyanúgy nem tudott, mint ahogy másnak sem szóltunk róla. S az egész csínytevés – úgy látták! – nem is lett volna tán olyan „ciki”, ha nem lett volna közben november 7-e. Ugyanis a hagyományos díszfelvonulásra, mint „nevezetes vendégeket”, fel akartak ültetni bennünket a dísztribünre, de hiába kerestek, nyomunk se volt sehol. S akkor valóban nyomoztatni kezdtek utánunk, mert nem tudhatták, mi történt velünk, s hogyan fognak majd „számot adni” rólunk.

Ám úgy tűnik, hamar bocsánatot kaptunk – legalábbis pár nap múlva kocsival leküldtek bennünket Várnába, a tengerhez. Este volt, mikor megérkeztünk, de Feri, mielőtt szállóhelyünket elfoglaltuk volna, azonnal a tengerpartra akart menni. Dideregtető idő volt már, bőven benne voltunk a novemberben, de

legyen: a tengerpartra hajtattunk. A sötét víztükör messzire-messzire ringatta, megcsillogtatta a holdfényt. És Feri hányni kezdte le magáról a ruhát: hiába kéreltük, hogy ne csináljon bolondságot, mindenáron azonnal meg akart fürdeni. S már lábalt is befelé a vízbe, míg csak nyakig benne nem állt, s akkor hihetetlen locsi-pocsiba kezdett, lebukott, hányta maga körül a vizet és különböző „kunsztokat” csinált, míg végre vagy 8-10 perc múlva kididergett hozzánk a partra. Erre, bizton mondom, csak ő volt képes. De azt mondta, ha már eljutott a tengerig, fel is avatja! Sebtiben törülközött, és vette vissza magára száraz ruháit, s azonnal egy közeli kiskocsmába mentünk, amit a tolmácskával már kinéztünk, s döntöttük befelé a melegítő Pliszka konyakot. Mikor végre teste megnyugodott, csak akkor mentünk vacsorázni és foglaltuk el szálláshelyeinket. – Másnap aztán világosban láttuk a tengert, a magyar Alföldnél is végtelenebb és beláthatatlanabb hatalmaságot, s a látóhatár szélén sorakozó, behajózásra váró hajókat. Csak a sirályok ne lettek volna! Állandó fülsértő rikoltozásuk megszokhatatlan volt. Mikor bementünk Várnába (mert vagy 15 kilométerre voltunk, kint az üdülőterületen, az Aranyhomokon), ott is hatalmas felhőként keringtek, s szörnyű hangjukon kívül az utakra, különösen a főútra pleccsenő ürülékük is nagyon visszataszító volt. Ám mielőtt bementünk a városba, sikerült megszöknünk tolmácskánk vigyázó szemei elől, s bementünk a tegnap is menedéket nyújtó kiskocsmába. Kiderült rögtön, hogy tulajdonképpen matrózkocsmá: tele volt iddógáló matrózokkal. Azért sikerült helyet kapnunk, s a tegnap estére vonatkozóan „másnapos” sört rendeltünk. A közelünkben ülő hajós embereknek föltűnt az idegen nyelvünk, s szóba ereszkedtek velünk. Mikor kiderült, hogy magyarok vagyunk, szinte egyhangúan kiáltottak föl: János! János! Ugyanis volt egy matróztársuk, akit így hívtak, s aki nagyon jó barátjuk volt. Nem is hagytak fizetni bennünket, sőt újabb kört rendeltek. Mikor a kétségbeesett tolmácska végül ránk talált, már nagy összeborulásban voltunk velük. Ez volt az egyik legszebb emlékün. Várnából aztán átkocsiztunk Burgaszba, a másik nagy tengerparti kikötővárosba, s végre költővel is találkozhattunk: ott élt ugyanis Hriszto Fotev (aki szerintem az akkori legnagyobb költő volt). Kis királyságot, legendáktól se mentes életmódot alakított ki magának (és maga körül), volt egy „irodája”, s ott fogadta vendégeit, mert aki író Burgaszba vetődött, az mind őt kereste meg. (Így persze mi is.) A balatonfüredi költőtalálkozón nemrég már bemutattak bennünket egymásnak, s ő kitűnően emlékezett rám. (Egyébként Kormos Istvánhoz hasonlóan állandóan pulóvert viselt.) Minket is „irodájában” fogadott, sörtét rendelt – sokat! –, és ropogtatnivalónak mellé egy szakajtó ún. „tenger gyümölcset”, ami megsü-tött apró halakat jelentett, s csemege gyanánt egyenként lehetett fogyasztani. Értelmes, jó beszélgetést folytattunk, érdeklődött Nagy Lászlóról: hogy van, mit csinál? s Nagy László őt a neve alapján „Lángoló Krisztusnak” fordította. Elégedetten tértünk vissza Szófiába.

Visszatérve már megint költőznünk kellett másik szállodába, de várt ránk Georgi Krumov üzenete: egy napra le akarna foglalni bennünket. Krumov furcsa és – többek szerint – nagyon gyanús ember volt. Ahhoz kétség sem fért, hogy ő a legjobb bolgár fordítónk, hiszen Magyarországon nevelkedvén, anyanyelvi fokon beszélt nyelvünket. S még irodalmi ízlése is volt. Egyénisége nemcsak,

hogy bonyolult volt, de fölmerült vele kapcsolatban – s azt hiszem joggal –, hogy „tégla”, azaz beépített ember. Mindenesetre a kommunista hatalom kegyeltje volt. De mivel egy napra hívtott bennünket, tolmácskánk egy nap szabadságot kapott. – Krumov gyönyörű, nyugati kocsiával eljött értünk, s azt ígérte, hogy valódi bolgár sajátosságokkal akar megismertetni minket. Először is egy delikátesz üzletbe mentünk, ahol nyeles csirkecombszerűségeket ettünk, rántva. Igazán ízlett, és csak a végén mondta meg, hogy békacomb volt. Csigát, osztrigát nem kértünk. Aztán elvitt magukhoz, ahol válogatott italokkal kínált, és beszélgetés közben a legkedvesebb témája a szex volt. Talán azt hitte, hogy erre mi „vevők” vagyunk. Nem voltunk, de kényszeredetten végighallgattuk kalandjait, s bemutatót is tartott: többféle férfi segédeszközt, nőket izgató gumikészítményeket, különböző „kotonokat” vezetett elő, amiket Bécsben szerzett be. Egyszer azonban csak este lett, s kivitt bennünket a repülőterre, mondván, itt kapható a legfinomabb bolgár különlegesség. Természetesen először is sopszka salátát ettünk, amiért Ferivel egyformán rajongtunk. Aztán foszlós, fehér cipócskák jöttek, amikből kézzel szaggatva darabkákat, egy kis edénykében felszolgált különböző fűszerfélések keverékébe kellett nyomkodni. Ez volt a „csubrica”, ami igazán ízletes dolog. És következett még néhány különleges fogás – természetesen italok kíséretében –, s végül igazán megelégedéssel fejeztük be a „vacsorát”, s Krumov jóval éjjel felé hazaszállított bennünket. S megmaradt számunkra továbbra is „gyanús” figurának.

De tolmácskánk is szervezett néhány programot, amiről úgy gondolta, hogy érdekelhet bennünket. Mint hajdani balerinának, szabad bejárása volt a Bolgár Nemzeti Színházba, ahol operát is játszottak. Természetesen oda is elvitt, s egy nemzeti darabot néztünk meg, aminek Razbojnik – vagyis A Betyár volt a címe. Beszélő cím lévén követni is tudtuk az előadást, de hogy a szöveget nem értettük, távol maradt tőlünk a hatása. – Néhány költővel való találkozást is elősegített, s ezek közül a legemlékezetesebb az Ivan Pejcevvel való találkozás. Szófia környékén, vidéken lakott, s már ágyhoz kötött beteg volt, amikor meglátogattuk. Úgy is fogadott, nyitott ágy mellett, fürdőköpenyben. Híre volt, hogy komoly hajós múlt áll mögötte, s mivel már a neve említése is rejtélyesnek tűnt, ő volt az Eckibecki-Tengerecki Pál, aki Hriszto Fotevnel is tengerészebb tengerész volt. S valóban jó költő lehetett – hosszasan beszélgettünk –, de Fotevtől azért messze maradt. (Mikor évekkel később meséltem találkozásunkat az akkor megismert, korombeli bolgár költő barátainknak, igencsak hitetlenkedtek – volt tehát bizonyos „bukéja”.) – De járkáltunk Ferivel összevissza, Szófia belvárosában, s vagy az Írók Éttermében, vagy a Magyar Kultúra Házában kötöttünk ki. Ennek az utóbbinak is volt vendéglátása, egyrészt megkínáltak egy-egy pohárka konyakkal, másrészt itt lehetett kapni a legfinomabb sopszka salátát. De sok utcai árus is volt, akik helyben süttött bolgár különlegességeket árultak, legfinomabb volt a túrós réteshez hasonlító, foszló fehér tészájú, meleg „bánica”. Aztán persze Feri elcipelt a gazdag felhozatalú, erős keleti hatást szuggeráló piacra is, csak úgy nézelődni. Nem bántuk meg, mint ahogy a városszerte a föld alatt üzemelő sok kiskocsmaszerű szórakozóhelyek látogatását sem, amelyeknek szintén törökös hangulatuk volt. És hát megvolt útközben a „bejاراتott” trafikbódénk is, s nem-

csak a „tyutyunt” (dohány) tanultuk meg, de ugyanilyen fontos szó volt a „kibrit”, vagyis a gyufa. Aztán üres napjainkon hazafelé tartva szállodánkba, volt egy proszpekt-sarki stabil, jókora vendéglőnk is (emelete, vagyis karzata is volt), ahol esténként megittuk a magunk két-három Pliszkáját, elbeszélgetve. Aztán egyszer csak nagyon fontossá vált számunkra. Akkor is, hazafelé, beültünk kicsit iszogatni. Középtájon kaptunk helyet, kis asztalka mellett, s az én helyemről rá lehetett látni a karzatra. S egyszer csak feltűnt egy figura, nagy, kopaszodó fejű, s rátámaszkodva a korlátra, mintha minket figyelt volna, pofákat vágott, s mindenféleképpen feltűnően viselkedett. Egy idő után le nem tudtam venni a szememet róla, s kitört rajtam az addig nem jelentkező üldözési mánia – barátom addig még nem tapasztalhatta meg, mennyire labilis az idegrendszerem. És akkor egyre nyugtalanabb lettem, végzetesen kitört rajtam a pánikos szorongás, de némán, látható jel nélkül. S jobb kezemben egyre inkább szorítottam a konyakos pohárkámát, ami egyszerre reccs, széttört a tenyeremben, és összevissza véreztem mindent. A vendégek között kitört a nyugtalanság, a pincér elég gyorsan becsavarta valami ronggyal a kezemet, s egyszer csak szólt a sziréna: megérkezett a mentő, betuszkoltak – persze Feri is jött –, s vittek, vittek, egyenest a detoxikálóba, vagyis a kijózanítóba. Egy hatalmas kórteremben lefektettek egy ágyra, s nekem akkor az volt a fixa ideám, hogy török fogságba estem. Körben minden ágyon hánytorgó, hörgő és nyüszítő emberek, s az állandóan friss behozottak részeg hangoskodása. Persze én is hányni-vetni kezdtem magamat, s még nem tudom, mi mindent csinálhattam, mert a vége az lett, hogy kezeimnél-lábaimnál fogva kikötöttek, s akkor aztán végleg úgy gondoltam, hogy „be vagyok zárva a Héttoronyba”. Lassan azért el is szunnyadhattam, mert hajnalban jött értem Feri, s úgy kellett felébreszteni. S mikor leoldozták rólam a kötelékeket, csuklómon is, lábfejemen is véraláfutásos gyűrűk voltak, ami azt jelentette, hogy kikötésem után is erősen hánykolódtam. De a drága Feri hajnalban már ott volt a város peremén értem, hogy kiváltson és hazavigyen. Mikor kiléptünk a kapun, akkor láttam azt, amit egyébként ritkán: nagy piros fátyoltól körülvéve éppen kelt fel a nap. – Aztán több napba tellett, míg kialudtam-kipihentem kalandomat. Addig többször megcsodálhattam drága barátom tornamutatványát: minden lefekvés előtt lenyomott száz karhajlítást. Mégpedig hogy! Lábaik egy zsámolyra tette, s tenyere helyett csak három-három ujjal támaszkodott a parkettára! Nem hiszem, hogy lett volna emberfia, aki ezt utána tudta volna csinálni. Engem is biztatott, meg is próbáltam, de minden nehezítés nélkül is csak 24-25-ig jutottam. – De lassan közeledett ösztöndíjunk vége, s a Vitosát, Szófia leglátogatottabb kirándulóhelyét még nem is láttuk. Egyik utolsó napunkon úgy döntöttünk, hogy fölme gyünk mi is. Ugyanaznap délutánján sajtótálalkozónk volt betervezve, de úgy gondoltuk, vígan visszaérünk addig. A hegy lábáig villamossal mentünk, onnan, mint bárki másnak, gyalog kellett megmászunk a hegyet. Útközben már rájöttünk, hogy nem is olyan egyszerű, mint ahogy gondoltuk. Bizony, a csúcs nagyon magasán volt, s néhány érdekesség meglátogatása után bizony úgy gondoltuk, hogy rászolgáltunk egy sörrre. Volt is ott fönt egy alkalmas vendéglő, s már bent is voltunk. Igen ám, de ahogy a mondás tartja: magyarral az ember mindenütt találkozhat – magyar beszédünket meghallva, hamarosan asztalunk-

hoz telepedett egy úr: a veszprémi egyetem középkorú kémiaprofesszora. Ő addig magában sörözött, de mégis más társaságban! Jó társalgó volt, s miközben meg is ebédeltünk, hangulatos társalgás folyt, újabb és újabb kör sörök közepe. Aztán áttértünk keményebb italokhoz, s hol is köthetett ki beszélgetésünk fonala, mint a nőknél. És végül felvetődött a kérdés: melyikünket csalhat meg a felesége, míg mi Bulgáriában csavargunk? Mi Ferivel állítottuk, hogy mi ezt kizártnak gondoljuk, míg tudós barátunk, aki a kérdést felvetette, hosszú és érzelmes szövegben ecsetelte (a végén majd elsírta magát), hogy ő bizony nem biztos ebben, sőt úgy hiszi, biztosan megcsalják, de mit tehet. Nagyon szereti a feleségét, és ragaszkodik hozzá. – Végül is óránkra pillantottunk, s riadtan konstatáltuk, hogy a sajtótájékoztatót elmulasztottuk. Azonnal fizettünk, pakoltunk, és nyomás le a hegyről! Persze a helyszínen már senkit sem találtunk, csak a személyzetet, kik furcsán néztek ránk. És azonnal mentünk megtalálni tolmácskáinkat. Amit aztán tőle kaptunk! Nem volt szokása, de most kiabált velünk, hogy hogyan képzeljük mi a dolgokat, húsz vezető újságíró hiába várt ránk, s mikor kiderült, hogy hiába, dühösen széledtek szét, mondogatván, hogy ilyet még nem tapasztaltak. És ezzel a „gikszerrel” tulajdonképpen ösztöndíjunk végéhez is értünk, odaadtuk tolmácskáinknak dokumentjeinket, hogy elintézte a repülőtérre a hazautazásunkat, megváltva jegyeinket. S újabb szégyenletes kalandunk utóhatását azon is lemérhettük, hogy Bozsidári Bozsilov főtitkár, aki annak idején konyakkal fogadott bennünket, feltartott fejjel, köszönésünket nem fogadva húzott el mellettünk, mikor az Írók Éttermében találkoztunk. Viszont Vladimir Levcssev, aki hamarosan kultuszminiszter lett, és persze százszor jobb költő volt, megértően fogadta „művészi csibészkedéseinket”, s búcsúajándékként mindkettőnknek egy-egy népi motívumos boroskészletet küldött. – Mikor minden rendben volt hazautazásunkhoz, tolmácskánk kíséretében még egy látogatást tettünk: meglátogattuk a központi áruházat, hogy pénzeink maradványából apróbb ajándékokat vásároljunk családtagjaink számára. Aztán már tényleg nem maradt más, mint összecsomagolnunk. S természetes módon tolmácskánk kikísért bennünket a repülőtérre, ahol aztán gond nélkül túljutottunk a beszállási procedúrákon. Gyönyörű időben utaztunk haza, ahova már, mi tagadás, nagyon kívánczotunk. A repülőgépen még egyszer értékeltük utunkat, s kalandjainkat is beszámítva, nagyon elégedettek voltunk. Ferihegyen aztán, világos, rózsás mintás ruhájában várt ránk Kati, a karzaton összegyűlők közül messzire kiviláglott, s taxival vitt bennünket haza. Jó volt újból itthon lenni!

Juhász Tibor

Lyukóvölgy

I.

– Szeret itt lakni? – kérdeztem az öregasszonyt, aki a letördelt ágakból álló kerítését támasztotta. Kék kendőt viselt a nyakában, haja szürke, néhol egészen ősz, fehér pöttyökkel szórt, mintha valaki festékbe mártott ecsettel csapott volna felé.

– Itt? Teszerinted jönne ide valaki önszántából? Hülye is lenne! Nem lenne ez rossz hely, csak hát nagyon sok a drogos, meg nincsen itt semmi, víz vagy segítség, bolt... Semmi. Kívül vagyunk a városon, távol mindentől. Meg aztán azért sem jönne ide senki lakni az önszántából, mert nagyon rossz a megítélése Lyukónak. Ha meghallják ezt a nevet, egyből azt gondolja mindenki, hogy itt csak vademberek, semmirekellők élnek, akikkel vigyázni kell. Mit mondjak, igazuk van.

Egy fiatal férfi tűnt föl az ajtóban, már régóta ott hallgatózott a szűnyogháló gyanánt felaggatott foltos függöny mögött.

– Megkérdezhetem, hogy kit keres?

Nem először kérdezték ezt tőlem, tisztában voltam azzal, hogy valójában nem arra kíváncsiak, van-e találkozóim valakivel. Ez sokkal inkább egy jelzés: észrevetted mint idegent, és foglalkoztatja őket a jelenlétem. Elárultam, hogy könyvet írok Lyukóról, és kíváncsi vagyok, mit gondolnak az itteniek saját lakóhelyükről.

– Na, ha cikket akar írni arról, hogy milyen ez a hely, hogy mi folyik itt, akkor arra kutakodjon. Ott, lentebb, a bozótban, ott vannak a bűnözők! Minket meg hagyjon békén!

A férfi az öregasszony vállára tette a kezét, és elkezdte befelé húzni a házba. Elindultam, majd kicsivel később visszanéztem. Az asszonyt már nem láttam. A férfi az udvaron állt, engem figyelt.

*

Velük szemben egy alig pár négyzetméteres pléhkunyhó állt, a gyerekek az udvaron játszottak. Először őket szólítottam meg. Nevetgélve fogadták a köszönésemet, megkértem őket, szóljanak a szüleiknek. Csak az anya volt otthon, papucsban, rövidnadrágban és viseltes, fehér színű trikóban jött a kapuhoz, amin fekete pacák sorakoztak egymáshoz közel, mintha olajban batikolták volna a felsőt.

– Kit keres?

Elmondtam neki, hogy csak arra vagyok kíváncsi, milyen az élet Lyukóban.

– Milyen lenne? Nézzen körül! – szűkszavú volt, nem is tudtam szóra bírni ezzel a témával, inkább mással próbálkoztam.

– A szomszédokkal milyen a viszonyuk?

– Mi maga? Rendőr? Újságíró?

Akárhogyan is próbálkoztam, nem tudtam eloszlatni az ellenérzéseit. A következő szomszédossal már nagyobb szerencsém volt, egy idős férfi botladozott ki a kapuhoz, botjával próbálta meg elcsendesíteni csaholó házőrzőjét. Nem voltak fogai, protézise sem, arcát mintha beszívta volna, beesett a szájjüregébe. Munch *Sikoly* című festményének alakja jutott eszembe róla. Nehezen értettem a beszédjét.

– Itt egyetlen baj van csak, a rengeteg cigány meg a drogosok. Itt szokták belőni magukat, aztán tévelyegnek mindenfelé. Innen figyeltem őket a múltkor, abba a házba mentek be, meg aztán annak az udvarán fetrengtek. Olyan volt, mintha verekedtek volna, csapkodtak összevissza, nyögdécseltek, az egyiknek még a szája is habzani kezdett. Veszett kutyák, gondoltam magamban, olyanok vagytok, le kellene lőni titeket.

– Jelezte már ezt a rendőrségnek?

– Minek jeleztem volna? 76 éves vagyok. Ha megtudják, hogy én voltam, aki feladta őket, rám égetik a házam! Vagy agyonvernek. A csicskásuk sem akarok lenni, mint a Lali.

– Ki az a Lali?

– Szegény ember volt, mármint nem úgy, ahogyan itt mindenki, máshogyan is. Először is 17 éves kora óta magáról gondoskodott. Az apjával soha nem találkozott, pedig az is itt él Lyukóban, Gulyakúton. Az anyja meg egyszer csak eltűnt. Megunta a nyomort, elment Pestre kurvának. Az is lehet, hogy összeszedett egy palit, aztán kihúzott vele titokban valahova. Szóval ez a Lali kölcsönkért ezektől a sinterektől, azok meg persze adtak neki, csak hát dupla százalékra, vagyis kétszer annyit követeltek tőle vissza. Nyilván nem tudta kifizetni. Rágyújtották a házat, utána meg kegyesen befogadták a fiút. Ott lakott náluk. Dolgoztatták, csak enni kapott, sokszor még azt sem engedték meg neki, hogy a házban aludjon, kint kellett hálnia, mint a kutyáknak. Megesett az is, hogy láncra verték, aztán úgy rángatták őt az udvarban meg az úton, persze akkor is részegek voltak, megsétáltatjuk a dögöt, így kiáltoztak. Pont itt álltam akkor is, innen néztem őket. De nem mertem szólni.

– Mi lett Lalival?

– Nem tudni. Eltűnt. Talán megszökött. De az is lehet, hogy ott van valahol elkaparva hátul, mert öngyilkos lett, vagy valaki túl szorosra húzta a nyaka körül a láncot.

– Önt soha nem inzultálták?

– Látják rajtam, milyen szerencsétlenség vagyok. Hamarosan megdöglök, aztán úgymint övök lesz ez a ház is, elfoglalják majd, és senki sem fog egy büdös szót szólni nekik, mert ha megteszi, többet már nem lesz emberszámba nézve.

*

Az ajtó feletti szeg és a kerítés között damilok, drótok, kötelek voltak kifeszítve, ruhák száradtak rajtuk. Kisebb-nagyobb zoknik, női és férfi alsóneműk, pólók, nadrágok. A ruhák sokféleségéből és mennyiségéből arra következtettem, hogy többen élnek ebben a ránézésre négyszer három méteres, rogyadozó viskóban, aminek utcafronti oldala vályogházak vizesedő falaira emlékeztetett. A két oldaló fából és műanyagból volt összeeszkábálva. A tetőről nem lehetett eldönteni, hogy a fólia lóg ki az eldeformált lemez alól, vagy fordítva. Valaki biztosan volt itthon, mert nyitva volt az ajtó, és zenét is hallottam, de hiába kiabáltam a kerítés előtt, senki sem jött ki. Napokkal később ugyanígy jártam. Aztán láttam az udvaron pakolászni valakit, de mikor megszólítottam, megfordult és berohant. Nem akartam tolakodó lenni, ezért inkább annál a háznál próbálkoztam, amelyik a legközelebb esett a többek által is bűnözőnek tartott család lakhelyéhez.

Egy fiatal pár lakott itt, az első gyermeküket várták. Miközben beszélgettünk, a nő a kezét óvón kulcsolta össze a hasán, a férfi pedig terpeszben áll, kezeit összefonva a mellkasa előtt. Túl sok itteni történetet hallottam ahhoz, hogy ne tulajdonítsak jelentőséget annak, ahogyan áll: egy raklap mellett, aminek valamikor félbehagyta a felhasogatását, közel a ház oldalának támasztott baltához. A nő minden egyes válasza előtt a párjára nézett. Először a férfi szólalt meg.

– Eléldegélünk, panaszkodnivaló lenne bőven, de megvagyunk.

– Enni mindig van mit – folytatta a nő. – Ha keveset, de akkor is. Aztán meglátjuk. Majd csak jobb lesz egyszer.

A gyerekről kérdeztem.

– Fiú lesz. Úgy fogják hívni, mint engem.

– Igen, az apja nevét kell kapnia. De nekem a Brendon is tetszene, a Rikárdó is.

– A Rikárdó szép név, de így illik, hogy úgy hívják, mint engem.

– Itt akarják felnevelni? – kérdeztem.

– Nyilván nem, de ez van. Palotánk nekünk gázfűtéssel, fürdőszobával, autóval és garázzsal nem lesz. Hol nevelnék fel? Adjuk majd gondozásba? Ott sem lenne jobb neki, tudom én, mit csinálnak a gyiviben, megerősakolnak mindenkit, akinek lyuka van.

Mikor a szomszédjaikról kérdeztem, elfelhősödött a tekintetük.

– Megpróbálunk róluk nem tudomást venni. Hiába zárkózunk be, tudjuk, hogy ha akarnak, átjönnek, aztán addig rugdossák a falat, ameddig be nem szakad. Ha nem háborgatjuk őket, ők is békén hagynak minket.

– Ha megszülök, majd megmondom nekik, hogy gyerek van a háznál, most már ne viselkedjenek úgy.

– Azt hiszed, az majd észhez téríti őket? – kérdezte a férfi. – Maximum nem kötnek beléd, de attól az ő életük nem változik meg, hogy nekünk gyerekünk van. Szívják, lövik magukat, az van bennük. Drog az emberség helyett.

*

A családot nem sikerült megszólaltatnom, csak egyetlen férfival elegyedtem rövid szóváltásba közülük. Vagy olyan állapotban voltak, hogy inkább nem közelítettem meg őket, vagy pedig siettek, mintha fontos elintéznivalóik lettek volna. A férfival az annabányai buszmegeállóban kezdeményeztem társalgást.

Foghegyről odavetett mondatai rejtett indulatokat sejtettek, és mikor megéreztem, hogy ezek kavarni kezdenek, csöndben maradtam.

- Lenne egy perce?
- Hatósági embereknek nem nyilatkozom.
- Én nem a hatóságot képviselem.
- Akkor meg mit érdeklődik?
- Kíváncsiságból.
- Ki maga?
- Író vagyok.
- Mi írt?
- Cikkeket.
- Az hatósági személy.
- Könyvet is.
- Hagyjon békén. Nem mondom még egyszer.

II.

A ló hirtelen jelent meg. A megrökönyödésből üldözői hangjára ocsúdtam fel, az utolsó pillanatban ugrottam félre a rohanó állat elől. A parcellák kerítéseihez rohanva vadul ugattak a kutyák a vágózó fekete izomköteg mellett engem is, mert az árokba húzódva túl közel kerültem a portákhoz. A ló végül elfordult jobbra, és elindult a főút felé. Botokkal és kötelekkel kezükben feltűntek az öt kergető emberek is, két férfi és három gyerek. Nem telt el két perc, már nevetve gyalogoltak vissza a befogott jószággal. Az egyik kisfiú vezetni tanulta az állatot, és mivel már azt gondolta, hogy az udvarban jól boldogul vele, ki akarta vinni az útra is. A kapu kinyitásához azonban mindkét kezére szüksége volt, ezért elengedte a kantárt. Mikor az egyébként rozoga kapu kitérült, a ló előrelépett, és nekivágott a völgynek.

- A naggyal, aki fiatal korában ugyanilyen szökös volt, csak én foglalkozhatok - mondta magáról B., a családfő, aki egyik kezével a kantárt fogta, a másikkal pedig visszakézből tarkón vágta felelőtlen gyermekét. Egyébként barátságos volt, mosolya mögül kivillant hiányos, kusza fogazata, és ahogy melléjük léptem, kidüllesztette a mellkasát. Imponált neki, hogy valaki látja, amint a tudományát végzi.

- Ezek kezeléskor állatok, csak érteni kell hozzájuk. Ha úgy bánsz velük, ahogyan kell, ha érzik, hogy te vagy a főnök, akkor bíznak benned.

- Mióta foglalkozik állattartással? - kérdeztem, mikor a kapujukhoz értünk, és B. bevezette a lovat az udvarba. A legelőnek hagyott füves placc után baromfi- és disznóolagnak látszó tákolmányok húzódtak a kerítés és a ház között. A ház vályognak tűnt, a hulló vakolatból és a takaróval borított jobb szélső ablaknyílásból ítélve látott már szebb napokat is, de a környező viskókhoz képest elég jó állapotban volt.

- Amióta az eszemet tudom. Ongán laktunk régen, ott tartott állatokat az apám meg az anyám, tőlük tanultam mindent, amit tudok. Bányász volt az öreg, át kellett jönnie, a fiatalabbak már mind itt voltak, a kohászatba, a DIGÉP-be. Engem is

hívtak a vágóhídra például, de oda semmi pénzért nem mentem volna, ott mindent leköptem volna, amit a szüleimtől tanultam az állatok tartásáról. Én meg azt nem akartam elfelejteni. Mert apám sem felejtette el, honnan jött, Szajláról került át ide, ott még paraszt volt, de itt sem lett igazából bányász. Érted, hogy mondom. Mert nem a kocsmába ment, mikor feljöttek a föld alól, hanem a kertbe, és kapált, ásott, ganajozta a disznót, mindent megcsinált, amit csak kellett. Anyám a keze alá dolgozott, mert háztartásbeli volt, nem kellett munkába mennie, ezért mindent megcsinált, sokszor a férfimunkákat is, már amennyire bírta, hogy apámra ne maradjon olyan sok.

– Hogyan kerültek Miskolcra?

– Beszéltük már régen, hogy be kéne jönni. Mert itt több és jobb a munka. Apám sem érezte jól magát a bányászatba, de ő ragaszkodott a földhöz, azt mondta, egyszer már elhagyta az otthonát, még egyszer nem fogja, pedig anyám is mozdult volna. Hát bejöttem egyedül. A nagybátyámék már bent laktak, ők vittek be a gyárba, ilyen kisegítő voltam, anyagmozgató. Aztán meg, a rendszerváltáskor, mikor minden bezárt, és még az is az utcára került, aki jól feküdt a főnöknél, azt mondtam magamnak, hogy látod, milyen mitugrász voltál? Rábasztál. Mert addigra már a szüleim meghaltak, a házat meg eladtuk, mert kellett a pénz. Évekig nem volt semmi munkám, abban az időben lehetetlen volt bárhol is elhelyezkedni, mert minden épült lefelé. Pedig már családom volt, az első kettő már meg is született, muszáj volt valamiből lenni. Mentem aztán megint a nagybátyámhoz, kérdeztem, mit csináljunk. Azt mondta, menjünk maszekolni. Ő jóban volt a főnökkel a gyárból, aki ügyesen kiszállt ebből az egészből, mert indított egy vállalkozást, amikhez a gépeket meg mindent a gyárból szedte. Senki sem vette észre. Ma is ott porosodnának, ha ő el nem viszi őket. Úgy jártunk aztán építkezésekre, szigetelést meg kőműves munkákat csináltunk.

– Sok helyen járt az országban?

– Szegeden, Szombathelyen, Békéscsabán... Majdnem minden fontos helyen. Csodálkoztam is, hogy mindenhol építkeznek, olyan villákat meg palotaszerű emeleteseket burkoltunk, hogy az nem igaz, nem olyan szürke kockákat, mint az Avason vannak. Itt meg jó volt a szar is. És ha a szar nem kell az embereknek, akkor elbontják, hogy akkor takarodjál az utcára. Így volt ez a Szondival meg a Békeszállóval is.

– Hogy kerültek Lyukóba?

– Hát úgy, hogy lesérültem. Sérvet kaptam. Meg kellett műteni, de nagyon veszélyes volt, azt mondta az orvos, hogy olyan helyen van, hogy még a műtét sem biztos, hogy zökkenőmentes lesz. De minimum egy évig nem emelhetek nehezet. Persze előbb vissza akartam menni, de már nem kellett. Meg ha vissza is vettek volna, biztosan már halott lennék. Na, aztán elvitte a házunkat a bank. Eladták szarért-húgyért. Amennyit én abba a kölcsönbe befizettem, hát annyiért senkinek sem kellett volna az a lakás. Ennyi erővel az enyém is lehetett volna. Csak hát jobban járt a bank így, több pénz került hozzá. Mi is kaptunk valamennyit, fájdalomdíjként. Befizettünk nyolcmilliót, a bank eladta ötért, nekünk meg adott ötszázezret. A tíz százalékát. Tízet.

– Abból vették ezt a telket?

– Igen. De erre is mennyit kellett költeni! Azóta ilyen kisebb munkákat csináltak a városban, meg lekaszálok az öregasszonyoknak a füvet errefelé. Az asszony meg piacol. Erdőre is szoktak hívni, tudják, hogy értek hozzá.

– Nem felejtette el a miskolci évek alatt azt a tudást?

– Ezt nem lehet elfelejteni. Mert anélkül nem is lehet elsajátítani, hogy az ember ne szeresse. Ha meg szereted, akkor máshogy, jobban tanulod.

A kapuhoz érve jó nagyot húzott a bottal a ló farára, még utána is rúgott.

– Biztos azt akarta, hogy lássa a telep, milyen ügyes! – mondtam viccesen, és a fiúra mutattam, aki kisírt szemmel bujkált a ház mögött. A férfi legyintett.

– Ön nem idevalósi? – kérdezte.

– Nem.

– Gondoltam. Akkor tudná, hogy errefelé nem szokás az ilyen. Egy szelet kenyeret is dugdosni kell a szomszéd elől, mert kilesik, hogy van neki, aztán bemennek. A múltkor jöttek hozzánk tejért, mert van egy tehenem is. Én sem vagyok gazdag, de aztán szoktam adni a rászorulóknak. Jött a gyerek ilyen nagy köcsöggel. Mondom, ebbe én be nem teszek neked semmit. Viszed haza, kilesik, aztán tíz perc múlva itt áll majd a kapuban egész Lyukó, hogy nekik is adjak.

– Hány embernek szokott adni?

– Először magamnak, a családomnak. Ha marad egy kicsi, akkor azoknak, akikről tudom, hogy nagyon szegények, de nem a saját hibájukból. Nincs értelme őrizgetni a tejet, a húst sem tudjuk, csak ha kifüstöljük, akkor eláll a kamrába, de csirkét is csak akkor vágunk, ha tudjuk, hogy aznap megfőzzük és megesszük az egészet. Nincsen hűtőnk.

Talán elbeszélgetett volna velem órákon keresztül is, ha a felesége, egy nagydarab, puffadt arcú, vastag aranyláncot viselő nő nem kiabált volna, hogy menjen már be.

– Asszonyok. Látod? Bármennyit is tapasztaltam az életben, ezzel az állattal nem bírok el – mondta, és kicsit előrehajolva, jóízűen nevetett.

Ez a család feltehetően azok közé tartozott, akik boldogulnak valahogy. Ha nem is élnek a többségi társadalom számára átlagosnak mondható életszínvonalon, de a lyukói átlaghoz képest mindenképpen jobban. Az asszony piacolása feltehetőleg azt jelenti, hogy a miskolci turkálókban olcsón beszerzett ruhadarabokat a nő drágábban adja el a piacon. Ezzel a pénzkereseti lehetőséggel sokan próbálnak élni, nagy verseny van a turkálók előtt, egymást ölik a felvásárlók a jobb ruhadarabokért. Szerettem volna megnézni, hogyan zajlik egy ilyen reggel, de senki sem árulta el, melyik turkáló előtt gyülekeznek a piacolni vágyók. Elegen tudnak már róla.

*

Rozoga ház, körülötte nagyjából háromméteres körben kitaposott, csupasz föld, rajta zsákok, fadarabok, fémhulladékok, festékes vödörök, pár lapátnyi sóder. Mintha valaki szívós igyekezettel alakította volna ki ezt a félkört. Az alakzat határa után éles váltás, lábszárig érő fű növekszik, beljebb, hátrafelé, a patakmeder környékén már combtőig ér a növényzet. Arra nem szoktak járni. Minek mennének? A főúttal párhuzamosan futó Lyukó-patak alig csörgedezik

már. Egy időben mindenki a partra hordta a hulladékot, egyszerűbb volt ide önteni a feleslegessé, használhatatlanná vált dolgokat, hogy aztán eltakarja az elmaradt földművelés és tájgondozás miatt megerősödő, burjánzó bozót. Esős időben bizonyára jobban folyik a mederben a víz a Szinva felé, de már korántsem olyan éllel bontja két oldalra a völgyet, mint régen.

Nehéz elképzelni, hogy a patak valaha veszélyt is jelenthetett azoknak, akik közel laktak hozzá, pedig az átgondolatlan vízszabályozások hatására gyakoriak voltak az árvizek és a belvizek. A közelben nagy kiterjedésű nádast suhogtatott a szél, de az esőzések és az olvadások idején ezek sem tudnak magukba szívni minden nedvességet. A szabályozások miatt nincsenek kaszálók, legelők, mocsár-rétek sem, művelni sem lehet ezeket a telkeket. Itt lakott és lakatlan porták váltják egymást, de kívülről nem látszik rajtuk, melyik-melyik. Ez a ház lakhatatlannak tűnt, eresztét vastag akácfa ágak támasztották, az ajtóban mégis függöny csüngött, bentről neszeket lehetett hallani.

– Jó napot! – kiáltottam be, a neszek abbamaradtak, görnyedt hátú, de fiatal arcú nő dugta ki a fejét az ajtón.

– Mit akar? – kérdezte foghegyről, mintha rosszat sejtene.

– Csak feltenni pár kérdést – válaszoltam, de mielőtt folytattam volna, hevesen rázni kezdte a fejét.

– Engem nem érdekel, ki hogyan öli meg a másikat, nem láttam semmit, nem tudok semmit.

Nehezen tudtam meggyőzni arról, hogy nem nyomozó vagyok, és hogy az égvilágon semmi mást nem akarok, csak beszélgetni. Végül úgy tűnt, sikerül szóra bírni, kijött a kapuhoz, rágyújtott. Bár még mindig furcsállta, hogy érdeklődöm, arca mégis megenyhült. Végignézett a ruházatomon, látta, hogy nem vagyok idevalósi, de arra utaló jelet nem talál, hogy hatósági ember lennék. Talán ezért árul el pár dolgot abból, amire az előbb utalt.

– Itt mindennaposak a verekedések. Mindennapos az életveszély. Tegnap egy fiút vertek össze, még a földön is rugdosták. Azt hittem, meghalt. Ott álltak felette, én meg a függöny mögül bámultam, mi történik. Nem mertem kimenni. Aztán a fiúk elmentek, az a szerencsétlen gyerek meg ott görnyedt a földön fekve, mozdulni sem mert, csak mikor már biztos volt benne, hogy elmentek. Sántított, azt hittem, a rendőrségtől jött, mert lerúgták a veséjét annak, és meghalt az éjszaka, erre gondoltam.

– Nem a rendőrségtől vagyok – nyugtattam.

– Biztos valami leszámolás lehetett.

– Egyedül él?

– Mikor hogy. Ha kijön az uram a börtönből, akkor velem. De nem sokáig van kint általában. Rossz ember már az, megrontotta az ital. Legutóbb is mikor kint volt, utánam vágta a kaszát megint. De inkább ő, mint ezek a sihederek, ezek azért sem mernek hozzám nyúlni, mert tudják, milyen vad az uram, aztán ha kijön, itt mindenkit felköt, aki hozzám nyúl. Mert ezek nem nyugszanak, szerintem az a gyerek sem él már, aki itt fetrengett tegnap.

– Fél?

– Hogyne félnék! Éjszaka leginkább.

– Gyerekei vannak?

– Igen, intézetben van mindkettő. Lett volna lehetőség, hogy menjenek egy családhoz, mindkettő ugyanahhoz, de ezt nem akartam. Ők az enyéme, majd kihozom őket. Az egyik, a Márkó az nyolcéves, az Izabella meg tizenkettő. Itt lesznek majd szépen nálam.

– Ide akarja hozni őket?

– Ide. Elfér egy család azért bárhol, mi nyolcan voltunk testvérek, egy szobában háltunk, mégis itt vagyok.

Egyre hangosabb volt a kutyaugatás, már a környék szinte minden kutyája ugatott. Feltűnt egy fiú a kanyarban, hófehér hosszúnadrágot, fekete trikót viselt. Egy pitbullt sétáltatott, az állat ide-oda húzta a gazdáját, aki alig bírta vele, de sem szóval, sem tettel nem fegyelmezte a kutyát. Ahogy közelebb ért, láttam, szakadt Nike-papucs volt rajta, a nadrágja alja sáros és rojtos volt. Jobb karján kínai írásjelek sorakoztak egymás alatt, a vállától egészen a csuklóján lévő aranyszínű óráig. Mereven nézett maga elé, mintha a nyakörv egyik pontjára összpontosítana.

– Ebben a világban kétszeresen meg kell szenvedni mindenért – jelentette ki a nő a kutya és a fiú után bámulva.

A sikeres életéknél nincsen unalmasabb

Beszélgetés Ferdinandy Györggyel

Ferdinandy György írónak két új kötete jelent meg spanyol nyelven a közelmúltban: az egyik a négy gyermekének szóló vallomás, a másik Puerto Rico, az egykori lakhellyel kapcsolatos írások válogatása. A József Attila-díjas, nyolcvanhárom éves alkotónak hamarosan két magyar nyelvű új kötete is a boltokba kerül, de a valaha feleségével gyakorolt magyarról spanyolra, illetve spanyolról magyarra fordítást sem iktatta ki teljesen az életéből. Mélyinterjúnkban többek között trópusi tanárságról, nyelvek és kultúrák közötti átjárásról, kettős állampolgárságról, műfajváltásokról és példaértékű pályatársakról kérdezte Dél-Miamiban lévő otthonában a barátja, Navarrai Mészáros Márton irodalomtörténész, kulturális újságíró. (Mivel a beszélgetés két közeli barát között zajlik, eltekintünk a magázástól.)

– Az elmúlt fél évben két új köteted jelent meg spanyol nyelven. Mitől függ, hogy anyanyelveden, magyarul, vagy a francia után harmadiknak választottn, spanyolul veted papírra az irodalmi alkotásaidat?

– Mindig és mindent magyarul írok meg először, ez évtizedek óta így van. Ezek közül van, amit lefordítok spanyolra, van, amit nem. Régen a franciával ugyanígy voltam, mellesleg az a kontrollnyelvem volt, hiszen az egyik nyelvről a másikra történő fordítás olyan szintű elmélyülést igényel, amely során minden apró hiba láthatóvá válik. A *Cartas a Mis Hijos* (szabad fordításban: *Levél fiaimnak*) című kötetet már ősszel befejeztem, otthon írtam meg. Ott úgy látszik, lassabban örölnék a malmok, mert késő ősszel itt, Amerikában átültem spanyolra, és decemberben meg is jelent a Silueta spanyol nyelvű floridai irodalmi kiadó gondozásában. Azért fordítottam le spanyolra, mert a gyermekeim nem olvasnak magyarul (a legkisebbet, Jorge Josét leszámítva), kizárólag angol vagy francia nyelven megírt könyvet vesznek a kezükbe. És, ha már lefordítottam, leadtam a kubai menekültek által alapított Siluetának, a Miami székhelyű kiadó pedig szinte rögtön, nagyon szép kivitelezéssel – gyermekeim színes gyermekkori rajzait felhasználó illusztrációval – kiadta. Így szerepel a kötetben a spanyol ajkú legkisebb fiam első írott mondata. Regényt akart írni, hiszen azt látta, én is azt írok. „Volt egyszer egy indián törzsfőnök, aki nem tudott kakálni.” Ez az ominózus mondat. A másik spanyol nyelvű kötet már huzamosabb ideje készül. Egy Puerto Ricó-i kiadó, az Isla Negra március elején adta ki, természetesen Puerto Ricóban. Már két éve is náluk volt a kézirat, de időközben két hurrikán – az Irma és a Mária – teljesen elpusztította a szigetet, mindent előlről kellett kezdenünk, pedig a katasztrófa előtt már be volt tördelve az anyag. *Un día en la Isla*, vagyis *Egy nap a szigeten*, ez a címe. És márciusban megtartottuk a bemutatótornéját, sok Puerto Ricó-i állomáson, köztük azon az egyetemen, ahol tanítottam.

– Az előző kötet három fiadhoz és egy leányodhoz szóló irodalmi vallomás. Miként jellemezhető a másik spanyol nyelvű novellagyűjtemény?

– Tíz olyan elbeszélést tartalmaz, amelyek szorosan kötődnek Puerto Rico szigetéhez. Ezek 1964 és 2017 között készült írások. Akad közöttük olyan, amit csak spanyolul írtam meg, de a legtöbbet magyarból fordítottam spanyolra.

– Van kultúrája a szépirodalomnak, az aktív irodalmi jelenlétnek, az író-olvasó találkozóknak, az irodalmi szintre emelt közbeszédnek Miamiában, ahol 2000 óta az év felét töltöd, illetve Puerto Rico szigetén, ahol harminchétf és fél évig egyetemi tanárként tanítottál, és ahova még alkalomadtán visszajársz?

– Amikor 2015-ben az Isla Negra kiadónál – ők rendszeresen kiadnak – megjelent az előző kötetem Puerto Ricóban, szerveztek néhány könyvbemutatót. Annak a könyvnek az első bemutatója a Puerto Ricó-i egyetemen volt, a díszteremben. Megszámoltuk, több mint kétszáz diák jött össze, kérdéseket is feltettek. Megható összejövétel volt. Az egyik lánytól én kérdeztem meg, hogy miért jöttek el ilyen sokan, miért érdekelte őket egy magyar írónak a spanyolul megjelent köteje. Azt felelte, azért, mert nekik és róluk szól. Úgy látszik, ők ezt már tudták. Meglepett ez a nagyon pontos és találó megfogalmazás. Az én képzeletbeli olvasóm nem kifejezetten Puerto Ricó-i, nem kifejezetten magyar, az elképzelt olvasóm valahonnan a senki földjéről származik. Nem, ez mégsem lehet így, jelentette ki ez a lány. Akkor határoztam el, hogy megírom azt a kötetet, ami márciusban jelent meg. Rá kellett jönnöm, hogy az ottaniak nem tanulják következetesen a saját múltjukat. Ellenben én megírom a saját tapasztalataimat a Puerto Ricó-i függetlenségi mozgalmakról is. Az említett kötet első írása 1965-re datálható, az utolsó forradalmár, Pedro Albizu Campos temetésével indul. A kötet utolsó írásai pedig már a közelmúltba vezetnek. Fél évszázada láttam a forradalmár temetését. Neki az egyik öccse Baszkföldön élt, de soha nem tartottak szoros kapcsolatot. Aztán egyszer csak eljött a szigetre, mert fel akarta fedezni magának a forradalmár bátyót. Persze, nem feltétlenül testvéri szeretetből, kicsit az örökség is motiválta. Megismerkedtem egy egészen öreg asszonnal, akiről kiderült, hogy a forradalmárt ő gondozta az utolsó napjaiban. Ő mesélte el nekem, hogy a kisebbik testvér semmi nyomát nem lelta Don Pedrónak, hiába volt meghatározó alakja a sziget történelmének. Ennyit Puerto Ricóról. A Miamiában lévő olvasóközönségemre sem panaszkodhatom. Azt tudni kell, hogy Miami lakosságának 97 százaléka spanyol anyanyelvű: ezek latin-amerikai bevándorlók és az utódaik. Ők még olvasnak, ők eljönnek a könyvbemutatókra. A Silueta Miami különböző könyvesboltjaiban rendezi meg az új kötetek bemutatóit. Nagyjából hatvan-nyolcvan ember mindig órák hosszat ott ül egy-egy ilyen eseményen. A latin-amerikaiak között van kultúrája az irodalomnak. Az angolszászokkal nem tudom, mi a helyzet, hiszen azokkal nem találkozom Amerikában, mert ők nem Dél-Floridában élnek, hanem tőlem távolabbra, az állam középső és északi részén. A napilap, amelyet járattunk a feleségemmel, spanyol és angol nyelvű változatban is a postaládánkba kerül. De csak a feleségem olvassa az angol kiadást.

– Évtizedek óta kettős állampolgár vagy, a magyar mellett az amerikai is felvetted. Büszkeséggel tölt el ez?

– Kezdem azzal, hogy '56 után több mint harminc évig genfi menekülttútléval éltem. Az amerikai állampolgárságot akkor vettem fel, amikor rájöttem, hogy az a hazalátogatásom alapfeltétele. Hivatalos úton kizárólag amerikai állampolgárként tudtam hazalátogatni. Tehát gyakorlati oka volt annak, hogy felvettem. Büszke vagyok az amerikaiakra, elvégre ez egy nagy ország, amely nagy dolgokat vitt végbe az évszázadok során. Gondoljunk csak arra, hogy az ő segítségükkel verték le a német nácizmust a második világháború idején. Bárcsak ne bántana néhány súlyos hiba...

– Az *Esperanza* című egyik, 2019 elején írt, *Puerto Rico* tematikájú elbeszélésed arról árulkodik, a napfény államának tartott, soketnikumú Floridában ugyanúgy jelen van a rasszizmus, mint a világ egyéb pontjain.

– Így van, és a rasszizmus elviselhetetlen számomra. De említhetném azt is, hogy a szociális törvényhozás nagyon gyenge lábakon áll, például igazán ritka az olyan munkahely, ahol rendes szülési szabadsággal élhetnek a női alkalmazottak. A legkisebb fiam, Jorge José – mi csak Jorgének vagy Kisgyurkának hívjuk – pénteken született, a feleségem pedig hétfőn reggel már bent volt a munkahelyén, ha nem csal az emlékezetem. Az általános betegszabadsággal ugyanez a helyzet. A biztosítás pedig drága, és bizonytalan lábakon áll. Ugyanakkor cseppet sem vagyok elégedetlen. Lassan húsz éve az év felét Floridában töltöm, és még soha egyetlen hivatalos ügyben sem kellett eljárnom. Itt olyan szabadnak érzem magamat, mint a madár.

– *Ugyanígy érzel az átalakuló Magyarországon is?*

– A feleségem szóhasználatával élve Magyarországgal szemben nagyon elnéző vagyok. Látom és tapasztalom, hova jutott az ország a rendszerváltás óta, de mégiscsak azt érzem, nem nekem kellene kioktatni az otthoniakat. Az ő feladatuk megtalálni a helyes megoldásokat. A megosztottság, a gyűlölködés, a szekértáborosdi viszont elszomorít. És sajnos egyre nehezebben tudom kivonni magamat alóla.

– *Ha akarnánk, támadhathnánk azért is, hogy a kormánypárti lapoktól kezdve a leghangosabb ellenzéki orgánumokig minden felületen nyilatkozzon, tagja vagy a művészeti tengely két eltérő oldalán elhelyezkedő csoportosulásnak, a Szépiprók Társaságának és a Magyar Művészeti Akadémiának is, amelyből előbb kiléptél, aztán vissza.*

– A kívülállásomat úgy oldottam meg, hogy mindenhova beléptem, ezt vállalom. Három írószövetségnek vagyok a tagja: a Magyar Írószövetségnek, a Szépiprók Társaságának és a Lyukasóra Társaságának. Szeretett barátaim vannak minden táborban. A sehova nem tartozásnak hátránya is van, például az, hogy senki nem nyúl az ember hóna alá.

– *Dérczy Péter irodalomkritikus valaha a kispróza nagymesterének nevezett. Legutóbbi, a Fájó holnapok című, tavaly nyárra megjelent magyar kötetedben – amelyet én szerkeszthettem – két szociográfiai jellegű írás is helyet kapott. A Puerto Ricóban megjelent új spanyol nyelvű szövegekkel esetleg visszatérsz a szociográfia műfajához?*

– Nem, a Puerto Ricó-i szövegek nem szociográfiai írások. Novellák, kivétel nélkül.

– *Pedig azokkal az írásokkal egyidejűleg több szociográfiai írásod is született.*

– Pontosan. Például a Dominikai Köztársaság diktátoráról, Rafael Trujillóról. Azt a szociográfiát Szabó bácsi, egy pesterzsébeti fűszeres, Trujillo nyugalmazott ezredese mondta nekem tollba az 1960-as években. Puerto Ricóban ismerkedtünk össze – ő már a Dominikai Köztársaságból menekült Puerto Ricóba, ott, a halála előtt mesélte el kalandos életét, amelyet *Mammuttemető* címmel, 1982-ben megjelent kötetemben mintegy hatvan oldalon írtam meg.

– *Mitől lesz valaki érdekes alanya az irodalmi szociográfiának? Mi fogott meg az öregben, akinek történetét egy másik, 2019 elején írt, Két tűz között című elbeszélésben felelevenítetted?*

– Mindig az alkalom szüli a jó témát. Szabó bácsinak roppant érdekes élete volt. Fűszeresként vonult nyugdíjba, és akként is halt meg Puerto Rico szigetén, a koporsójára mégis a dominikai lobogót terítették, a ravatalt a dominikai „honfitársai” állták körbe. Ez önmagában is elég izgalmas, de a legfőbb okom talán az volt, hogy Trujillo ezredesként

és a lószergyár első embereként közelállt ehhez az autokrata vezetőhöz. Én 1964-től 2000-ig tanítottam a Puerto Ricó-i egyetemen, a kezdeti években rövid ideig Mario Vargas Llosa, a későbbi Nobel-díjas perui író – akit én csak, úgy magyarosan, Varga Jóskának nevezek – is ugyanazon a karon, ugyancsak nyugati civilizációt tanított. Ő elment Dominikára, meg is írta a diktátor történetét. Engem azonban bosszantott és felháborított mindaz, amit elmesélt. Egy oligarcha családnál vendégeskedett, de Trujillo nyílt harcban állt a nagybirtokosokkal, akiknek a földreform során el akarta venni a birtokait, a perui pedig az ő szemszögükből, mondani sem kell, egyoldalúan írta meg Trujillo történetét. Eleve bűnözőnek állította be, holott a megítéléséhez hozzátartozik az is, hogy a Dominikai Köztársaságban még ma is állnak az iskolák, amiket építtetett. Tehát igencsak árnyalásra szorult Varga Jóska prózája...

– *Te nem egyoldalúan jártál el azzal, hogy Szabó Pált elsődleges forrásként használtad?*
– A legfőbb inspirációt ő jelentette, de Puerto Ricóban sok tízezres dominikai menekült közösség élt, és él a mai napig. Az ő történeteiből kicsit ellenőrizhettem az én Szabó bácsimat.

– *Miért hagytál fel a szociográfia műfajával?*
– Nem hagytam fel. Már nincsen rá alkalmam. Pedig szívesen írnék, de nincsenek alanyaim és témáim. Nyolcvanhárom éves vagyok, és már nem mozdulok ki azért, hogy témákat hajtsak fel.

– *Gyakorta említenek novellistaként, kismesterként, és a Ferdinandy-életmű jelentős része valóban kisprózai alkotásokból tevődik ki, pedig a pályafutásod elején versekkel is próbálkoztál.*

– Igen, a vers is egyike volt a korai szerelmeknek, Franciaországban két verseskötetem – *Látószeműeknek* címmel 1962-ben, *Tizenhárom töredék* címmel 1964-ben – is megjelent. Azután átálltam a rövidprózára, ami, tegyük hozzá, nem mindig novella. Néha tárcsa, néha elbeszélés. De a műfajom a rövidpróza, azt vállalom.

– *Azért, mert a minimalizmus, a kevesebb néha több híve vagy...*
– Igen, nagyon szeretem megragadni a lényegét. Ha valamiről olvasok, engem nem érdekel a mellébeszélés. Ugyanez a helyzet az írással. Regényírásba soha nem fogtam bele, egyébként is egy jó novellafüzér felér egy regénnyel.

– *Idestova hatvanéves írói pályádon egyszer sem éreztél számottevő készletét arra, hogy regényt írj?*

– Nem volt ilyen, de az íróbarátok közül egyik-másik néha megkérdezte, nem szeretnék-e már egy igazi regényt írni, vagy azt, hogy az édesapámról írott kéttucatnyi írásból miért nem dolgozok össze egy könyvet. Róla írtam az első részletes novellafüzért, ami akár regénynek is felfogható. Ez lenne *A bolondok királya*, amely 2007-ben jelent meg.

– *Tudnál regényt írni?*
– Abszolút nem érdekel, meg sem fordul a fejemben. Ugyanakkor valószínűleg nem tudnék. A lényegre figyelek. Ha arra törekszem, és azt próbálom megírni, abból nem kerekedik regény. A regény a részletek művészete. Éppen ennek az ellenkezőjére törekszem. Egy jól megválasztott részlet számomra sokkal fontosabb, mint az összes apró momentum.

– *Az elmúlt évtizedekben beérett, egységes lett az írói hangod, de pályafutásod korai szakaszában kikacsintottál az avantgárd felé is: a Futószalagon (1965), a Nemezió Gonzalez egyetemi*

tanár beszéde a Fekete-erdő állataihoz (1970), a Valenciánál a tenger (1975) késő avantgárd szemléletű kötet. Minek tekinted ezt a kitérőt, esetleg hangkeresésnek?

– Először is, kizárólag a Valenciánál a tenger című tekintem avantgárd kötetemnek. A válaszom nem, mert az avantgárdban is megvolt a hangom. Nálam az avantgárd azt jelentette, hogy a magyar műhelyesek voltak a barátaim Párizsban. Ők felfedezték azokat az izmusokat, amiket már az 1900-as évek eleje óta minden francia íróember ismert. Velük ellentétben, én francia szakos egyetemistaként sokat hallottam ezekről az irányzatokról már azelőtt is, hogy Franciaországba jutottam volna. Szóval, az én felfogásomra nem hatottak újult erővel. Ellenben úgy éreztem, írói nyelvet gazdagító fordulatokat hozhatnak. Nagyjából húsz évig együtt dolgoztam a Magyar Műhely tagjaival – habár nem voltam igazán műhelyes, rendszeresen közölték az írásaimat. Aztán egyszer csak rájöttem, hogy az avantgárd olyan, mint a számarköhögés, át kell esni rajta. Utána nyomtalanul kigyógyul belőle az ember. Azóta már visszatértem a történethez.

– Jól érzem úgy, mintha ennyi év elteltével elhatárolódnál az avantgárd jegyeitől?

– Nem tagadok le semmit, csupán arról van szó, hogy ma már nincsenek kimutatható avantgárd hatások a műveimben. Másrészt, amikor tombolt a posztmodern, abba ennyire sem kóstoltam bele, abból teljesen kimaradtam. A trópuson éltem, oda nem gyűrűzött be. Ott előbb fel kellett volna fedezni a valóságot, hogy utána a szerzők ne írjanak róla. Ezért van az, hogy amikor az 1980-as évek végén újra megjelentek a könyveim Magyarországon, azok történeteket mondtak el. Röviden, világosan. „(...) dolgozni csak pontosan, szépen (...)” – József Attila intelmét mindig szerettem ismételtetni. Azt hiszem, a pontosság a szépség egyik válfaja.

– Állandó a témavilágod?

– Nem, egyáltalán. Az első években a hazáját elhagyó, oda visszakészülő diáknak a honvágya és érzésvilága határozta meg a szövegeimet. Az első írásaimat 1956 után franciául írtam. Meglehetősen sokáig eltartott a hazakészülés korszaka. Azután jött a második nagy témakör: az Óhaza felfedezése. Vagyis mi az, amit harminc év után otthon talál a hazatérő. A harmadik pedig az otthonról visszatekintés a hosszúra nyúlt nyugati tanulmányútra. Valamiképpen hamar rájöttem, hogy a sikeres életéknél nincsen unalmasabb. Már csak ezért is vonzottak azok, akik nehezen találják meg a helyüket. Az elesettek, az útpadkára szorultak, így szoktam mondani. Ez minden korszakomon keresztülível, a mai napig nem írok sikeres emberről. Tudtommal még egyszer sem tettem.

– Ugyanakkor meglehet, te lennél az egyedüli a nyugati magyar irodalomban, aki az írásaiban emléket állított a saját polgári foglalkozásainak?

– Ott van a derék író, Lénárd Sándor, aki a *Völgy a világ végén* című regényében leírja a munkásságát a brazil őserdő határán. De mégiscsak az az érzésem, az egész nyugati magyar prózairodalomban én vagyok az egyedüli, aki az ottani munkásságomat megírom. A menekültek érzésvilágát elbeszélték prózaíró és költőtársaim, de Lénárdon kívül egyetlen példát nem tudok arra, hogy egy nyugati magyar író részletesen, napról napra bemutatta volna, mit csinál. Éppen ezért óriási tapasztalás volt, amikor a franciáknál láttam, hogy Louis-Ferdinand Céline végig orvosi praxist folytatott, François Mauriac pedig hivatalnok volt. Tehát polgári foglalkozásaik voltak, amellet művelték az irodalmat. Közéjük álltam be a *Tanár voltam a trópuson* (talán végleges, és nem csak munka-) című kisregényemmel, amely az Ünnepi Könyvhétre jelenik meg a Scolar Kiadó gondozásában. (Másképp Kulcsár Katalin, a Magyar Rádió volt munkatársa szerkesztésében ugyancsak akkorra időzítve, gőzerővel készül egy új

kötetem, amely „régii” kiadómnál, a Magyar Naplónál lát napvilágot. Annak *Különös boldogság* lesz a címe.)

– *Más motivációd is volt a kötet megírására?*

– Mi, vagyis az átlagolvasó, nem sokat tudunk a „művelt nyugatról”, végül is azt, hogy a Nyugat azért gazdag és virágzó, mert szisztematikusan kirabolta a harmadik világot, hajlamosak vagyunk elfeledni. Ha bemegyünk a Louvre-ba vagy a British Múzeumba, vajon eszünkbe jut, hogy elbitorolt kincseket látunk? Nem hinném. Ezért gondoltam úgy, hogy meg kellene írni a gyarmatosítás utótörténetét. A nagyhatalmak háromszor rabolták ki a gyarmataikat: először amikor elfoglalták, aztán az ottlétük évszázadai alatt, végül akkor, amikor magukra hagyták a gyarmatokat. Elvinni magukkal mindent, amit lehet, ez hajtotta őket. Kabdebó Tamás, az írországi magyar prózaíró megírta, hogyan rabolta ki az egykori Brit Guyana könyvtárát, ahol igazgató volt. 1966-ban felszabadult az ország, és valamennyi értékét elszállították a gyarmatosítók. Nem csoda, hogy a végcéblakon keresztül kellett menekülnie a feldühödött helyiek elől. Én azután kerültem Puerto Ricóba, hogy a spanyol uralom után felszabadult. De a régi gyarmatosítók könyveiből folyt az oktatás. Ez ám az utolsó kismemzés és megaláztatás. Ezeknek az egykori gyarmatosító impériumoknak nincsen erkölcsi joguk arra, hogy kioktassanak minket.

– *Az 1980-as években a jelenlegi – sorrendben második – feleségeddel, a kubai származású egyetemi tanárral, María Teresa Reyes-szel közösen kezdtetek magyar irodalmat fordítani spanyol nyelvre. Mi motivált benneteket?*

– Amikor leomlott a vasfüggöny, megpróbáltuk kihozni a nagyvilágba a magyar irodalom értékeit. Ezt annak idején ablaknyitogatásnak neveztük a feleséggemmel. A Puerto Ricó-i egyetem meghívta az általunk lefordított fiatal magyar költőket, akik tananyagká is váltak. Így került ki a fiatal Kukorelly Endre, Parancs János, Zalán Tibor és még sokan mások. Mindig is tudtam, hogy mit érdemes lefordítani. Sajnos az otthoniak nem voltak nyitottak a javaslataimra. Annak idején megírtam Gion Nándor trilógiájáról, hogy azonnal le kell fordítani, mert fontos lépés lenne a magyar irodalomnak. Ez lehetett volna a mi *Száz év magányunk*. Végül fordításban azóta is csak részletekben jelent meg. Motivációt illetően a díjak soha nem foglalkoztattak az átlagosnál jobban, de büszke vagyok, hogy az íróársadalom úgy ítélte, megérdemlem a Magyarország Babérművészeti díjat, amelyet március 15-e alkalmából kaptam meg. Bár ténylegesen csak április legvégén, már Budapesten veszem át.

– *Kiket tartasz a „maiak” közül lefordításra érdemesnek?*

– Ha valakit tehetségesnek érzek, esetleg fiatal ismeretlen skribler, akkor vállalom a fordítást. Utoljára Csender Levente prózáját és Terék Anna verseit fordítottam, valamint a Weisz Dorca írói álnév alatt alkotó magyar–német tanár szakos hallgatóét.

– *Több munkádát magad fordítottad spanyol és francia nyelvre (bár vannak olyan írásaid, amelyeket egyszer sem ültettél át anyanyelvedre), néhány éve bolgár, tavaly pedig német fordításban is megjelent egy-egy könyved. Várható újabb idegen nyelvre történő Ferdinandy-átültetés?*

– Igen, ha minden igaz, egy amerikai egyetemi kiadó készít önálló angol kötetet a rövidprózáimból. Néhány hónapja járt nálunk a fordító.

– *Hova helyeznéd magadat az irodalmi palettán?*

– Kicsit ironikusan azt mondanám, ha otthon maradtam volna, valószínűleg Szakonyi Károly antológiájában szereplnék, amelyet a Kádár-korszak feledésre ítélt íróiról állított

össze. De máshogy alakult az életem, Franciaországban, ahol irodalmi díjakat kaptam, ahol az új regény köréhez tartoztam, olyan barátaim lettek, mint André Maurois vagy Georges Piroué. Végeredményben lehet, sehova sem tartozom. De a francia irodalom annak idején befogadott, tizennégy könyvem jelent meg francia nyelven. Most lassan latin-amerikai író válik belőlem. Puerto Ricó-i egyetememen velem együtt tanított Ciro Alegría és Juan Ramón Jiménez. Egyébként az itthoniak között Karinthy, Örkény, Szakonyi a nemzedékem. Mesteremnek tartom Cs. Szabó Lászlót, a fiatal nyugati írók „osztályfőnök urát”. Kifejezetten szerettem Déry Tibor 1956-os rövidprózáját, amit a mai napig is a műfaj csúcsának érzek.

- *Kiket tartasz az elmúlt fél évszázad legnagyobb magyar szerzőinek?*
- A felsoroltakon kívül Füst Milánt, Gion Nándort, Bodor Ádámot, Tarr Sándort, és sorolhatnám holnapig.

Miami, 2019. március

Gömöri György

Egy 1959-es levél Iłakowiczównától

Kazimiera Iłakowiczównával egy fiatal poznanyi költő, Józef Ratajczak segítségével kezdtem levelezni. Pontosabban csak egy levelet kaptam tőle, meg hamarosan ezután egy könyvet, frissen megjelent *Lekkomysłne serce* (Könnyelmű szív) című kötetét. Viszont ebben az egy levélben érdekes adatokat szereztem a költőnő „magyar kötődéseiről”, s ezért amikor azt elolvastam, nagyon örültem neki. Mielőtt közzétenném a levél szövegét, néhány szót kell szólni a költőnő hosszú és mozgalmas életéről.

Iłakowiczówna 1892-ben született Wilnóban, a mai Vilniusban, középosztálybeli családban. Egy ideig varsói otthonában, magánúton nevelkedett, majd 1908–9-ben családjá Oxfordba küldte angoltanulásra. Szentpétervárott érettségizett, majd a krakkói egyetemen tanult lengyel és angol nyelvet és irodalmat. Első verseskötete 1911-ben jelent meg, és bár költészete közel állt az első világháború utáni Skamander csoporthoz, attól a költőnő vallásos ihletésű versei révén mégis különbözött. A háború alatt Iłakowiczówna az orosz hadseregben volt ápolónő, de 1918-tól néhány évig már a független lengyel külügyminisztériumban talált alkalmazást. 1926-ban a hadügyminisztériumhoz került, és itt egy ideig Piłsudski marsall titkárnője volt, akinek halála után külön versgyűjteményt szentelt emlékének. 1936-ban visszatért a külügyminisztériumba, és a második világháború alatt Romániába menekült.

Iłakowiczówna nem távozott Nyugatra, nem Bukarestben, hanem Kolozsvárt telepedett le, és ekkor kezdte a lengyel költőnőt érdekelni a magyar nyelv és a magyar költészet. Franciát tanított erdélyi családok gyermekeinek, és személyes ismeretségbe került Áprily Lajossal. Megtanult kicsit magyarul, Áprilyon kívül főleg Adyt fordított, 1942-ben megjelent egy kis könyv az Ady-gyűjteménye Budapesten. 1947-ben tért vissza Lengyelországba, ettől kezdve haláláig (1983) Poznańban élt és adott ki számos verseskötetet, igaz, csak 1954-ben engedélyezték újabb kötete kiadását. Elég sokat fordított, főleg németből. 1971-ben Paweł Hertz szerkesztésében, két kötetben megjelentek *Összegyűjtött versei*.

Más szóval ennek az 1959-ben már idős költőnőnek „színes”, változatos, nem éppen gondtalan élete volt. 1956 nyarán versben reagált a poznańi munkásfelkelésre, ezt a *Szétlőttek szívemet Poznańban* című verset sokáig nem lehetett közzétenni. De az ötvenhatos változások a költőnő számára is meghozták az elismerést: ebben az évben már megkapta Poznań város irodalmi díját, és 1976-ban Állami Díjjal is jutalmazták.

Józef Ratajczakkal úgy vettem fel a kapcsolatot, hogy a nálam négy évvel idősebb lengyel költő megszerezte oxfordi címemet, és az ottani St. Antony's College-ba írt 1958 április másodikán kelt levelében. Ebben arra hivatkozott, hogy már „sokat hallott” rólam Ryszard Daneckitől, aki szintén tagja a „Wierzbak” nevű helyi költőcsoportnak,¹ és egy „Marysia” nevű lánytól, aki talán Maria Badowicz, a *Kontyenty* nevű londoni írőcsoport

¹ Daneckit 1956 nyarán Budapesten ismertem meg, mint a poznańi gyerekkórus hivatalos kísérijét. Magyar részről pár napig én tolmácsoltam a kórusnak.

tagja lehetett. Utána közli, hogy elég régen ír verset, de „56 előtt az ember inkább a fiókjának írt, mint nyomtatásra”, viszont 1957-ben már megjelent saját verseskötete, a *Niepogoda* (Rossz idő). Levélét Ratajczak ezzel a mondattal zárja: „Mivel elég jól ismerem Kaziemiera Hlakowiczównát, a (többek közt) magyarból műfordítót, alkalomadtán szolgálhatok kapcsolatot teremtő segítséggel vagy javaslatcserével.”²

Tüstént válaszolhattam Ratajczaknak, mert második, 1958. júliusi levelében szabadkózik amiatt, hogy ő viszont megkésve válaszol: időközben két hónapot szanatóriumban töltött. Megkérdeztem, mi érdekli, kiderül, hogy minden, beleértve a lengyel emigráció irodalmát és lapjait, amiket nem enged be az országba a postai cenzúra. Amit ezekből eddig látott, azt kölcsön kapta Hlakowiczównától. Az angol költők közül különösen T. S. Eliot érdekelné. Ezért szívesen küld cserébe lengyel folyóiratokat vagy könyveket.

„Vettem a lapot”, és hamarosan küldtem egy kis kötet Eliotot Józefnek, de elküldtem vele első saját verseskötetemet is, a Londonban kiadott *Virág-bizonyság*ot. Mindkettőre reagált 1959. február 2-án kelt levelében – megint csak az idősebb költőnőhöz fűződő kapcsolata kontextusában. Ratajczak kérésére Hlakowiczówna magyar tanárával (vagy tanárnőjével?) együtt lefordította neki öt versemet, köztük a *Változatok egy ismert témára* című hosszabb verssel, amit akkori verstermésemből a legjobbnak véltem. Gondolom, ezek nyersfordítás-piszkozatok voltak, mert Ratajczak még dolgozni akart rajtuk, s legjobb tudomásom szerint nem közölték őket később lengyel lapok. A költőnő, akinek Ratajczak megmutatta legutóbbi levelemet, ahhoz az ötletemhez is fűzött egy megjegyzést, hogy valamilyen magyarbarát irodalmi kört kellene létrehozni Poznańban, illetve valamit, ami megvalósítaná a rendszeres magyartanítást. Azt mondta Ratajczaknak, valóban hiányzik egy Magyar Intézet a városból, talán Csorba Tibor festőt, aki gyakran jár errefelé, rá lehetne venni, hogy támogassa az ügyet – ő maga ebben a kérdésben nem illetékes.³

De új barátom még egy érdekes hírrel szolgál: Hlakowiczówna addig beszélt a lelkére, amíg Ratajczak el nem adta neki a tőlem frissen beszerezett Eliot-kötetet, ami „nagyon tetszik” a költőnőnek. Ennek az árából, írja ugyanebben a levélben, Józef két újabb könyvet vett és adott fel nekem, „Hha” (a költőnő rövidített neve) prózáját és egy Bak nevű költő kötetét. De úgy látszik, levelezésünk komolyan fölkellette Hha érdeklődését irántam, mert 1959. június 9-i levelében Ratajczak már arra kér, írjak közvetlenül az idősebb hölgynek – magyarul és írógéppel, hogy jól olvasható legyen. Ezt meg is tettem, s erre a levelemre jött kétoldalas válasz Kaziemiera Hlakowiczównától, 1959. november másodikiki keltezéssel. A levél géppel van írva, csak a megszólítást és aláírást, valamint az aláírás alatti megjegyzést írta Hha kézzel, s korábban ismeretlen adatok vannak benne a költőnő magyar kapcsolatairól.

„Poznan (sic)

Gajowa, 4. m. 8

Kedves ifjú kollégám,

2 XI 59

Nagyon köszönöm okt(óber) 15-én kelt levelét, amit tegnapi magyar olvasásom alkalmából teljes egészében lefordítottam. Hosszú évek óta minden vasárnap délután – ha Poznańban vagyok – magyarul olvasok valakivel, akinek magyar az édesanyja, és az elemi iskoláit Magyarországon végezte, ám mégis nagyon keveset tud magyarul, úgyhogy

2 Lengyel eredetije: *Odra*, 2009/2. Ugyanitt közöltem Hlakowiczówna hozzám írt levelét.

3 Ratajczak levele Gömöri Györgyhöz, 1959. február 26-i keltezéssel. Poznańban csak 1992-ben létesült magyar lektorátus, és 2001-től lett az Adam Mickiewicz Egyetemen Magyar Fiológiai Tanszék Brendel János vezetésével. Ez 2005-ben átalakult Finnugor Tanszékké, ami a mai napig működik, de a magyar szakos hallgatók nyelvünket rendszerint nem a finnugor nyelvekkel együtt tanulják.

minden nehezebb szót ki kell keresnünk a szótárból. Acélos kitartás kell (mindkét részcélról), hogy ilyen körülmények között megbirkózzam a magyarral. Évekig kizárólag Petőfit olvastunk, de most már Adyt, egyszerűen azért, mert a legkönnyebb verset olvasni, és csak ez a két [magyar] könyvem van meg. Ha próza lenne, nagyon untatna, hogy folyton a szótárban kell keresgélni.

Ami a magyarból való fordítást illeti, számtalan ilyen létezik. Nem beszélek Petőfiről, akitől van egy egész vastag kötet, de van egy József Attila-kötet (nagyon jó fordításokkal).⁴ Én magam fordítottam vagy egy tucat verset Adytól meg Áprilytól, meg néhány (akkor még!) fiatal erdélyi költőtől. Ezek – vagyis Ady és Áprily versei – könyvmegosztásban jelentek meg 1942–43-ban Budapesten, itt sajnos nem sikerült őket kiadni, bár a sajtóban majdnem mindegyik megjelent.⁵ Van nálunk egy csomó író, akik szívesen fordítanak magyarból, hogy csak Fangratot, Jachimowiczot és Kaltenberget⁶ említsem. Minden azon múlik, hogy Önnek valaki olyannal kellene kapcsolatot létesítenie, akinek irodalmi ízlése van, tehát érdeklik a könyvek, az írók, aki jegyzetet és [anyagot] gyűjt. Én magam nagyon nem vagyok irodalmár, a háború előtt az írás inkább a HOBBYm volt,⁷ és csak a háború után kezdtem foglalkozni rendszeresen az írással, vagyis abból megélni, amit különben nagyon nem kedvelek... De szeretnék Önnek jó tanácsot adni: mivel olyanokat szeretne találni, akik szívesen fordítanak magyarból, kérdezze meg nevüket és címeiket, pl. olyanokét, mint Csorba Tibor, Varsó, Mokotowska 26 m.64 (50 év körüli festő és irodalmár), lengyel feleséggel, valamint Tadeusz Fangrat, Varsó, Krakowskie Przedm(ieście) 59 m.3, aki Budapesten élt a háború alatt, és tud magyarul, és Londonban lakik egy kis csoport fiatal lengyel költő, akiket bár nem ismerek személyesen, de nincsenek kétségeim afelől, hogy velük létre lehet hozni a költői magyar–lengyel fordításcserét. Megvan egyikük címe, ez Bohdan Czaykowski, 14 Lillyville Road, London SW6.⁸ Elküldöm egy érettebb (egyszerűen idősebb) költő címét is: Stanisław Baliński, 47 West Cromwell Road, London, SW 5. Ez egy nagyon művelt ember. Az első, csakúgy, mint a második, és a varsóiak esetében is hivatkozhat rám, de ezenkívül el kell, hogy mondjon nekik kicsit az önéletrajzából, amit én nem ismerek teljesen.

Nagyon fiatalon én is jártam Oxfordban, de csak két »term« (trimeszter) erejéig, és hallatlanul kedves emlékeim vannak arról az időről. Örvendek, hogy Önt ilyen kellemes élmény érte az életben.

Áprily nem viselkedett velem rendesen, mert egyetlen 1948-as képeslap kivételével sohasem írt nekem, egyetlen levelemre vagy küldeményemre sem reagált, amit teljesen képtelen vagyok megérteni. Járt már nálam tanítványa, Kerényi Grácia is,⁹ aki megígérte, hogy kitalálja, miért viselkedik ilyen furcsán, de miután hazatért Magyarországra, se

4 Ennek a kötetnek a fordításait inkább vegyesnek nevezném, benne Tadeusz Rózewicz mellett nála sokkal kisebb tehetségű fordítók és költők szerepelnek.

5 Egy lengyel bibliográfia szerint a könyvmegosztás Ady 1942-ben jelent meg: *Literatura polska, Przewodnik encyklopedyczny*, I. A-M, PWN, Warsaw, 1984, 371.

6 Az említett fordítók közül tudomásom szerint egyedül Marian Jachimowicz készített magas színvonalú költői fordításokat.

7 Ez a szó angolos formájában szerepel a szövegben.

8 Czaykowskit és a londoni „Kontynenty” csoport más tagjait (Sito, Taborski) én már korábban megismertem, és *Nowy Merkuriusz* című lapjukban írást is közöltem.

9 Ez a látogatás vagy 1957-ben, vagy 58-ban történt, mert Kerényi Grácia mindkét évben járt Lengyelországban. Nem világos, milyen tekintetben mondta magát Áprily Lajos „tanítványának” – talán költőileg tekintette „mesterének” Áprilyt.

tőle, sem Áprilytól egyetlen szót sem hallottam. Fel van írva nekem a címe, ami Kunfi Zsigmond utca 21–23., Budapest III.

Nagyon köszönöm ajánlatát, hogy küld majd nekem valamilyen angol könyvet. Alkalmadtán élek is majd vele.

(Alatta kézírással)

Küldöm nagyon szívélyes üdvözetem,

Kazimiera Hłakowiczówna

József Ratajczaknak ma van szerzői estje a diákklubban, és aláírt egy szerződést egy újabb könyvre.”

Ez a történet nem lenne teljes, ha elhallgatnám, hogy jó pár évvel később, a hetvenes évek elején, amikor 48-as lengyel verseket kerestem, nem kerül kezembe a költőné verseinek kétkötetes, talán a Piłsudski-ciklus kivételével hozzátétőlegesen teljes kiadása. Kíváncsi voltam az Erdélyben írott versekre, hiszen 1939 és 1947 között sok minden történt ebben az országrészben. Legnagyobb meglepetésemre találtam egy 1940-ben írott verset, ami a magyar csapatok bevonulásáról szól Kolozsvárra! A vers címe *Marsz Bema*, amit röviden *Bem menetelésének* lehetne fordítani, de amit én a *Gloria victis, 1848–49* című (München, 1973) részére a *Bem serege menetel* címen fordítottam.¹⁰ Ebben Hłakowiczówna történelmi víziói keverednek a magyar csapatok akkori, elég lelkes kolozsvári fogadtatásával – az emigrációba kényszerült lengyel költőné örömmel fogadja a bécsi döntés alapján bevonuló magyarokat, mert bakancsaik csattogásáról 1849-ra, Bem tábornok csapataira asszociál. A vers alatt téves évszám áll: nem 1941, hanem 1940 kellene, hogy legyen, és elég különös, hogy az akkori lengyel cenzor nem szúrta ki ezt a verset – talán nem értette egészen, miről szól, vagy elkábította a (lengyel szempontból) „dicső múlt”, az 1848–49-es magyar szabadságharc lengyel tábornokának felidézése? A vers hangulatának érzékeltetésére csak néhány sort idéznék fordításomból, a négy versszakos vers harmadik versszakát:

*„Megadom magam, tovább nem állom:
hallom a kúrtszót, lovak dobaját hallom.
Ezer ló tombol ablakom alatt –
a lengyel s a magyar diadalt arat...
És zene szól, vagy tán nem is zene
csillogva kígyózik álmod serege...”*

Mint fentebb írtam, csak egyetlen levelet kaptam Hłakowiczównától. József Ratajczakkal viszont 1960-ban megszakadt, de tíz évvel később felújult levelezésem, és többször is találkoztunk, kétszer Poznańban és egyszer Londonban, de a nagyon idős korban elhunyt költőné munkásságáról, úgy emlékszem, nem esett többé szó közöttünk. Magát Ratajczakot, akivel 1997-ig leveleztem, két évvel később búcsúztatták Poznańban.

¹⁰ A verset átvette az *Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag* című antológia, szerk. Medvigy Endre, Püski, Budapest, 1997, 168.

Borsodi L. László

József Attila költészetének hatása Baka István ifjúkori zsenyéire¹

Ha világirodalmi vonatkozásban Rilke költészete tárgyias intellektualizmusának létértelmezése és nyelvfilozófiája határozza meg az induló Baka-életművet, amelyben szintén a konkrét valóságselemek teremtenek szimbolikus jelentéslehetőségeket, és a szavak mint tárgyiasságok jelölik ki az egzisztencia különböző dimenzióit, akkor magyar irodalmi vonatkozásban mind a rezignált szomorúság, mind a tárgyias intellektualizmus tekintetében a Rilke költészetfelfogásával összeegyeztethető, a kezdetektől vállalt és a Baka-poétika egészét meghatározó költői hagyomány József Attila költészete. A *József Attila* című négyrészes vers² nem a mester előtti hódolat, még csak nem is a költészete esztétikai értékének szóló (felszínes) udvariassági gesztus, hanem hagyományértelmezés. A vers tanúsága szerint a fiatal Baka Istvánnak József Attila költői univerzuma felé fordulni nyelvi-költészeti értelemben létkérdés. Az új, a kialakulóban levő, szándéka szerint a metaforikus versbeszédre és a költői nyelv szerepjátékos természetére alapozó, az isteni nyelv, a nyelven túli nyelv dimenziói felé törő poétika helyét keresi a (magyar és világirodalmi) költészeti hagyományban, viszonyítási pontokat igyekszik kijelölni a maga számára. Egyben arra törekszik, hogy (a többi mozgósított és ezután dialógusba hívott kulturális terrénumok mellett) a József Attila-i univerzum is helyet engedjen a Bakáénak. A költőelőd az, aki kijelölheti világának a határait: „*Te válaszold ki a világot / a nyíló évszak ihletének, / ha nézünk, te dobod az árnyat, / hogy határa legyen a fénynek.*”(2) József Attila költői hitvallását és létfelfogását magáévá téve már a kezdeteknél tudja Baka poétikája, hogy a külső és belső kapaszkodók hiányában, a magát mindig másnak álcázó világba vetett („*A csend arca mögött a Sátán / krisztusa bujdosik*” – 3), magára maradt ember, költő számára az egyetlen lehetséges, követhető magatartás a megfigyelés, a reflexió és

1 A tanulmány egy hosszabb lélegzetvételi értekezés (*Baka István „apokrif” költészete. Ami a Tájkép fohással című gyűjteményes kötetből kimaradt*) harmadik része a Baka István által kanonizált, a *Tájkép fohással* című kötetben (*Versék 1969–1995*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1996) véglegesített költészetnek és az abból kimaradt „apokrif” szövegeknek, vagyis az *Összegyűjtött versek* (Kalligram Kiadó, Budapest, 2016; szerkesztette, a szöveget gondozta és az utószót írta: Bombitz Attila) függeléke *Korai versek* című fejezetében közreadott ifjúkori zsenyéeknek a dialógusáról, az utóbbiakban érvényesülő hatásokról, kiemelten a József Attila-költészet szerepéről.

2 1965. szeptember 24. Megjegyzés: Ahol nem az értekező szövegbe ágyazva, hanem lábjegyzetben jelölöm a versek, versvázlatok, változatok, töredékek bibliográfiai adatait, ott az *Összegyűjtött versek*ben érvényesített jelölési logikát követem: keletkezés dátuma, ennek hiányában keltezés nélküli (K. n.), a keltezés nélküli közlés után zárójelben megjelenő dátum a megközelítő keletkezési időszakot jelöli, végül pedig egyes szövegek esetében a Baka István életében vagy halála után folyóiratban/napilapban való megjelenést tüntetem fel.

önreflexió, a világ úgy-és-ott-létében való megértési kísérlete, vagyis maga a költészet: „megtöröl gondjaink tövéen hasits / résnyi utat, hogy oszolja a köd, / ha féllünk, légy a lelkiismeret, / lábunk alatt csikoradóló kavics!” (3) József Attilának a mikro- és makrokozmoszt összekapcsoló költői világában látja meg annak a lehetőségét – és alkalmazza később is mint poétikai eljárást –, hogy a tárgyi világ képeinek belsővé formálása révén („A vízesésre tanítottál, / s hogy mozdulatlan, ami játszi” – 2) a szerepeiben konstituálódó én értelmezhetővé tegye a maga számára, vagy legalább megpróbálja feltárni a világ feltételezhetően létező, különböző dimenziói közti összefüggéseket, annak tudatában is, hogy ez a megértési-alkotási folyamat egyet jelent a szenvedéssel: „a »nagyon fáj«-ba nem avatottat / tanítod fáni...”(4).

Az *Én nem tudom...* című költeményben³ a József Attila költészetéhez köthető magára maradt, rezignált lélek szólama a játékkal kapcsolódik össze, a költői nyelv játékát eredményezi. Ennek a kettősségnek a kialakításában fontos szerep jut a szimultán verselésnek: a 4/4-es sorokat 4/3-asokkal (kivéve az 1. szakaszban, amelyben a páros sorok 4/2-es ritmusúak) váltakoztató ütemhangsúlyos verselést a jambikus lejtésű emelkedő verslábak ellenpontosozzák. A keresztrímmel kiegészülő ellenpontoszó ritmus zenei síkon is megteremti azt a feszültséget, amely a lírai én létállapotával függ össze. Az 1. szakaszban bús-csendes melankóliával fordul önmaga felé: „*Én nem tudom, ma délután / boldog miért vagyok, / miért enyém a csend, magány, / ha – im – elhallgatok?*” Szellemes öniróniával kutatja lelki békéje, boldogsága okát, távolságot teremtve önmagától: „*Tán jószágától részegül / az önelégült lélek, / hogy azt, mit vélek vétkemül, / még győzik az erények?*” Az önmagát nyugtató-felmentő, önmagát álboldogságba menekítő lélek hangjánál kritikusabb hang a lírai éné, aki a kései Zsoltár című vers szenvedő Krisztusára emlékeztető beszélőjéhez hasonlóan tudja, „*erényemmel többet nyomott a vétek*”, de ami a kései versben a számvetés részeként a vallomás, a bevallás biztonságával, a befejezettség tudatában szólal meg, az itt még kétely. Itt még az is kérdés, hogy mi a vétek és mi az erény: az-e, ami, vagy amit az én annak vél. Felmerül a kérdés, vannak-e olyan fogódzók az én számára, amelyek teljes biztonsággal megszüntethetnék a dilemmát, és kérdés az is, hogy ezek az énen belül vagy kívül keresendők. A problémát nemcsak ez a vers nem oldja meg, hanem az állandó öngyöttrődés tárgya marad a teljes költészetben. A lélektől elválaszthatatlan testhez fordul, harmadik személyben beszélve róla, mintegy külső nézőpontból láttatva: „*A test, a frissen fürdetett, / beszívja most az őszi / est illatát a bőrből s egy / szavammal még megőrzi.*” A testével érzi a mindenséget, a test érzi az elmúlást, és megőrzi a szót. Ez a szó a „pillanat”: „*Húsomban ott a pillanat, / a mindenségbe készül, / s szemedben majd (ki messze vagy) / tekintetté egészül.*” A lélek esendőségének és a test mulandóságának tudatában a mindenséggel való egyesülésre vágyik. Az *Én nem tudom...* a vágy verse, amely – mint oly sokszor a kései, a kanonizált Baka-versekben – a teljességet a kedves által véli elérhetőnek, annak a gondolata fogalmazódik meg, hogy a magány a szerelemben oldódhat fel, az én a te-ben teljesezhet ki. Lehetne ez az ifjúkori vers az induló költő vágya, amely a minél tökéletesebb költői nyelv megszólaltatásában teljesezhetne be. Be is teljesezik: Baka István költészete a bizonyíték, de (a keletkezés felől nézve) még kissé várat magára.

Az 1965-ben írt következő négy vers ugyanis, a *Délután*, az *Egy foltos*, a [*Még mindig tépelődöm...*] és a [*a fűben a testem...*],⁴ az *Én nem tudom...* viszonylagos formai fejelem-

3 1965. X. 3.

4 A [*Még mindig tépelődöm...*] és a [*a fűben a testem...*] című versek az Új Dunatáj 1996/2. számában jelentek meg. Solymár Imre közölte a költő halála után a Baka István diákkora, s „legboldogabb” eszten-deje, 1965 (Új Dunatáj, 1996. június, I. évf. 2. szám, 21–32.) részeként: 24–25.

zetségéhez képest szertelenebbek: a *Délután* és az *Egy foltos* a rím tekintetében következetesen a keresztrímet érvényesítik, s bár mindkettőben időmértékes, jambikus lejtésű verselés érvényesül, nem beszélhetünk tiszta jambusi sorokról, mint ahogy a sorok szótagszáma is egyenetlen – előbbiben 6 és 15 szótagszám között váltakoznak a sorok, az utóbbi 10, 11 szótagos sorokból és egy 12 szótagos sorból áll, a [Még mindig tépelődöm...] és a [a fűben a testem...] pedig szabadversnek minősülnek. A versek képi megformáltsága is az ifjú költő útkeresésének a bizonyítéka. Még nem született meg az egy metaforából kibontott vers, a későbbi Baka-költészetre jellemző látomásos-apokaliptikus világ. A képszerűségekre való törekvés azonban adott: egyfelől az életképszerű építkezés, az életkép külső tárgyiasságainak egy benső világrend kifejezését szolgáló karaktere József Attila költészetéhez köthető („A záport oldozó, vak délutáni fényben / hazafelé megyek” – *Délután*; „A lombok idegesen ránganak, / a kútnál az erős füvek remegnek” – *Egy foltos*), itt-ott még túlhajtott, a lírai énnel a világra reflektáló erőltetett gesztusát sem nélkülöző képstruktúrákkal („Valahogyan minden egy még erősebb / szín glóriáját kapva tündököl” – *Délután*), másfelől a szintén Rilke és József Attila poétikájából tanult eltárgyasító mozzanatok („szavakat rakok / magam elé, mint kenyérből készített / sakkfigurákat” – [Még mindig tépelődöm...]; „a fűben a testem / a párnán arcom lenyomata” – [a fűben a testem...]) jelzik, hogy a saját költői versnyelvre való rátalálás folyamat, amely a kötetekbe foglalt versek felől teszi láthatóvá ennek az alkotói letisztulásnak az útvesztőit, és láttatja értékesnek a fiatal költő tehetségét, munkájának az eredményességét. Ugyanakkor lehetetlen nem észrevenni ebben a folyamatban, ezekben a versekben néhány közvetlen, a képalkotással, az értékszerkezet-teremtéssel kapcsolatos előzményt: a *Délutánban*, az *Egy foltosban* és [a fűben a testem...]-ben is felfedezhetők Baka majdani, sajátos hangszerelésű, tragikus, metaforikus tájverseinek természeti elemei (pl. *Nyár. Délután*; *Erdő, erdő*; *Miért hallgatsz, tavasz erdő*; *Tájkép fohással* stb.), életképei (pl. *Halottak napja*), a [Még mindig tépelődöm...]-ben pedig az a hol perleködő-számonkérő, hol rezignált (ön)íroniált teremtő hangvétel, amellyel a *Gecsemáné*, a *Zsoltár* vagy az *Én itt vagyok* Istenéhez szól.

A *Négy kis csillag*⁵ szintén szerelmes vers, amely (újra) az érett ifjú hangján ad számot a magányról, mintegy folytatva az előző versek tépelődő hangvételét. Sorsa a magány ugyan, de megszólítja szerelmét, és hozzá beszélve a magányról szóló vers nemcsak szerelmi vallomás, hanem az eddigiéknél kristályosabb képstruktúrát eredményező költői teljesítmény is. A beteljesületlen szerelmi vágyból megszülető költői szólam azáltal válik értékke, hogy ha fájdalom is az ára, hiányérzetből világot teremt, négy kis, arab számokkal ellátott, nyelvi megformáltsága alapján is „csillag”-gal metaforizálható verset, Pügmalióként és József Attilaként szóra bírva a mindenséget, különösen a 3. részben a költőelődnek a szerelmi meghittség hétköznapióságát megteremtő kellékeit is hasznosítva: „Most meghalnak a bogarak, / kihúny a csillag egeden, / kibomlik gyönyörű hajad, / s lefekszel nélkülem.” (1); „Tekinteted kutat fúrt szemembe / s most könnyeim patakszanak, / lebombázták kis falvaim, de / felépitem Napod alatt.” (2); „Ruháimat a székre dobtam / s úgy járkálok mezítelen, / mint gyermek, kit majd bűnre szoktat / a serdülés s a szerelem.” (3); „Olyan vagy, mint akit szeretnek / s jóságosan viszontszeret, / s el is hiszem, amíg szeretlek, / hogy rosszabb volna nélküled.” (4)

A teljességet a szerelemben elérhetőnek vélő, a reménykedés és lemondás, az öröm és fájdalom között vergődő ifjúnak a hangja szólal meg a *Hét csillagképben* is. Solymár Imre írja, hogy Baka István első verse nyomtatásban „1965-tel datáltan jelent meg, a bonyhádi Perczel Mór Közgazdasági Szakközépiskola diáklapja XI. évfolyam, 3–4. száma 36–37. oldalán, a maga ajánlotta álnéven (»– érkező –«, hogy úgymond még sejtelmesebb legyen). Dr. Kende

5 1965. XI. 21.

*Ferenc iskolaigazgató, főszerkesztő volt, aki úgy találta: a vers jó.*⁶ A Bonyhádi Közgazdászban megjelent vers, a *Hét csillagkép* – amelyet Solymár Imre is újraközöl az *Új Dunatáj* 1996. júniusi számában a vers alatt a „Szekszárd, 1965. augusztus 27.” keltezéssel⁷ – hétrészes költemény, amely magán viseli a diákkori próbálkozás minden esendőségét és azokat az erényeket is, amelyek egy egyedi költészet kibontakozását ígérnek. Talán ezt metaforizálja a címbe misztikus hetes szám is, amennyiben a címbe másik metaforával, a „csillagkép”-pel mennyiségjelzős szó szerkezetet alkotva a költemény hét részére vonatkozik, egyszerre idézve fel a bibliai hét bő és hét szűk esztendő, a tökéletességet, a gazdagságot és a hiányt, a hiányérzetet. A különböző terjedelmű, hol szabadversként áradó, hol egymással rímelő verssorokból álló részek poétikai megformáltságában is megfigyelhető ez a kettősség: míg a jambikus lejtés a későbbi formaérzékeny, a kötött versformákat kedvelő költő tehetségét villantja fel, és a megszólított „Kedves” által kijelölt beszédhelyzettel együtt az egyes részek egységességét biztosítja, addig a nyelvkezelésen még itt is erőteljesen érződik József Attila költészetének a hatása, a mondatok még nem rendelkeznek a költői nyelvről azzal a képességgel és teljesítménnyel, ami később Baka István költészetét autentikus versvilággá formálja: „Hát érted, Kedves, ezt az évszakot? / Nagyon hideg van, vagy csak mi fázunk?” (1); „Oly jól tudott vagy bennem, mint a fény” (2); „Ó, bírn szeretni úgy, ahogy szeretlek” (3); „Nem is tudom, mit tegyek, hogy meghallgass, / hogy téged végre visszaadjalak / magadnak” (5) stb. A fiatal hangnak a kedvese iránti bájos rajongását, hódolatát azonban az a József Attila-i és rilkei melankólia és intellektualizmus ellenpontozza, amely bölcséleti irányba mozdítja el a versbeszédet, és anélkül, hogy didaktikussá válna, szép szentenciákat eredményez, előreutalva Baka költészetének létértelmező, létösszegző vonására: „A legbiztosabb most a töredék. / A végtelen csak a befejezetlen / dolgok sajátja.” (2); „Az ösztönnél is mélyebb kötelék / kötöz hozzád: az Értelem.” (4); „az éjszakánál némábban forog, / és otthontalanul tolul a véred, / várj még! / Én nem a vér vagyok!” (7)

A kedves iránt érzett szerelem hatja át a négyszakaszos *Szeretlek s már az sem segít* című verset is,⁸ amelyben a szerelem beteljesülésének lehetetlensége miatt már erőteljesebb a lírai én csüggedése, reményvesztettsége. Ezt a diszharmonikus életérzést, lelkiállapotot a félrím is érzékelteti, a vers jambikus lejtése viszont megérzésem szerint *súlytalanítja*. Tekintettel arra, hogy kezdő költőről van szó, a vers jambikus fegyvelmezettsége a költemény egyik legfőbb erénye is: az egymással váltakozó négyes és hármas jambusi sorok renddé, szépséggé fegyvelmezik a hasonlatokból áradó hiányt. A költemény ugyanis hasonlatok sorozata, amely – ha még itt-ott nehézkessé és zavarossá is válik, mert a hasonlatsor nem minden tagja illeszkedik egymáshoz (különösen a 3. szakaszban) – a világot képekben látó költő egyik első megnyilvánulásának, kísérletének tekinthető: „Olyan vagy, mint a kút, miből / nem isznak már vadak, / folyó, hol éhen haltak és / fordítva úsznak a halak. // Olyan vagy, mint a kútödör, / mely szárazon zörög, / mint a kenyér, amibe egy / egér beköltözött. // Olyan vagy, mint a gyilkosok; puskájuk, kötelük, / mint aki más csoportba van / s én nem vagyok velük. // Olyan vagy éppen, mint akit / gyűlölni tud fajom, / szeretlek s már az sem segít, / hiába folytatom.”

6 Solymár Imre: i. m. 24.

7 I. m. 28–31.

8 1965. XI. 3.; Bonyhádi Közgazdász, 1966/3. – 1969/1. A verset Solymár Imre újraközölte: *Új Dunatáj*, 1996/2. (i. m.), 31.

A *Tavaszi szabadvers*,⁹ amely Baka apokaliptikus vízióinak, démonikus tájverseinek lehet fontos előtanulmánya, amelyben a megszemélyesítések révén antropomorfizált tavaszi természet a főszereplő. A költői játék által megelevenedő természetben a makro- és mikrokozmosz világszintjei kapcsolódnak össze, és már a *Legenda, hát lehullasz* vagy a *Könyörgj érettem* című ciklusok verseiből kiolvasható, az azonosított és azonosító kapcsolataát egyértelműen nem stabilizálható, komplex metaforizációs viszony – még ha nem is feszes képszerkezetben létrejövő – előzményét vélhetjük felfedezni abban, ahogyan az antropomorfizált (természeti) világ tartományai mitikus lényekké változnak („*A tél türelmetlen gyerek (...) // kigöngyölte az eget, / az ég tulajdonképpen egy hatalmas szemgolyó*”; „*s a vizek szégyenlősen takarják a föld szemérmét*”), és ahogyan a nem emberi világszeletek ezáltal az embert foglalkoztató leglényegesebb kérdések megjelenítőivé válnak: „*vigyázz nagyon! / még bepiszkitod a záporoerte / tiszta világot*”; „*a tavasz megduzzasztotta a lassan engedő / folyókat, (mire való ez a sietség?) / és kockáztatta a magot, / a meg sem született csecsemőt*”.

A *Szeretlek s már az sem segít* című vershez hasonlóan „– érkező –” címmel jelent meg a *Bonyhádi Közgazdász XII–XV. évfolyamának 1966/3.–1969/1. összevont számában* három további vers: *A szabadság pillanata* (58–59.), az *Ág az ághoz* (59–60.) és az *Altató* (60–61.). *A szabadság pillanata* 1967-ben, Baka István katonáskodása idején keletkezhetett, az *Ág az ághoz* 1968 márciusában, az *Altató* pedig 1967 novemberében születhetett. Nem csoda, hogy *A szabadság pillanata* nem került be egyetlen későbbi kötetbe sem, hiszen a nyitány mesterkélt szürrealizmusát („*A madárhangok zöldjét átérezte, / s érett gyümölcsként függött szőnyegén*”) és közhelyeket produkáló versnyelvét („*szabad derűs és tiszta volt a fény*”; „*s megszólítom: ne szállj el perc, maradj!*”) a nyilvánvaló didakszis, a deiktikusan feltárt önértelmező szándék terheli („*Nem tudtam akkor, hogy e pillanatban / a teljességben fürdetem szemem*”), a befejezés apokaliptikus képe pedig nem következik a vers egészéből: „*bár Doktorom sorsát követve rögtön / két lángjaiba fojt a kárhozat*”.

A teljesség képzete, a teljesség iránti emberi-költői vágy nyelvilleg, esztétikailag hitelesebben szólal meg a fentiekben elemzett *Szeretlek s már az sem segít* című vers mellett az *Ág az ághoz* címűben, amely Kányádi Sándornak a szerelmi idillt, bensőségességet szintén természeti metaforákkal kifejező *Két nyárfáját* idézi meg. Baka István költeménye a kedveshez vagy elvontan a szerelemhez intézett kérés, könyörgés a beteljesedésre. A monologikus versbeszéd és (az utolsó szakaszt kivéve) szakaszonként az első két sor páros rímű, ötödféles jambusi sorának harmóniáját ellenpontoszó-megtörő rímtelen, harmadféles jambusi (a 2. és a 6. szakaszban anapesztusi) sor azt érzékelteti, hogy a kedves elérése, a szerelmi beteljesedés vágy marad: „*Csapódjunk egymáshoz mi lágyan, / gyermekként gyógyuló magányban, / mint ág az ághoz. // Oly tünde vagy, hogy félve mondlak, / mint háborús időn a holnap, / és a halálhír. // Törülközőm hajad szagába, / mint a patak a híd árnyékába, / ha fut lihegve.*” Talán ez a magyarázata annak is, hogy az utolsó szakasz utolsó sora mintegy elégikusan megismétlődik, igaz, a vers belső feszültségét is megtöri, mintha befejezetlen maradna („*mint ág az ághoz / mint ág az ághoz.*”), bár a feszültségcsökkentéshez az 5. és a 6. szakasz is hozzájárul mind a képi megjelenítés, mind a ritmus tekintetében: „*Apám szemét se mossa kétség, / anyám hajt konok fehérség: / hajam, szemem. // S amit a hajjal, szemmel adtak, / a pártos kedvet tartsd jogomnak, / s véd, szerelem!*”

Ha az ütemhangsúlyos, ősi nyolcasban írt *Altató*¹⁰ ritmusával el is tér a *Bonyhádi Közgazdászban* közölt időmértékes metrumban szóló többi Baka-verstől, tematikailag

9 1966. február. Keletkezését tekintve az egyetlen vers a hagyatékban, amely az 1966-os évből származik.

10 A verset a Bonyhádi Közgazdász újraközölte: 1970/1–2., XVI. évfolyam, 72. A verset szintén „– érkező –” jegyzi.

azonos: szerelmes vers, amelyben a lírai én a kedveshez beszél. Műfajilag azonban nem tekinthető klasszikus altatódalnak. Nem a vers első felének rímelésében tapasztalható egyenetlenségnek köszönhetően (gabonában–árban; vérben–noszában; oldhatatlan–?; szenvedésem–fehérségen–szegénységen, érek–?), mert aztán a továbbiakban *helyreáll a rend* (többnyire bokor- vagy páros rímű sorok követik egymást), hanem azért, mert a költői képekké formált óhajokban, kívánságokban inkább a ráolvasásjelleg érhető tetten: „Hajad háljon gabonában, / ajkad annak illatában, / szemed háljon meg az égben, / hangod mindent oldó szélben.” Vannak olyan sorok is, amelyek átkokként értelmezhetők, és esetleg így a vers ironikusan tekinthető altatódalnak, amelyben a lírai én a másik felet a halálba kívánja („*múlj át örök fehérségen*”), de ez a lehetőség kevésbé érvényes, ha arra gondolunk, hogy a kérések többsége a megszólított átminősülésére, átváltozására vonatkozik azért, hogy a te (aki/ami lehet a magány is) többfélesége, átöltözései megszüntessék az én magányát. A mindenképpen furcsán hangzó, de hapax legomenonként működő „múlj át” tehát szintén ráolvasásként értelmezhető, amely a költői nyelv képességére is vonatkozik, a költői szó által működő varázslatról van szó, amely az egyet az én, a te sokféleségeiként mondja el, a kanonizált Baka-költészetben már különféle szerepekben, műfajokban, kultúrákban, itt még metaforákban, amelyek itt-ott képzavartól sem mentesek (ezt kiemeléssel jelzem – B. L. L.): „*Múlj át végleg oldhatatlan / magánnyal vert szenvedésem, / mulj át örök fehérségen, / szépre meszelt szegénységen. / Múlj át abba, amit érek: / tejjel táplált levelekbe, / tejtől terhes fellegekbe, / dombra kúszó gabonába, / völgybe áradt víz szagába, / minden fénybe, minden hangba, / ami nem hagyott magamra. / (...) Hajad háljon gabonában, / ajkad annak illatában, / szemed háljon meg az égben, / hangod mindent oldó szélben.*” A vers tehát nem válik andalító altatódá, hanem olyan verskíséretté, amely inkább a választott hagyomány, mint az elért költői eredmény felől válik érthetővé és értékelhetővé, ez pedig nem más, mint a költői szó mágiikus erejébe vetett hit, amely később egyetlen kapaszkodóvá válik az érett költő számára.

A *Karácsony, 1967* című vers A *szabadság pillanatához* hasonlóan hasonlóan 1967 decemberében, a költő katonáskodása idején keletkezett. *Karácsony* címen csupán egy kis részlet jelent meg a *Népszabadság* 1971. november 21-ei számában, a teljes szöveg nem jelent meg sehol. Nem csoda, hogy kialakulóban levő ízlésére hallgatva Baka a négy egyenetlen hosszúságú részből álló szabadverset a többi korabeli versétől eltérően nem adta oda közlésre a *Bonyhádi Közgazdásznak* sem, hiszen direkt módon önéletrajzi jellegű, amelyben a 19 éves katona a „*Karácsony lesz és tiszta béke*” refrén által tagolt szövegben a háborúhoz, a katonasághoz, a karácsony kapcsán Jézus születésének misztériumához, a hithez, azaz családjá és saját ateizmusához való viszonyát tisztázza, miközben feltűnik egy elmúlt szerelem emléke is. A szöveg egyik, ha nem egyetlen poétikai sajátosságát a refrén adja, amely a visszatérő sorok közötti elmélkedés folytán ironikussá válik, önmaga ellentétébe fordulva át. S ha ez nem elégséges feltétele a poétikai jellegnek, akkor a szöveg inkább naplónak minősíthető, amelyben egy szubjektív teológiai traktátust leszámítva az önéletrajzi vonatkozásoké és az ezekhez kapcsolódó értelmezése, önértelmezése a főszerep, illetve ha valamilyen poétikai hagyomány kontextusában szeretném értelmezni a művet, akkor az Oravecz Imre, Tolnai Ottó és Ferencz Imre által művelt szabadversnek nevezhetném, amelynek költői ereje, esztétikai hatása éppen az önéletrajzi mozzanatok, a személyes élettények átpoétizálásában ragadható meg. Ebben az esetben arról van szó, hogy később a kötött formákat megtanuló Baka, ha a *Most* című vers erejéig (amely tematikájában is közel áll ehhez a műhöz) ki is próbálja a prózával felelő líraformát, a későbbiek folyamán eltávolodik tőle, megalapozva benne viszont azt a hitetlenséggel teli hit által meghatározott ironikus-tragikus létfelfogást és istenképet, amely a kanonizált Baka-költészet egyik védjegye lesz: „*Mégiscsak nagyon jó lehetsz, Uram, / bizalmat áraszt végtelen türelmed, / add, hogy sohase tudjuk meg, Uram, / hogy az a gyermek mégsem születik meg.*”

A *Kések segítettek* című verset¹¹ összevetve a diák költő eddig szemügyre vett műveivel, jól látható, miként körvonalazódik az az irány, amelyet be fog járni ez a költészet. A *Kések segítettek* ugyanis olyan szöveg, amely a teljesség iránti vágyat és a költői nyelv mágikus erejébe vetett hitet elválaszthatatlannak mondja az ön- és létértelmezéstől, egyben azt állítva, hogy a létértelmezés a költői nyelvvel, a hagyománnyal, a kultúrával való számvetés is, a mondhatóságért folytatott küzdelem. Mintha a szemünk előtt végbemenő születésben a költészet, Baka István poétikájának a születését látnánk: „*Kések segítettek világra, / de vattába pályázva élek, / elfelejtettem volna már, / hogy visszakerhetnek a kések? // Már tizenkilenc éve látok / apám végleg megért szemével, / törekeny, szigorú anyám / haját csomózom téli széllel.*” Benne van még ebben a versben is a kezdő költőnek a képalkotás terén tapasztalható bizonytalansága, mert a 3. szakaszban eltúloz, túlszceniroz egy-egy képet („*lelkében kékre borotváltan!*”; „*hurcolom megyényi / hosszúra nőtt krisztus-szakállam*”), a 4. szakaszban pedig nem tömörít, és elbonyolítja, túlírja a nyitómondatot („*Túlságosan boldogtalan / nem voltam még s nagyon szegény se*”), de már ott van az önemésztésre, a szemlélődésre, az ön- és világértésre kész költő öntudata és hitvallása, amely egész költészetében kitart, mert tudatos vállalás lesz: „*szakállként növesztem magam / a szerelemre és a kékre*”. Ilyen értelemben a *Kések segítettek* költői programot adó versnek tekinthető, de amely mégsem kerül be egyetlen kötetbe se, mert érzi, tudja Baka is: amiről beszél ez a vers, az kész van, arra azonban, ahogyan megszólal és megszólaltatható, még várni kell, de már úton van afelé, hogy megérkezzen saját költészete eszményéhez, amely vállalható verseket fog jelenteni.

A jambikus lejtésű, az első két szakaszban keresztrím, a 3. szakaszban félrím érvényesítő *Már vállamon...* című vers¹² ugyan még nem megy át a költő kritikai szűrőjén, nem közli sem folyóiratban, sem kötetben, de jelentős lépést tesz a Baka-kozmozgónia megteremtésére, az egy központi metaforán alapuló vers megalkotására. „*A csillagok mély poharában*” versnyitó sorban megjelenő csillag–pohár metafora asszociációs körét viszi tovább a második sorban a „*csöppecske hűvös pára*”, amely a pohár képéhez köthető, illetve a vers befejezésében „*a fellegek szép repülői / színes lámpáikat kioltják*” kozmikus kép az 1. szakaszbeli csillagokra utal vissza, az 1. szakaszban bevezetett haj motívum („*hogy reszketnek hajad szagában / egymáshoz békiült árnyaink!*”) pedig a gyertya–test metaforához kapcsoltnak a hajszálkép formájában ismétlődik meg a 2. szakaszban: „*Gyertyává nyúlik tested árnya, / hajszálak füstölnek felette*”. A koherenciára való törekvés megvalósulását megkérdőjelezi azonban még az, hogy a mikro- és makrokozmosz összekapcsolásán túl létrejön-e, van-e valamilyen ontológiai, alaki hasonlóság a csillag és a pohár képe között, főként úgy, hogy utóbbi *eltűnik* a vers végére, illetve hogy teremődik-e összefüggés a csillag és a gyertyaként metaforizált test képe között, s hogy ebben az összefüggésben milyen jelentése van a haj szagában összebékült árnyaknak, vagy annak a hétköznapi mozzanatnak, hogy „*már vállamon ketyeg karórád*”. E két utóbbi kép mintha elhelyezhetetlen lenne a csillag–gyertya–fény motívumsorban, és ez mintha meg is törné a képvilág kompaktságát. Ezek azok a felvetések, amelyek oka fogyottá válnak a *Tájkép fohással* költői testamentum *Legenda, hát lehullasz* című ciklusának verseitől kezdve, mert a Baka által tudatosan végzett költői munka következtében megvalósul az az esztétikai értelemben vett tökéletes világrend, amely éppen harmonikus zártsága, a szövegepítmény formai-nyelvi szépsége révén állítja azt, hogy az emberi lét kiszámíthatatlan, diszharmonikus, véges, hol groteszk, hol tragikus.

11 1968; Szegedi Egyetem, 1968. december 3.; Új Forrás, 1973/2.

12 1968. április (24?)

A *Szép este*¹³ négyszakaszos (a 4. szakasz második, négyes jambusi sorát leszámítva), ötödfeles jambikus sorokból felépülő, félrímes költemény (ez alól – nevezzük egyenlenségnek – a 2. szakasz kivétel, amely keresztrimes) a *Már vállamon...* című vershez hasonlóan Baka István költővé érlelődésének fontos állomása. Meglátásom szerint arról a verséről vagy azon versek egyikéről van szó, amely képi megformáltsága tekintetében már az egy évvel később, 1969-ben keletkezett és az 1975-ben megjelent *Magdolna-zápor* című kötetbe bekerült versekével rokon, de amely a költő szigorú mércéje szerint még nem vált *kötetképpé*. Ennek okát abban látom, hogy bár félreismerhetetlenül Bakáé a „megnyúlt árnyaktól” terhes táj, és a motívumháló szerkezete is egységességre törekszik, de még itt sem eléggé kristályosodott ki az a metaforika, amely az egyetlen metaforából kibontható Baka-vers sajátja lesz. Még itt is átüt a *vers szövetén*, és ezáltal kissé erőltetetté válik a József Attila költészetéből örökölt, a mikro- és makrokozmoszt összekapcsoló poétikai eljárás: „égnek futott a fény szilánkjá, / s lágy föld-meleggel ült a hűvös / szélfúttá csillagok szagába”. A 2. szakasz képeinek megformálási módjában is az *Óda 4.* részből ismert József Attila-i eljárás köszön vissza. A tárgyi világ képeit úgy formálja belső, lelki tájjá, hogy az így megjelenő mindenség egyszerre válik megtapasztalhatóvá a mikro- és a makrokozmosz szintjén is, a külső és a belső világ szférájában is: „Behálóz egy kopottas fácska / kék árnya, mint a vérerek, / poros lombocska ráz ruhámra / gyöngén kialvó fényeket.” Ebből a kettősségből nő ki a 3. szakaszban az a viszony, amely a Baka István költészete korai korszakát kitevő, ciklusokká szerveződő versek jellemzőjévé válik, vagyis a táj az én tere, de a később démonizálódó, apokaliptikus tájversekhez képest itt még úgy, hogy jól kitapintható a táj és az én elválasztottsága, az én a tájra montírozódik, az én önreflexiójának alárendelt, tehát eszközjellegű: „Megállok s száll az esti pára / szép árnyam kontúrját követve, / így rajzolódik fel magányom / egymásnak épült fellegekre.” A 4. szakaszban kerekedik széppé az este, egyrészt cím és szöveg ironikus viszonyát hozva létre, hiszen Baka korai poétikájának jellegzetes viszonya jelenik meg, amelyben a félelmetes tájban, világban az én vesztes, tehát nem lehet szép az este, másrészt, más nézőpontból viszont fenségest hozva létre, hiszen az én léte, ha magányos is, ha félelmeikkel teli is, mégiscsak szép a képek által konstruált, különböző világsszintekből álló (vers)univerzum, amely a transzcendens képzetektől sem idegen, és teljességre tör. Így válik esztétikai értelemben széppé ez a világ, a *Szép este* című vers, amely még őrzi, de már jó úton van, hogy megszabadítsa Baka István poétikáját a közvetlen József Attila-hatástól: „A görnyedt fűből béka néz rám, / zöld hátán zsiros hold remeg, / s fénylő, meleg szemébe zárja / utolsó húszfilléremet.”

Képvilágának sajátosságai alapján a *Szép este*hez közelálló *Bánat*¹⁴ két részből áll, az egyes részek arab számmal és külön (al)címmel vannak ellátva: 1. *A lombon átszűrt...*; 2. *Kemény ölet már...*. Az 1. rész *Bánat* főcím alatt és a 2. rész nélkül, önállóan jelent meg a *Magdolna-zápor* című kötet *Az udvar fája* című ciklusának nyitóverseként, amelyet Baka István később nem vett fel sem az *Égtájak célkeresztjén*, sem a *Tájkép fohással* című gyűjteményes kötetébe. A szerzői döntésnek, hogy Baka már a *Magdolna-zápor*ból kihagyta a 2. részt, poétikai magyarázata van. A *Kemény ölet már...* ugyanis inkább ötletnek tekinthető, mint kierielt versnek, inkább töredéknek, mint teljes alkotásnak, nem beszélve arról, hogy laza szálakkal kapcsolódik az 1. részhez is, a főcímhez is, és az 1. rész képszerűségét a túlbonyolított fogalmiság szünteti meg: „Kemény ölet már eltakarta, / ki nem szeretni bátor, / én ölnék is, de semmi vissza / nem tart e gyávaságtól. // Így faragott a szerződés, / hogy meghagyott szabadnak.”

13 1968. május; Szegedi Egyetem, 1968. december 3.; Kortárs, 1972/9. *Régi este* címmel.

14 1968. augusztus

A *lombon átszűrte...*-nek a *Szép estével* való összetartozását semmiképpen nem megírásuk ideje magyarázza, hanem az a poétikai folyamat, amelynek során Baka eljut a felismeréshez, hogy a kép nem díszítőelem és nem illusztrált gondolat, hanem „a *versbéli valóság alapeleme*”.¹⁵ Ehhez a felismeréshez és költői hitvalláshoz vezető úton ezek a versek fontos állomások, még akkor is, ha a megformálás színvonalában (egyelőre) tapasztalható hullámvás. Hogy aztán később mi kerül be kötetbe, és mi nem, végül mi kanonizálódik a ciklust, kötetet szerkesztő költő ízlésének megfelelően, az ugyanannak az ízléskultúrának a paramétereivel magyarázható, amely egy versvilágot egésszé tud formálni a töredékesnek érzékelt világ ellenében, vagy éppen töredéknek hagy, tudván, hogy minden egésszé formálhatóság alján az esetlegesség húzódik meg, hogy a teljesség igénye a töredék kultúrája ellenében költői ambíció, emberi vágy, és éppen ennél az alkotói-emberi esetlegességnél-esendőségnél fogva marad valami töredék, mert nem ígéri a teljességet, nem ad erőt, ihletet annak megfogalmazhatóságához.

A fentiekben tárgyalt, az 1968-as évből származó versekhez képest sem a képi, sem a gondolati versbeszéd nem valósul meg maradéktalanul az 1968-ban vagy 1969-ben keletkezett, „– érkező –” aláírással megjelent *Percek* című versben,¹⁶ ráadásul közhelybe fut, ami meditatív és/vagy vizuális szeretne lenni: „*az egész világ szakított el / tőlem meg az éretlen gyümölcsök / szabálya mit is tehetek arról / hogy méreggá fordult már a méz*”. Ha bántó is a befejezésben a szentimentalista szcenírozás („*Az ablakomról lehervadt a nap*”), a vers megszólaltatja a 20. századi ember életérzését, az elidegenedést. Összehasonlítva ugyanakkor Baka érett költészetével, újra rádöbbsent arra, hogy nem mindegy, milyen költői nyelv által jut kifejezésre ez a tömegcikknek minősülő életérzés, s hogy mekkora távot tett meg Baka a költővé válás útján az 1950-es évek végétől az 1960-as évek végéig, amíg kiérlelte azt a metaforikus-szerepjátzó versnyelvet, amely egyéni hangon szólaltatja meg tragikus-ironikus-groteszk értékviszonyok által meghatározott történelemfelfogását, lét-és szubjektumértelmezését.

A hevenyészett *Percek* mellett szintén 1968-ban vagy 1969-ben keletkezhetett a kezdő költő poétikája egyik legnépszerűbbnek bizonyuló alkotása, az *Element a gyermek* című költemény. Azt a tényt, hogy Bakának valóban mennyire nem volt mérvadó vagy elégséges egy-egy vers folyóiratban való, akár többszöri közlése se ahhoz, hogy utóbb kötetbe is bekerüljön, azt először a *Bonyhádi Közgazdász* 1969/3–4. számában ugyancsak „– érkező –” aláírással megjelent szöveg többszöri újraközlése bizonyítja, amely így átível az 1970-es évekbe is.¹⁷ A költemény a *Szép este* című vershez köthető, elsősorban nem a keletkezésük idejének közelsége alapján, hanem poétikai-esztétikai megformáltságuk minősége okán. Úgy vélem, az *Element a gyermek* is olyan mű, amely az ugyancsak 1969-ben keletkezett és csak 1975-ben, a *Magdolna-zápor* című kötetben megjelent művek képvilágát idézi, de amely a költő szigorú mércéje szerint nem kanonizálódhatott. Bár nem szonett, bár még nem érvényesül a költői nyelv önreflexív képessége, a vers kilenc sötétos, jambusi sorainak egyenletessége a fiatal költő formaérzékenységére vall, a gyermek és felnőtt viszonyát megteremtő képek pedig önkéntelenül a *Sellő-szonett* című költeményre

15 Baka István: „*Közösségre vágyakozom*”. Beszélgetőtárs: Görömbei András, in: *Baka István művei. Publicisztikák, beszélgetések*, Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2006, 229–236., a szöveget gondozta és az utószót írta: Bombitz Attila, itt: 229.

16 Bonyhádi Közgazdász, 1969/2.

17 K. n. A vers megjelenési helyei: *Bonyhádi Közgazdász*, 1969/3–4. (mint első közlési hely, ez szerepel az *Összegyűjtött versekben*); *Tiszatáj*, 1969/7.; *Universitas* 70, Ifjúsági Lapkiadó, Budapest, 1970, 11. (antológia, vál. és szerk. Borbély Sándor); *Szegedi Egyetem*, 1971. március 8.; *Magyar Ifjúság*, 1971. augusztus 9.; *Délmagyarország*, 1972. április 9.

utalnak előre, míg a kései versből a Baka-poétika belső fejlődésének részeként – a költészetben belüli utalásként – „a szó / még rügy vagy pattanás volt ajkamon” sor utal vissza a fiatalkori versre mint e költészet fiktív eredetére. A *Sellő-szonett*-tel összefüggésben a vers az olvashatóság irányát jelöli ki a korai versektől a kései költeményekig és vissza, felvilágosítva a poétika visszafelé olvashatóságának az esélyét is, emlékezve és emlékeztetve a költői szó révén a költői szóval való eljegyzettség pillanatára, amely bűnbeesés is, élet is, és amelynek eredménye ez a költészet. Ha nem is a költői szóra való tudatos reflektálás részeként, az *Elment a gyermeket* olvasva – ha kissé didaktikusan is fogalmazódik meg – annak a jelképes pillanatnak lehetünk a tanúi, amikor a felnőtt elengedi a gyermeket, a gyermek leválik a felnőttől, a folyóiratokban közlő, költőnek készülő fiatal tudatos költővé formálódik, aki elengedi kísérletező önmagát, és – a *Magdolna-zápor* című kötet megjelenésével – kötetképes költővé érik: „Mozdulataimból, szememből / elment a gyermek, aki voltam, / ráncokba gyűr a fodrozó víz, / árnyam sötétlik rajta holtan.” S bár a „ráncokba gyűr a fodrozó víz” és a sötétlő árny képe az első kötetben megjelent versek démonikus tájait idézi, a folytatásban – és talán ez lehet az oka a költemény átmeneti népszerűségének és később a költő általi mellőzésének – a városi világ, a *második természet* képeinek direktége ideologikussá válik, a József Attila proletár-verseiben tapasztalható módon az egyéni és a társadalmi sérelmek kimondásává silányítva a verset: „Elment, mint rongyaikban ázva / a hómunkások márciusban”; „A kirakatnál meg nem állít / külesni, mit kapok jövőre, / megkapta már a szebb jövőt, / s amit nem loptak el belőle.” A Baka-költészet egészének önreflexív képességét, a költői szóba vetett hitet véve alapul, még érthető az utolsó szakasznak a József Attila-i ihletéstől sem mentes első két sora, amely az alkotónak a saját, az autentikus költői világ megalkothatóságára vonatkozik („A kis gyámoltalan, kisértő, / hogy férfiként legyen szabad”), az utolsó két sor patetikus, hősi gesztusa viszont hitelteleníti mind a versindítás személyességét, mind a lehetséges egyéni (?) és/vagy közösségi, társadalmi (?) költőszerep komolyságát. Az ugyancsak József Attila tárgyias-intellektuális költészetére emlékeztető, egyszerre eltárgyiasító és a tárgyat megszemélyesítő zárókép és a hozzá társuló hangnem ugyanis összeférhetetlen, disszonáns, ráadásul metaforikussága sem következik az előzményekből, így a vers egysége megtörik: „hát könny nélkül maradj magadra / te rozsdát síró vasdarab”.

Az 1968-ban Vlagyimir Iljics Lenin, a Népbiztosok Tanácsának első elnöke és a Bolsevik Párt első vezetője születésének századik évfordulójára írt és 1970-ben megjelent *Lenin* című vers¹⁸ Baka István egyik legideologikusabb verse, amely a kommunista Magyarországon élő és a kommunista eszmék mellett hitet tevő fiatal Baka István költői pályájának szükségszerű mélypontja. Mintha az *Elment a gyermekben* érintőlegesen megfogalmazott, a társadalomtól elszenvedett fájdalomnak („megkapta már a szebb jövőt / s amit nem loptak el belőle”) adna újra hangot, de itt már ideológiai köntösbe öltöztetve nevének nevezi a problémát, a nagy szovjet vezér halálának százéves évfordulója alkalmából azt téve szóvá, hogy a leninizmus alapeszméje¹⁹ a társadalom, a politikum, az

18 Bölcsész, 1970/4.; még in: *Universitas* `70, Ifjúsági Lapkiadó, Budapest, 1970, 11. (antológia, vál. és szerk. Borbély Sándor)

19 Lenin úgy véli, hogy a kommunista pártnak döntő szerepe van a kommunizmushoz vezető úton, és a marxi állásponthoz képest – amely szerint a kapitalizmus megdöntése után a folyamatok maguktól mennek tovább a kommunista társadalom felé – úgy gondolta, lényeges a szubjektív emberi tényező is. Véleménye szerint egy ideológiailag felvértezett kisebbség, a párt képes arra, hogy elősegítse a kommunizmushoz vezető úthoz szükséges társadalmi változásokat. A kapitalizmus világ-méretű megdöntéséről úgy vélekedett, hogy a világforradalom kezdőpontjának nem a legfejlettebb kapitalista államokban kell megtörténnie, hanem a kapitalizmus leggyengébb pontjain, az iparilag kevésbé fejlett kapitalista államokban. A munkásosztály mellett a szegényparasztságot is forradalmi

emberek hibája miatt az elmúlt száz évben semmivé, üres szólamná vált, és arról vall a lírai én, hogy ez számára csalódást okoz: „Családi házzá vált minden szavad, / s lobog a téglák pirosában / a vakolat alatt. / Én mégis fázom nélküled, / nekem / alig jutsz már kabátnak. // És láttam új szobraidat, / csak mosolyognak, / már nem hadonásznak.” Ez a poétikai szempontból is kevésbé sikerült szabadvers az alkalmi-ideologikus költészet iskolapéldája, és több szempontból is tanulságos. Mélységes, az eszme iránti meggyőződés hatja át ugyan a beszélő szólamát, de elmondható, hogy Baka egyetlen vers erejéig *bizonytalanodik el*, direkt módon alárendelve a költészetet az ideológiának, a verset az ideológia szócsövévé téve. Hozzá képest elődjének, József Attilának vagy (erdélyi) kortársai közül például Kányádi Sándornak, Magyar Lajosnak, Szilágyi Domokosnak vagy Lászlóffy Aladárnak jóval több versbe kerül, amíg felismerik a szocialista-kommunista ideológia hamis voltát. Nem beszélve azokról, akik fel sem ismerik, vagy nem akarják felismerni, akik (potenciális/kvázi) művészetüket – néhány kivételes alkotásuktól eltekintve – mindvégig direkt módon a szocialista-kommunista eszméknek rendelték alá, mint például Horváth István, Szemlér Ferenc, Asztalos István vagy Nagy István. Baka Istvánnak ez a szövege ugyanakkor úgy is olvasható, mint annak a bizonyítéka, hogy esztétikai értelemben mi nem vers, és a költészet egészét szemügyre véve innen belátható, hogy miként jut el addig a versig, amelynek alapja a metafora, illetve addig a nyelvfelfogásig, amely szerint a nyelv nem a világ, a társadalmi folyamatok leképeződése, nem a politika szolgálóleánya, hanem a nyelv, a vers maga a világ, tehát amelyben az én, a közösség, a nemzet léte is nyelvi kérdésként, az intertextuális-interkulturális utalások által megképződő (költő)szerepek beszédében, a kultúra, a hagyomány részeként ragadható meg. Így, a nyelv közegében válik egyetemes és autentikus szerepjátékká Baka kanonizált verseiben a közösségi költőszerep és annak ironiája (Dózsa, Petőfi, Vörösmarty, Zrínyi, Szechenyi, Yorick, Sztjepan Pehotnij, Hány János), nem pedig a vers válik valamilyen aktuális társadalmi, politikai probléma (ál)megoldásává. Ezt magyarázza az az életrajzi, a költő szellemi biográfiájának lényeges mozzanatát képező tény is – és ezzel összefüggésben érthető meg az is, hogy még a leningrádi (szentpétervári) élményei előtt levő költő Leninje miként válik később ironizált figurává a Sztjepan Pehotnij-versekben²⁰ –, hogy Baka egyetemistaként a leningrádi Zsdanov Egyetemen töltötte az 1971–1972. tanévet, amelynek során kapcsolatba került a szellemi élet premére szorított fiatal értelmiségiekkel, akik beavatták a szamizdat irodalom titkaiba. Mandelstam, Szoszнора, Brodskij verseinek olvasása nyomán döbbsen rá magyarságára, ennek hatására kezdte magát nemzeti elkötelezettségű költőnek vallani, aki azokat a létélményeit fogalmazza meg, amelyek másokéival közösek.²¹ Így találta meg versben a közvetett politizálás lehetőségét, és immár esztétikailag igényes versnyelven szóló költeményeiben teremtette meg azokat az adekvát történelmi szituációkat és személyeket, akiknek a maszkjában nemcsak szerepjátekos költészetet hozott létre, hanem olyan emberi-költői magatartást, ars poeticát is teremtett, amely poétikai szempontból hiteles, emberi és alkotóerkölcsi értelemben tudatos, letisztult, mert ideológiai sallangtól mentes.

osztálynak tekintette, mivel szerinte az iparilag fejletlenebb országokban a kis létszámú munkásosztályt a szegényparasztság egészíti ki, így elegendő mértékű munkásosztály nélkül is lehetséges a proletárdiktatúra. A 20. század eleji imperializmust a kapitalizmus utolsó lépcsőfokaként fogta fel.

20 A Sztjepan Pehotnij-alteregő kifejtett értelmezését ld. Borsodi L. László: *Maszk és szerepjátek. Baka István költészetei*, Kalligram Kiadó, Budapest, 303 p., itt: 199–207.

21 Ld. *Bővebb életrajz. Baka István (Szekszárd, 1948. júl. 25. – Szeged, 1995. szept. 20.)*, in: Baka István Alapítvány, <http://www.baka.hu/bovebb-eletrajz> [utolsó megtekintés: 2018. július 7.]

A *Leninnel* együtt jelent meg a *Fagyban, esti fények* című, a kereszt- és félrímeket egyetlennül váltogató, többnyire ötödféles és négyes sorokból álló költemény,²² amelyben mintha a leninizmusba, tágabb értelemben a külső, a társadalmi rendbe vetett hitben való csalódás utáni elbizonytalanodást lehetne tetten érni. A vers annak felismerése, hogy ha a világban, a társadalomban nincsenek külső fogódzók, ha nincs meg a világ, a történelem, a lét értelmébe vetett hit, akkor az ember számára – egyelőre – nincs semmilyen kapaszkodó, a világ végtelenné tágul, bármivé lehet, és benne az emberrel is bármi megtörténhet, hiszen nincs kihez/mihez fordulnia. Ezt fejezi ki a szürrealisztikus képek démonikussága: „*Jégtáblák horzsolják a partot, / kék bokrok vérsző gyökerét, / remeg a föld, remeg a hínár, / s nyugodt – már átfagyott az ég. / A fellegekről véres nyálka: / alkonypír lóg*”. A félelmet érzékeltető modern, városi életképek – mintegy a *Lenin* című vers cáfolataként – az ember alatti létet érzékeltetik: „*anyám köhög. / Siet, nem néz a rongyplakátra / a – dacból – rosszulöltözött.*”; „*Egy részeg munkást támogatnak, / ketten fogják, pedig magától / vigyázva lép – hazatalál-e / a fűtött hierarchiából?*” Miközben a vers, anélkül, hogy direkt ideologikus kiszólásokba tévedne, azt a kérdést veti fel, hogy van-e kiút az ember számára a megmerevedett, tehát emberellenes társadalmi struktúrákból, a nemleges választ, a perspektíva hiányát is érzékelteti, hiszen olyan világról van szó, amelyben előbbek és igazabbak a tárgyak („*s a falon – csövekből kirakva – / egy színes nő ül tiszta fényből*”), és félelemben élnek azok, akiknek a humánusit kellene megtestesíteniük: „*dunyhabűzben / szorong a város reggel óta. / Vékony cipőd után topogva / lucok kutacskát vág a hóba.*” A vers problémafelvetését illetően József Attila *Külvárosi éj* című gondolati költeményének az újraartikulálása, amelyből azonban hiányzik a spirális vers- és világszerkezettől elválaszthatatlan, a világ fölött virrasztó, annak működését megérteni akaró elme beszédpozíciója, és így nem jön létre a világtól, a megértés és önmegértés folyamatától való ironikus distancia sem, amely József Attila gondolati költeményének zárlatában a „*Ne üljön lelkiünkre szenvedés. / Ne csípje testiünket féreg*” ars poeticában és ars vivendiben érhető tetten. Ha Baka versében nem is töri meg a reflexiót a lírai én érintettsége, világban való léte és ebből fakadó indulata, a mű kevésbé válik gondolativá: „*Az üzlet várja, hogy belépünk, / s gyanútlan, bár dühödten állok.*” Bár a lírai hang kimondja a megváltatlanság tényét („*A Megváltás merev fenyőkről / a villákból arcunkba bámul...*”) – ami által didaktikusabbá is válik a költemény befejezése, és ez stílárius szempontból nem tesz jót a szövegnek –, a vers végi nézőpontváltás („*S a mindenségbe néz a város / s töpreng a kocsmák ablakából*”), amely kiiktatja a többes szám első személyt, titokban hagyja, hogy akár a városként metaforizált világban, akár az odaértett lírai énben létrejön-e valamiféle (ön)megértés. Ennek kétséges voltával függ össze egy másik, stilisztikai jellegű kétely, ami abból fakad, hogy a különböző életképek motivikusan nem függenek össze, nem mindenhol következik egymásból, ezért képi megformáltság szempontjából laza szerkezetű verset eredményeznek. Így annak a városnak a nézése sem válik látássá, amellyel megismerkedtünk a mű folyamán, ebből a versvilágból ugyanis nem következik, hogy a mindenségre lásson, főleg alulnézetből. A vers ezekkel az észrevételekkel együtt fontos szerepet játszik annak láttatásában, hogy érzékeltesse: a fiatal Baka miként fordul el a külvilágtól, és külső bizonyosságok hiányában miként keres majd kapaszkodót a nyelvben, a kultúra különböző régióiban, a versben, amely egyszerre hagyomány és hagyományteremtés.

* * *

22 1969. január; Bölcsész, 1970/4.

Az ifjúkori verseket, verskísérleteket, -töredékeket olvasva az eredetre, a gyökerekre láthatunk rá: milyen utat kell bejárnia egy tehetséges költőnek is ahhoz, hogy következetes munkával, tanulással (olvasással, a versformák elsajátításával és még ki tudja, mivel) eljusson addig a költői nyelvig, versvilágig, amelyet maga rendezhet be, amelyet az ő tollán csak neki rendez be a hagyomány, a nyelv, amely félreismerhetetlenül csak az övé lesz. Baka korai próbálkozásai csírában, ötlet szintjén mindent tartalmaznak, ami a későbbi, a kanonizáltak nevezett, vagyis a kötetekben megjelenő költészetben kiteljesedik: a kötött formában való versírástól a metaforikus versbeszéd kialakításán át a ciklusteremtő szándékig, a szerepteremtés aktusától a különböző szerepekben való létezés öröme és fájdalmán át arra a hazára való rálelésig, amelyért aztán annyit aggódik Vörösmarty és Széchenyi, és azzal az Istennel való találkozásig, akinek az érett költészetben a Sátán lesz a cimborája, és ketten válnak a lét uraivá, azzal az Istennel, akivel annyit vitázik, aki ellen annyit lázad, és aki miatt annyit szenved. Végül nyomon követhető az a – mind az alkotás, mind a befogadás felől értett – folyamat, amelynek során költészet és befogadó találkozása egyre összetettebb jelentéshálókat hoz létre; közeledve a kötetben megjelenő költészet szövegei felé egyre tartósabb katarziszban részesíti az arra érdemeseket, hiszen egyre fegyelmezettebb formákban, egyre koherensebb metaforákon (és más költői képeken) alapuló versnyelv hozza létre azt az élményt, amitől jó elidőzni, tartósan *jelen lenni* Baka István művészetében.

Faragó Kornélia

Megmutatni, eltakarni – mások arcában megfogalmazódni

Maurits Ferenc fotókorrekcióiról

Ezek a képek Maurits Ferenc ittlétének, idetartozásának, kötődéseinek szuggesztív dokumentumai, szinte vallomások bizonyítékai. Az alkotók, írók, képzőművészek kinézete a festői intervenciók révén árulja el, hogy kik is ők valójában, hogy kik is ők Maurits Ferenc számára, aki ezeknek az arcoknak a kerülő útján kísérel meg eljutni önmagához. A színeken, a rajzos mozzanatokon keresztül, amelyek a sajátjává jelölik a portrékat. Hogy örökre köze legyen hozzájuk. Azt mutatja meg, dokumentálja, mi az, amiben, akár egy villanásnyira, de szembesülhet önmagával: valami az arc terében, egy jellegzetes mozdulat, vagy egy öltözeti részlet. Tudjuk, az arc mindig elsősorban a másik arca. S emlékeznünk kell a megállapításra is: az önéletrajz, az a többiek. Továbbfűzve a gondolatot: önnön arcunk mások arcában fogalmazódhat meg a legpontosabban. Ennyiben, s ezért Maurits önéletrajza másokról szól. Az önmegértés folyamatában érintett személyek jelennek meg a képeken, s ez minden különbözőségük ellenére is hasonítja őket.

A korrekció közismert arcokat érint, a műveletek között van olyan, amely mintha Andy Warhol szítás képeinek világát gondolná újra, vagy még inkább Arnulf Reiner kép-kritikai gondolkodásával kezdene párbeszédet. A festői ábrázolás egyik központi kérdése, az arcot adni problémája, itt átfogalmazódik. Maurits Ferencet az arc érdekli, az arc teljességet reprezentáló képessége, egészen sajátos jelsűrűsége, mindenkori kimeríthetlensége, de nem az arc festői leképezése, ábrázolhatósága, hiszen portréfényképeket sajátít ki úgymond magánművészeti célokra, Dormán Lászlótól, Lazukić Annától, Németh Mátyástól. Olyan portréidézeteket használ, emel át az újraalkotás jelenébe, amelyek jól szolgálják az identifikációt. Kölcsönöz, hogy a fotók és a festői gesztusok közösen adhasanak sajátosan új jelentőséget ezeknek a képeknek, és az időnek, a képekben munkáló időnek. Egy komplexebb elgondolás részeként: hiszen Maurits Ferenc bútorzati tárgyak, textíliák és edények (*Tányérportrék*) fényképejével is foglalkozott már ráfestéses, korrekciós értelemben.

E személyiségek a vajdasági magyar kultúra történetiségéhez kötődő elbeszélés részei, azé a történeté, amely Mauritsot is formálta, olykor éppen ezeknek a tekinteteknek a kereszttüzeiben. Mesterek, pályatársak, barátok..., karakterek, éthoszok, tartások. Összesen tizenhét nevet kellene felsorolnunk. Az arcok kiegészülnek egymásban, s közös játékukban a művész potréja van feltárulóban. A művészé mint „önéletrajzi lényé”.

A fényképek, mint eredendő nyitottságok fogadják be az átrajzolásokat és a ráfestéseket, hogy a megsértett ábrázolás, az arcrongálás, a színekkel destruált képiség erejével hatassanak. Megmutatni, eltakarni..., oldani, bomlasztani a fotók eszköztárát, formarendjét. Hogy valami láthatóvá váljon a képen, ami korábban nem mutatkozott. Hogy az, ami elta-

karva juthat jelentéshez, csak így mutatkozhasson. Az agresszívebb stílusú beavatkozások arra való, hogy bizonyosan elhatoljon hozzánk is, ami az alkotóban megfogalmazódik másokról/önmagáról.

Az a kérdés, hogy ezek a fotók, amelyeket Maurits kiválaszt az évtizedeken keresztül gyűjtögetett fényképek tárából, hogyan idomíthatók az ő különleges észlelésmódjához. Hogyan érhetik el a szubjektív festői gesztusok, hogy létrejöjjön a portré sajátosságos feltárulkozása, a fotós elrejtettségéből való előléptetése. Már a képválasztás, a beállításválasztás is szerves része az alkotói munkának, mint ahogyan, a tulajdonképpeni formátumadás is. A festő nagyításban megjelenített emberi arcokon dolgozik. A lényeg, hogy már nem magát az alanyt, hanem a képét, sőt mi több, mások által létrehozott képét veszi szemügyre, hogy ezáltal önmagából pillanthasson meg valamit. A képmással teremt aktív kapcsolatot, felismerhetően mauritsi beavatkozásokkal. És érzékileg hozzáférhetővé teszi ezt a viszonyt a mi számunkra is. Mindemellett címkalkotással is orientál. Hogy a portrékból pontosan az váljon ki, ami megfogta, amit mutatni akar, amiben megmutatkozhat. A saját érzelmeinek, múltérzeteinek a kifejező vonásait viszi fel ezekre a képekre. Az önmegjelentés szokatlan módjaként beavatkozik, megjelöl, színez, deformál; a képeket, *elevenekét és holtakét*, saját belső mértékeihez igazítja. Az érzelmek vörösének, sárgájának, kékjének a nyers közvetlensége elementárisan hat a mauritsi szürkével módosított fekete-fehér képmezőben.

És nem csak ezekkel a korrekciós mozzanatokkal jelzi, hogy e portrékban önmagát szemléli. Hogy leginkább talán egykori énjére vonatkoztatva értelmezi mások arcát. Az önmagára irányuló nézést konkrétan is megjeleníti, hiszen saját fényképarcával is feltűnik a fotók sorában, az egyetlen páros képen Tolnai Ottóval látható. Mintha azt mondaná: nézzétek, belőlük lettem, s belőlük vagytok ti is mindahányan. S közben válaszolni igyekszik az őt legmélyebben foglalkoztató kérdésre, a kiállítás nagy kérdésfelvetésére: birtokba vehető-e a saját arc, az én-idegen dimenziói a művészet itt látható eszközeivel? Lehet-e, s hogyan lehet önéletrajzot mondani korrigált képekben, mások, ahogyan Warhol fogalmazna, „a mi hőseink” fiziognomikus nyelvezetével. Annyi bizonyos, hogy a mauritsi portretikus önéletrajz olyan – személyes mélységekben formálódott – kulturális történetet mond el, amely szélesen összefügg a miénkkel és mindazokéval, akik valaha is részesei voltak a vajdasági magyar kultúra és a kanizsai írótábor történetének.

Látjuk, mennyire igaz, hogy a művész, mint az idő, rajzolja át az arcokat. De miért van az, hogy képenként váltakozó színekben, mindig többes számban állnak előttünk ezek a portrétanulmányok? A pluralia tantum azt sugallja, hogy ezek az arcok folytonosan újraterezték önmagukat, és Maurits Ferenc tekintete számára kizárólag változataikban léteznek, nem *egyszer s mindenkorra* adott formájukban. Mintha Elkin gondolatainak útján haladna az alkotói megfontolás, elfogadva-felismerve, hogy a „*magányos arc mindig beteljesületlen, folyamatban lévő munka, amely szüntelenül arra vár, hogy lássák, érintsék, írjanak rá*”.

Elhagzott a Kanizsai Írótáborban, Maurits Ferenc Íróportrék című kiállításának (Magyarkanizsa, 2018. szeptember 6.) megnyitóján.

Mórocz Gábor

Narratívák metszéspontjában¹

(Buda Ferenc *Isten szalmaszálán* című versének elemzése)

Az alábbi elemzés tárgya Buda Ferenc *Isten szalmaszálán* című, 2002-ben született verse, a 2005-ös *Árapály* című kötet záródarabja. A viszonylag rövid terjedelmű, mindössze öt strófából álló, huszonegy soros, ám gondolati szempontból kiemelkedő jelentőségű – Sturm László által egyenesen létösszegzőnek nevezett² – mű különös, egyedülálló alkotás. A költő lírai univerzumán belül nem tekinthető tipikus szövegnek. Nem kapcsolódik a Nagy László nevével fémjelzett „modern népiség” paradigmájához, de nem tükrözi azt a – némi túlzással dekonstrukciónak nevezhető – nyelvi, kifejezésbeli fordulatot sem, amely Buda Ferenc költészetében az 1990-es évek második felétől végbement, és amelynek éppen az *Árapály* kötet a legkifejezőbb „dokumentuma”. Igaz, szerepel benne néhány olyan, jellegzetesen Buda Ferenc-i motívum, amely alapján párbeszédbe léptethető az életmű más darabjaival, s e kedvező körülmény némileg megkönnyítheti a vers értelmezését.

Még nehezebb – gyakorlatilag nem teljesíthető – feladatot rónánk magunkra, ha a kortárs magyar költészet „fősodrában” kísérelnénk meg elhelyezni a művet. Ez a magával ragadóan szép szöveg első, sőt: talán második, harmadik olvasásra is a „megkésetttség”, a „korszerűtlenség” képzetét keltheti. Ha szerzőjének neve ismeretlen volna, akár egy XIX. századi, Arany- vagy Vajda-kortárs költő alkotásai közé is besorolhatnánk. Hangvétele alapján nemhogy a késő modernség, a neoavantgárd vagy a posztmodern, de még a klasszikus modernség paradigmájához sem illeszkedik. Nyelve, szókészlete a legkevésbé sem XXI. századi; költője helyenként erőteljesen, szinte zavarba ejtően archaizál – gondoljunk csak az „egykoron” időhatározószó, a „gyanánt” névutó, illetve a „leszen”, „valék” igealakok használatára. A felsorolt szavakat már a XX. század eleji lírikusok sem igen alkalmazták – hacsak nem olyan szövegükben, amely kifejezetten parodisztikus céllal készült.

A mű formai szempontból (is) hagyományosnak nevezhető. Négy soros strófából áll (kivéve egyetlen versszakot – a negyediket –, amely ötsoros); a sorok szótagszáma egy adott versszakban 6-5-6-5 (kivéve az ötsoros strófát, amelyben 4-4-5-8-5 – de itt az első két sor nagyon szorosan összetartozik, így a 4-4-5-8-5-ös képlet akár 8-5-8-5-ként is felfogható, ami már jóval közelebb áll a „szabályoshoz”). Verselése hangsúlyos (minden sor egy ütemnek tekinthető, kivéve az utolsó előtti versszak negyedik, a többinél jóval hosszabb, nyolc szótagos sorát, amely két, azonos szótagszámú ütemből áll, vagyis felező nyolcas), ugyanakkor időmértékes is (trochaikus lejtésű, kivéve az első és az utolsó versszak zárósorát, amelyek anapestikusak). A strófákat keresztíretek fogják össze (rímtelen sor

1 A dolgozat része egy készülő kisonográfának, amelyet a tervek szerint a Magyar Művészeti Akadémia Kiadója fog megjelentetni a *Közelképek írókról* című sorozatában.

2 Sturm László: *Műveltség ellen. Mű és valóság* (Buda Ferenc: *Árapály*), Magyar Napló, 2006/6., 43.

egyedül csak a negyedik – ötsoros – versszak elején található; e strófa rímképlete: xabab). A költemény keretes szerkezetű: első és utolsó versszakának a szövege két szó kivételével megegyezik. A már nem túl közeli múlt klasszikus alkotásait idézi a műfajiságából – a Füzi László által említett dal mivoltából³ – következő akusztikai kidolgozottsága: sorainak kellemes hangzása, dallamossága is. Mindezek a formai jegyek eredendően harmóniát közvetítenek.

Tartalmi, gondolati vonatkozásban azonban a vers nagyon is modernnek (vagy megkockáztatjuk: akár „posztmodernnek” is) tekinthető – ha ez nem is derül ki egyértelműen az első olvasás során. Modern mindenekelőtt abban, hogy különböző, egymással szembenálló vagy nehezen összemérhető narratívákat kapcsol össze. Egyaránt szerepel benne az *Isten* és a *földanyánk* szó (az előbbi a mű címében, illetve az első és utolsó versszakában, az utóbbi a 2. strófában). Már ez az egyetlen – igen feltűnő – nyelvi jellegzetesség is arra utal, hogy keresztény és pogány ideológiai összetevők keverednek a versben. *Isten* és a *földanyánk* képzete egymást kizárni látszanak. Mintha a költő egyidejűleg két, merőben eltérő vallási-kulturális hagyományt vállalna fel – de egyiket sem eredeti formájában.

Annyiban „módosítja” a pogány (görög, római vagy akár ősi magyar) mitológiát, hogy a Földanya (Gaia) földöntúli megfelelője itt nem az „Égatyá” (Uránosz), hanem a nagy kezdőbetűs – keresztény – Isten (akinek a jelenléte természetesen az égi, és nem a földi világhoz kapcsolható). Csakhogy a keresztény narratívában Isten „egyeduralkodó”; a meghatározó létrendet az égi szféra képezi, hozzá képest a Föld terrena másodrendűnek tekinthető. Vagyis Buda Ferenc a keresztény nagy történetet is jelentősen „átszerkeszti”. Itt az ég és a föld láthatóan egyenrangú. Ez a felfogás nyilvánvalóan nem egyeztethető össze a keresztény ideológiával, vagyis Buda „elbeszélése” a pogány narratívához áll közelebb.

A lírai én szerepe kitüntetett a műben, annak első versszakában: szívárványként ő közvetít az égi és a földi szféra között (ez az eszmei mozzanat az utolsó strófában nagyon eklatáns módon nyilvánul meg: az önértelmező szubjektum itt már nem „gömbölyű szívárványként”, hanem „gömbre írt szívárványként” határozza meg magát – a gömb jelen esetben nyilvánvalóan a Földet jelenti). Igaz, a szívárvány ebben a kontextusban inkább az égi princípium képviselője. Eredete szerint égi természetű; ugyanakkor nyitott a földi lét felé is.

Bonyolítja az összképet, hogy a lírai én „égi” pozíciója már önmagában is sajátos kettősséget mutat. És itt kell röviden kitérni arra, hogy az első versszakban kétszintű metaforizációs folyamat megy végbe, amelynek eredményeként az „én”-nel azonosított szívárvány végül „[Isten szalmaszálán] rezgő buborék”-ká poetizálódik át. Az utóbbi metafora igen érzékletesen jeleníti meg a lírai én kitüntetett státusának törekenységét. A szívárvány – ami alatt a szubjektum értendő – egyfelől „Isten szalmaszálán rezgő buborék” [kiemelés tőlem: M. G.], vagyis közvetlenül az isteni világot jellemző örökkévalósághoz, megrendíthetetlen állandósághoz kapcsolódik, másfelől „csak” egy szalmaszálon lévő „rezgő buborék” (az utolsó versszakban már a szokványosabb „szappanbuborék” változat szerepel), azaz létének meghatározó összetevője az ideiglenesség, az illékonyság, az instabilitás. Egyetlen nyelvi szerkezeten belül tehát felértékeli önmagát, ugyanakkor degradálja is létmódját a versbeli beszélő: ez az ellentmondás feloldhatatlannak tűnik, és különös feszültséget hordoz.

A költemény második versszakában azután narratív mozzanatok is megjelennek: „Majd a földre hulltam / fénylő mag gyanánt, / látni úgy tanultam / tőled, földanyánk.” Itt a „régmúltbeli” („egykor az valék”) alapállapothoz képest jelentős elmozdulás történik. Az új „korszakba” való belépés kezdetét a „majd” időhatározószerű egyértelműen jelzi. Mi

3 Füzi László: *Buda Ferenc* = „Egy élet átúszik a többiekbe” (szerk. Rózsássy Barbara, Szentmártoni János), Orpheusz Kiadó – Magyar Írószövetség, Budapest, 2016, 23.

ennek a változásnak (átváltozásnak) a lényegi tartalma? Az, hogy a légies, az égi világhoz társítható „rezgő buborék” egyfajta önkorlátozást hajt végre: enged a nehézkedés törvényének, és lehullik a földre. Egyúttal – a hegeli kifejezéssel élve – átmegegy a „saját másába”, és végső soron az anyagi világ alkotóeleme lesz. A szívárvány „megfoghatatlan” optikai jelenségből kézzelfogható, szilárd halmazállapotú entitássá: növényi maggá alakul át, ám ez az átformálódás a folytonosság mozzanatát is magában foglalja. Nem véletlen, hogy a mag a „fénylő” jelzőt kapja: nem tekinthető vegytisztán földi létezőnek, hiszen „fénylik”; ami az adott összefüggésrendszerben azt jelenti, hogy őrzi magában az égi szférához tartozó fényt. Ennek megfelelően elmondható, hogy nemcsak az első versszakban jelen lévő *szívárvány*, hanem a második strófában megjelenő *fénylő mag* is hídszerepet játszik az immanens és a transzcendens világ között. S így a lírai én is mindkét alakváltozatában ellentmondásos természetű: egyfelől örökkévaló és efemer, másfelől égi és földi.

A harmadik versszakban újabb fordulat történik, amelyet a strófa első szava, a *mégis* ellentétes értelmű kötőszó egyértelműsít: megbomlik a versre korábban jellemző idill. A világertelmezés módja drámai módon megváltozik: a mitologizáló (remitologizáló) szemléletet bölcséleti megközelítés színezi át. E versszak meghatározó eszmei mozzanata a székszis – ahogyan arra az „*egyre marnak / ordas kételyek*” fordulat is utal. Különös, hogy a „kételyek” jelzője az „ordas”, mely szóról leggyakrabban a farkasokra vagy a farkas mivolta szokás asszociálni. A farkasmotívum Buda költészetében gyakran pozitív, vagy legalábbis nem maradéktalanul negatív kontextusban szerepel (elegendő a *Konok hegyi keserves*, az *Ítélet*, a *Farkasok*, valamint a „*Ha farkasok vonítanak...*” kezdetű, cím nélküli vers példaira gondolni). Kérdés, hogy az „ordas” szó, amely az átlagos nyelvhasználók körében egyértelműen negatív konnotációt hordoz, milyen értelemben van jelen Budánál. A *Farkasok* című versben az „ordas” az „ádáz” jelzőt kapja: „öröktől ádáz ordasa”. Itt az „ordas” szóhoz az elemi erejű, engesztelhetetlen vadság negatív képzelet társul. A költeményben a farkasok – egyik – inherens jellemzője az ordasság, ugyanakkor mégsem azonosítható egymással a „farkasság” és az „ordasság” fogalma – amire a következő sorok utalnak: „*Ordasok bár a farkasok, / hozzánk képest irtalmasok, / egymáshoz jók, hűségesekek, / okosak, illedelmesek, / nem ölnek, csak ha éhesek*”. Ha ehhez hozzávesszük az „*Ember embernek farkasa, / öröktől ádáz ordasa*” szövegrészt, úgy tűnhet, nemcsak a farkasok ordasok, hanem az emberek is, mi több: az emberek „ordasságban” jelentősen túltesznek a farkasokon.

Az ordasmotívum az *Isten szalmaszálán* című versben még bonyolultabb összefüggésben jelenik meg. Mint említettük, itt egy elvont fogalom, a „kételyek” jelzője az „ordas”; azoké a kételyeké, amelyek „egyre marják” a lírai ént. Vagyis e költeményben egy mondaton belül, lényegében egy személyre vonatkoztatva szerepel az ordasság és a marás/marcangolás képzelet. Így nem véletlen, hogy a versolvasó szorosan összekapcsolja őket egymással. Ez alapján úgy tűnhet: Buda Ferenc nem tér el a nyelvhasználati konvenciótól; az ordasság nála is negatív értelmű fogalom.

Ha viszont arra gondolunk, hogy a kételkedés attitűdje mennyire meghatározó jelentőségű, milyen magas presztízsú a filozófiai vagy filozofikus gondolkodás világában, akkor talán nem is olyan vészterhes az, hogy a versbeli beszélőt ordasnak minősíthető kételyek marcangolják. A felfokozott székszis a hétköznapinál magasabb szintű belátásokhoz vezetheti el őt mint megismerő lényt.

A harmadik versszak második fele és a negyedik strófa alapvető lételméleti, illetve metafizikai problémákkal foglalkozik. A fő kérdések – amelyekre megnyugtató válasz végül nem érkezik – a következők: (1.) minek tekinthető az egyén efemer földi léte: megfogható valóságnak vagy csupán látszatnak; illetve (2.) meghaladható-e az ember radikális végeessége; megmarad-e bármi is az individuum létéből?

Buda Ferenc a költeménynek ezen a pontján – alig észrevehető utalások szintjén – Gaia és Uránosz történetének egy részletét parafrázeálja. Mint ismeretes, Uránosz, az ég istene rettenetesen megrémült saját, Gaia földistennővel kötött nászából származó gyermekeitől (akik között sok volt a torzszülött lény), és úgy döntött: megszabadul tőlük. Elhatározását tett követte: a Föld belsejébe kényszerítette utódait. Gaia azonban e válság helyzetben nem a férje, hanem a gyermekei mellé állt, és végül sikerült kiszabadítania (kiszabadítatnia) mindegyiküket – voltaképpen a saját testéből.⁴ (Aminék a következménye azután az új istennemzedék felemelkedése és az égisten bukása lett.) Uránosz cselekedete tehát hiábavalónak bizonyult: amikor „elrejtette” gyermekeit a Földben, nem gondolt bele abba, hogy a Föld nem más, mint az élve eltemetettek anyja, aki táplálni, óvni fogja a teste mélyében rekedt lényeket. Az ég istene – „büntető” ténykedésével – így eredeti céljának éppen az ellenkezőjét érte el: nem tüntette el utódait, csupán Gaia és gyermekei véd- és dacsözvétségét szilárdította meg, saját uralmával szemben.

A harmadik versszak második egysége – „ápol s eltakar? vagy / élve eltemet?” [kiemelés az eredetiben – M. G.] – e mitológiai történet alapján (is) értelmezhető. Ez a szövegrész enigmatikusnak nevezhető, hiszen nem tudjuk pontosan, kire vagy mire vonatkoznak a benne szereplő kérdések. Pontosabban: a két verssorból nemcsak a cselekvő megnevezése hiányzik, de azé is, akire vagy amire a rejtélyes aktor cselekvése irányul. Csak feltételezzük, hogy az idézett nyelvi szerkezet alanya a Föld („földanyánk”) – akit az előző versszakban még tegezve szólított meg a versbeli beszélő, most viszont, ha hipotézisünk helytálló, E/3.-ban szól róla –, tárgya pedig a lírai én, de az is lehetséges, hogy általában az emberi szubjektum.

Az individuum Gaia és Uránosz utódaihoz hasonlít abból a szempontból, hogy az égből való lehullását követően egyoldalú függésbe kerül a földi szférától. Kérdés, hogy ez a megkötöttség pontosan mit is jelent: azt, hogy Gaia – akinek a római megfelelője nem véletlenül lett a phrygiai eredetű Magna Mater – jó anyaként megtartja, táplálja és oltalmazza gyermekét, vagy azt, hogy a Föld – emberfeletti hatalma jogán – nem egyszerűen fogságba veti, hanem lényegében el is temeti az emberi lényt? (S így ahelyett, hogy valódi, dinamikus létet biztosítana számára, csak élőhalotti státusát tartja fenn.) – Természetesen az is lehet, hogy a két lehetőség egy időben, egyszerre érvényesül. Annak a versben mindenesetre semmi jele nem mutatkozik, hogy az individuumnak reális esélye volna kiszabadulni a földi világ rabságából. Ezen a ponton tehát lényeges eltérést figyelhetünk meg az említett mitológiai történet és az *Isten szalmaszálán* jelzésszerű „elbeszélése” között.

A mű eszmei összetettségét mutatja, hogy a harmadik versszak középpontjában álló, félkövérrel kiemelt intertextus – „ápol s eltakar?” –, amely szó szerinti átvétel Vörösmarty *Szózatából*, a nemzeti narratívát is megidézi. Buda Ferenc ezúttal is több, egymással nem könnyen társítható tudatformát montíroz egybe: a mitológia és a bölcsélet összetevői mellett az egyik legbefolyásosabb modern kori közösségi ideológia, a patriotizmus elemeit is beépíti létértelmező versének szövetébe. Ettől azonban az alapvetően metafizikai és egzisztenciális indíttatású alkotás még nem válik hazafias vagy a hazáról szóló költeménnyé. Vagyis Elek Tibor némiképp túloz, amikor kifogásolja, hogy az *Isten szalmaszálán* nem került be a Bárány Tibor által szerkesztett Édes hazám című 2011-es antológiába, amely a rendszerváltás utáni időszak emblematikus közéleti és magyarságverseit gyűjtötte össze.⁵ Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Elek intratextuális

4 Lásd még: Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története*, Osiris – Századvég, Budapest, 1994, 216–217.

5 Elek Tibor: *A költő hazája napjainkban*. Haza- és nemzetkép(zet)ek a kortárs magyar lírában, Bárka, 2013/1., 78.

vonatkozásban értelmezi a művet: Buda egyik korábbi, 1996-os félhosszú versével, a *Himnusz hazával* olvassa együtt. Szavai szerint a költő „[...] Himnusz haza című versében sokrétűen vall arról, mit jelent a számára a teljes világnyivá táguló »Homok-haza«, s miért vállalja vele minden ambivalens érzése ellenére a sorsközösséget: »Homok-haza Szíkföld-haza / múltam és jövőm halmaza / [...] / Emlőd öled horpad-dagad / tulajdon kölyked megtagad / [...] / Horpad-dagad emlőd-öled / hol van hazám Tekivüled«. Jellemző azonban, hogy a következő évek során a kételyek benne is egyre csak szaporodnak, ahogy [...] az Isten szalmaszálán című vers tanúsítja.”⁶

Valóban: az „ápol s eltakar” toposznak a költeménybe való beemelésével a Földanya-motívum az anyaföld képzetévé formálódik át. Vagy úgy is fogalmazhatunk: Gaia, a széles mellű Föld a *Himnusz hazából* megismert kollektív anyaalakkal, a horpadó-dagadó emlőjű (és ölü) Homok-hazával válik azonossá. A földi, anyagi világ – érdemes odafigyelni arra, hogy maga az *anyag* (matéria) szavunk is az *anya* (mater) szó származéka! – elveszti eddigi meghatározatlanságát, elvontságát, és mint haza vagy hazai föld ölt konkrét alakot. Ám ez nem azt jelenti, hogy az *Isten szalmaszálán* a hazához intézett romantikus szerelmi valamássá hangszereződne át. A haza iránti elkötelezettség e műben a megkötöttség kínzó tudatával, illetve az utóbbival összefüggő ambivalens érzésekkel párosul. A hagyományos nemzeti narratívába vetett hit elbizonytalanodását két mozzanat jelzi: egyfelől az egyedi írásjelhasználat – az, hogy a *Szózatból* kölcsönzött vendégszöveget Buda költeményében kérdőjel zárja le (míg az eredeti szövegrész végén pont szerepelt); másfelől e toposzá vált fordulat behelyez(őd)ése egy diszjunktív logikai szerkezetbe („ápol s eltakar? / vagy élve eltemet?”).

A nemzeti problémakörre való utalás azonban csak felvillanásszerűen jelenik meg a versben. A mű a továbbiakban az „én” elmúlásával, illetve lehetséges továbbélésének – egyszerre konkrét és általános – kérdésével foglalkozik. A negyedik versszak szövegének középponti fogalmát, a *folytatást* is ezzel összefüggésben lehet értelmezni. A „*Tán ha egyszer / – nemsokára? – / én következem, / elmúlásom ára majd a / folytatás leszen*” sorok azt jelzik: a versbeli beszélőben ott munkál az óvatos remény, hogy léte – közvetetten és részlegesen – az individuális halált követően is fenntartható lehet.

Az idézett szövegrészt érdemes intratextuális síkon, a Buda-életmű más darabjaival összevetve is megvizsgálni. Az eltérő generációk, elődök és utódok viszonyáról már a költő egyik korai versében, az 1950-es évek közepén született *Nagyapámban* is találhatunk egy sommás, aforizmaszerű megállapítást: „*Az utódok szaporodnak – / lemaradnak a halottak.*” Majd a költemény befejező szakaszában a lírai szubjektum a következő óhajt fogalmazza meg – immár nem általában az eltávozottakra, hanem elhunyt nagyapjára vonatkozóan: „*Váljék teste puha röggé, / pihenjen és porladozzék / mindörökké.*” A fenti sorok szembeötlő stílusjegye a fellengzős, kissé fölünyeskedő hangnem, legfeltűnőbb szemléleti vonása pedig az ősök iránti tisztelet – finoman szólva – korlátozott volta. E jellegzetességek természetesen a tizenkilenc éves, pályakezdő szerző életkori sajátosságaival is magyarázhatóak (itt ugyanis aligha lehet élesen elkülöníteni egymástól az alkotót és a lírai ént).

Négy és fél évtized elteltével, az 1999-es *Rigmusok a századra, századvégre* sokrétű élet-tapasztalatot mozgósító beszélője egészen más szemszögből fogja megközelíteni az eltérő nemzedékek közötti folytonosság kérdését. E költeményben nem a létének múlt-aspektusával elégedetlen, a külsődleges körülmények korlátait élvezettel feszegető fiatal utód nézőpontja érvényesül. Épp ellenkezőleg: most annak az öregedő elődnek a perspektívája válik meghatározóvá, aki képes volt belsővé, sajátjá tenni a számára kijelölt, mégoly ellentmondásos itt- és ígyléteket. S aki abban bíz, hogy immár eltűnőben lévő létezésének legalább egy – esszenciális? – töredékét tovább éltethetik utódai („*Szültek kiket garmadában,*

6 Uo.

/ hátha nem éltek hiában. / Magot a szerű porában – / hagyj utódot a világban.”). Míg a Nagyapám fő „üzenete” az, hogy az utódnak maga mögött kell hagynia elődje létmódját, és vele együtt meg kell haladnia önmön – szociokulturális értelemben vett – meghatározottságait is („Neki ez az ágy: a végső. / Nekem ez az első lépcső / fölfelé, a tiszta napra, / nagyapámnál messzibbre és / magasabbra.”), a Rigmusok... záró része már azt sugallja, hogy az előd és az utód létmódja közötti – mégoly laza – kontinuitás hosszabb távú megőrzése adhat értelmet az egyébiránt hiabavalónak tetsző emberi létezésnek.

Itt kell megemlíteni azt is, hogy a *Rigmusok...* és az *Isten szalmaszálán* szövege között motivikus párhuzam fedezhető fel: mindkét versben kulcsfontosságú szerepet kap a(z) – átvitt értelemben lényegi alapot és kezdetet is jelentő – *mag* motívuma. Az előbbi mű lírai szubjektuma arra szólítja fel a befogadót: hagyjon magot a szerű porában, az utóbbi költeményben pedig a vers beszélője földre hullott *fénylő mag*ként határozza meg önmagát. A két metaforikus szerkezet, mint látható, nem feleltethető meg tökéletesen egymásnak, ám a lehetőség szerinti *folytatás* – pozitív konnotációt hordozó – fogalma mindkettővel szorosán társítható. Emellett pedig a *szerű pora* és a *föld* képzetei között is könnyű kapcsolódási pontokat találni: annyiban bizonyosan, hogy mindkét metafora az evilági lét terrénumára vonatkoztatható.

A *Rigmusok...* és az *Isten szalmaszálán* megfelelő szöveghelyei egybehangzóan arra utalnak, hogy ha lehetséges bármifajta egyéni „továbbélés” a halál mint fiziológiai jelenség bekövetkezése után, az csak az immanens lét keretei között valósítható meg. Jóllehet az emberi létezés túlvilági perspektíváiról szóló elképzeléseket egyik mű sem cáfolja explicit módon, de a hallgatásuk erről az „exkluzív” létlehetőségről beszédesnek nevezhető. Tegyük hozzá: nem egyszerűen ezekben a költeményekben, de még a költő istenes énekeiben (*Szólásért való ének; Fohász a virradatban*) sem találhatunk affirmatív erejű célzásokat arra, hogy a földön túli halhatatlanság reális opció volna a semmibe zuhanással megbékélni képtelen ember számára. Így aligha vitatható, hogy Buda Ferenc – lényegében a „legyektek hűek a földhöz” nietzschei jelmondata jegyében – zárójelbe helyezi a transzcendens üdvözülés (vagy elkárhozás) problémakörét. Gondolkodását – legalábbis e tekintetben – radikális immanencia-központúság jellemzi. Ez a markánsan „evilági” gondolkodás azonban nem materializmus, hiszen nem mentes bizonyos idealista eszmei tendenciáktól. A költő mintha szeretné áthelyezni, „lehozni” a transzcendenciát az immanenciába, a végtelent a végesbe (véltetően a *fénylő mag* metaforája köré szőtt kis „történet” is erre utal).

Buda Ferenc lírai bölcselete talán a természeti és a szellemi szféra szétválasztását kártekonny elítéletnek minősítő spiritualista panteizmus (vagy panteista spiritualizmus?) tanításával rokonítható a leginkább. Ám semmiképpen sem azonosítható azzal. A panteizmus még legkifinomultabb változataiban is egyoldalúan totalitáselvű, mereven az elvont egyetemességre összpontosít; ebből következően nem képes tisztelettel illetni az individuum itt- és ígylétének sajátos értékeit. Az *Isten szalmaszálán* (és előtte már a *Rigmusok...* zárlatának) eszmeisége viszont nemcsak a természeti létrend örökkévalóságának, hanem az „én” (az emberi szubjektum) időhöz kötöttségének is érdemi jelentőséget tulajdonít; az előbbi ciklikusságát és az utóbbi megismételhetetlenségét egyaránt kitüntetetten kezeli. Így ez a létértelmezés a panteizmus egzisztencialista alapú továbbgondolásaként, kiegészítéseként fogható fel.

A költő a dogmatikus felfogású panteistákkal szemben a legkevésbé sem tagadja, hogy a „saját halál” – természetesen nem az „egyetemes létrend”, hanem a konkrét individuum nézőpontjából tekintve – drámai veszteségként is legitim módon értelmezhető. Ám úgy látja: ha az elmúlás az az ár, amelyet az elődnek szükségszerűen meg kell fizetnie azért, hogy utódaiban *tartósan* tovább élhessen, akkor a végesség fenoménje mégis felruházható valamifajta értelemmel. (Nagyon fontos, mondhatnánk: megvilágító erejű ez a filozofikus

belátás; kár, hogy megfogalmazási módja az *Isten szalmaszálán* 4. versszakában némiképp pontatlan. Konkretizálva: talán szerencsésebb volna, ha az „*elmúlásom ára majd a / folytatás leszen*” helyett a „*folytatásom ára majd az / elmúlás leszen*” szentenciaszerű megállapítás szerepelne a strófa 4–5. sorában. E kicsiny korrekció megtételével már alighanem minden kifogáson felül állhatna ez a szerénynek, redukáltnak tűnő, valójában kivételes poétikai és eszmei összetettséget magába sűrítő költemény.)

*

Bevezetőnkben utaltunk arra, hogy Buda Ferenc életművének avatott ismerője, Füzi László dalként határozta meg az általunk bemutatott lírai alkotás műfaját. Ahogyan ő fogalmazott: „*Néha pedig a teljes élmény fedezetével megjelenik [Buda Ferenc újabb költői világában – M. G.] a dal, ismét csak a dal, azzal a tisztasággal, mint ötven évvel ezelőtt, a Ne rejtőzz el és a Szürkeszemű írásakor: »Gömbre írt szívárvány – / Egykor az valék: / Isten szalmaszálán / Szappanbuborék.«*”⁷ Zárzóként érdemes megemlítenünk, hogy Füzi gondolatai nem teljesen előzmény nélküliek a Buda-recepció történetében. Elegendő csak Ilia Mihálynak az *Ébresszen aranyisíp*ről, a költő második kötetéről szóló recenziójára gondolnunk. A szegedi irodalomtörténész ebben az 1971-es írásában – a *Kés, virág* című fiatalkori Buda-vers értelmezése kapcsán – olyan következtetésekre jutott, amelyek az évtizedekkel később született *Isten szalmaszálán* című műre is maradéktalanul érvényesek: „*Bármilyen furcsának is tűnik, de ebben a nem szokványos poézisben ott van a dal [...]*”; a dal, amely Buda Ferencnél „*szokatlanul erős és súlyos gondolatisággal telítődik*”.⁸

7 Füzi László: i. m., 23.

8 Ilia Mihály: *Egy költő törvénykeresése* (Buda Ferenc: *Ébresszen aranyisíp*), Új Írás, 1971/9., 124.

Surányi Dezső

Ahol az ég alatt mosolyognak a barackfák...

(A hunza sárgabarack – legendák nélkül)

Az alföldi Homokhátságról és a sárgabarack múltjáról – ismételten

Sokféle okot lehet találni, hogy miként ért a magyar sárgabarack-termésvolumen évi országos 7-8 ezer tonnás mélypontra. A könnyebb magyarázatban a nemzeti önfeloldozás is belejátszik: hát, az időjárás miatt. Igen, bizonyos értelemben igaz is lehet, ha a XX. században ne lett volna minden esztendőben időjárás! Volt, és ha tetszik, ha nem – lesz is, ami kétféle irányból képes hatni egy nagy múltú növénykultúrára: a gazdaságpolitika által és az emberek személyes elhatározása oldaláról – egyik sem időjárás kérdése. Jelen sorok írójának sokféle családi okból lehetett volna indoka, hogy ne szeresse a mezőgazdaságot, vagy éppen a nagyüzemeket.

De a csongrádi kertjeinkben mézédés barackot termő fák, birsek és naspolyák, „piszkebokrok” és a ház hátuljánál (csongrádi terminus technicus) málna is termett. Ma országosan is megfigyelhető, hogy minden ökológiai racionalitást képes felülírni az iparfejlesztés és az útépitések ága-boga. Na, azért senki se gondolja, hogy „biciklivel a debreceni cirokseprőpiacra” időket sírnám vissza. De azért sokkal jobban kellene sáfárkodni a már egy megyét elhasznált nagyipari és útépitési területhasználattal – 1945-től folytatólagosan. Keserű soraim oka, hogy a *Kecskeméti baracksírató* című írásom épp a Forrásban (2010) nem tudott kellő hatást elérni. Hogyne lenne így, amikor az 1920-as években csak Kecskeméten (olykor Nagykőrösön is) naponta rakodtak akár 7 ezer tonna barackot az állomás vagonjaiba...

Idézhető is Erdei Ferenc, aki a *Futóhomok* című szociográfiájában ezt írta: „...akik a barackot hozzák, mezítlábás magyarok, akiknek ebből a barackból készül az új csizma és hogy ki tudja, jut-e még belőle is a gyerekeknek. Semmi sem látszik mindebből, olyan az egész, mint a varázslat.” A történeti adatok talán elindíthatnának egy jól átgondolt tájrehabilitációt, rekonstrukciót is az Aranyhomokon, még ha lehetetlenség Mária Terézia szellemét megidézni.

A történeti-klimatológiai kutatások vitathatatlanul igazolták, hogy nem tekinthető a török uralom következményének a Tisza-völgy elmoocsarodása, annál inkább azonban annak elnéptelenedése. Buda visszavétele után a népességi betelepítésekkel olyan helyzet állt elő, hogy a túlzott állattartás miatt a gyepek állapotromlása egyre súlyosbodott. A túllegettetés sivatagosító hatása a mérsékelt övi övezetben is nyilvánvaló lett – súlyosodva 450-500 mm körüli csapadékmennyiséggel – írtam az említett tanulmányban.

Egykor bölcs felismerésnek bizonyult, hogy a sovány homoki legelőket ágazati váltással próbálták hasznosítani. A bécsi udvar ugyanis felismerte ennek szükségességét, Mária Terézia „agytrösztje” felfigyelt a problémára. II. József 1788-ban már sürgette a futóho-

mok megkötését, és rendeletileg határozta meg a tennivalókat. 1791-ben 21 nmf-et (1465 km²) nyelt el, terített be a futóhomok Pest-Pilis-Solt vármegyében és a Kiskunságban. A 12 nmf-nyi határú Kecskeméten (837 km²) 1792–1805 között 2 nmf-nyi (140 km²) homokterület 6 nmf-re (419 km²) növekedett. 1817-ben homokon már a szántást is megtiltották pl. Matkópusztán. Ami ezután történt a Duna–Tisza közén, még kétszáz év távolából is, a legjobb döntésnek bizonyult. A legelők felosztása, ill. a szőlőtelepítésre felhasznált területek nagysága egyre nőtt, a XIX. század derekára elérte majdnem az 5000 kh-t. 1905-ben már mintegy 6500 kh szőlő és köztesként több százezer gyümölcsfa adta a megélhetés bázisát az ittenieknek. A legnagyobb szőlőfelület Kecskemét határában az I. világháború idején volt, ami azért a Duna–Tisza köze nagytájban nem mindenütt volt megfigyelhető.

Hajagos Illés polgármester 1856. júl. 28-i rendelete nyomán létesült városi szőlő- és gyümölcsfaiskola, majd további egyesületi-vállalkozási szaporítóanyag-telepek, s ezeknek a szaporítási koncepciója döntő hatást gyakorolt a város kertkultúrája fejlődésére. A kecskeméti szőlő- és gyümölcsstermesztés másik sajátossága, hogy akik a legtöbb kockázatot és a mintakertek létesítését vállalták, azok a város felső-középosztálybeli és módosabb tisztviselői, szabadfoglalkozású polgárai köréből kerültek ki. Az egybefüggő kultúrtáj meghozta a növény-egészségügyi gondokat: 1869-ben lombrágóhernyó-invázió lépett fel, 1875-ben a lisztharman, 1884-ben a levél-peronoszpóra kártételt észleltek a kecskemétiéknél. 1891-ben a fakórothadás, 1894-ben a szőlómoly s 1909-ben pedig már a fürtperonoszpóra okozott tetemes termés kiesést a szőlőkben. Mindehhez a téli, s még inkább a tavaszi fagyokat, aszályos éveket is figyelembe véve, a gyümölcsfák lombkoronás szintet adva kölcsönösen védtek a cserjeszintben a szőlőtőkékét. Ez egy jól működő ökológiai és gazdasági kockázatcsökkentő rendszer volt.

A szőlő-gyümölcskultúra fejlődését és a piacok bővülését kiállítások és szakmai tanácskozások is segítették. Az ilyen alkalmak módot szolgáltattak az új fajták megismerésére, Kecskemét–Tiszakécske térségében a Nancy barackfajta megalapozta a rózsabarack termesztését, amiért Hankovszky Zsigmond sokat fáradozott. Nálunk az országban sokféle fajtát honosítottak, de ezzel nem sodorták veszélybe az itteni tájfajtákat. Épp ezért tértünk vissza erre a ma ugyancsak divatos, sajnálatos és fajtacserélgető jelenségre, mert a svájci Wallisban a Luizet fajta, de Franciaországban és Dél-Olaszországban is a tájfajták a mai napig a sárgabarack-termesztés bázisát jelentik.

A Duna–Tisza közű baracktermesztő tájjal azért érdemes a pakisztáni Hunza-völgyet párhuzamba hozni, hogy legyen példa arra, hogy miként érhető el, hogy a gyümölcsfa → megélhetés → életforma → tradíció együtt miként őrizhet meg egy sajátos kultúrtáját és annak jeles gyümölcsét. Ha nem is úgy, mint ott – a világtól elzárta, és mégis működőképesen. Ezt a világot kutatja a mai ember, de mi nem bizonytalan rokonsági és orvosbiológiai okokból tesszük, hanem szeretnénk – már bárhonnán a világból – gondolatokat adni a kecskeméti barack legújabb kori felemelkedéséhez. Legfőképp a Duna–Tisza köze népe számára. 7-8 ezer tonnára esett vissza az ország sárgabaracktermése, ami kevesebb, mint amint említettük – Kecskemét határában szekérre rakott és a Fő tér híres gyümölcs piacára és a vasútállomásra bevitt mennyiségnek. Most ezért fordulunk egy távoli, és még mindig izoláltságában is sikeres régió termesztéskultúrája felé, ahol azonban fenyegetően még csak egy autópálya, nem pedig túlzott ipartelepítés veszélyezteti a sárgabarack jövőjét – a megmaradást biztosítani.

A *Homok-haza* című kötet (1998) végén *Csatári Bálint* megfontolt sorai ideillenek. „Az elmondottak nyomán világos, hogy a Duna–Tisza köze modern és hierarchikusan is megfelelően tagolt településhálózata az elmúlt fél évszázad településfejlődésének eredménye. Ez adottság és érték is. Az átalakulás az egyedi tanyáktól az új vagy megújult községeken, a sajátos kisvárosokon át a mezővárosból lett viszonylag modern városig alapvető és gene-

rális volt. Nem egyenes vonalú ugyan, de a helyi sajátosságokkal valamelyest számoló. A korábbi igen ritkás hálózati településállomány besűrűsödött, a régebbi térbeli képhez viszonyítva sokkal lassabb és ellentmondásosabb, mondhatnánk azt is, hogy mérsékeltebb volt a társadalmi fejlődés.

A megújulásra való hajlam, a vállalkozási készség megvan, a hozzá szükséges új tudás még hiányos. A terület korábbi hagyományaiból is talán megőrizte azt, ami az elengedhetetlen kontinuitás biztosításához szükséges. A tájhoz, településhez kötődés, az identitás is jelen van a Duna–Tisza közén... Túl sok az, ami az elmondottak okán, e tájat, településeit és lakóit érte az elmúlt fél évszázadban ahhoz, hogy ezeket csak úgy egyszerűen és elegánsan átléphessük. Fel kell őket dolgozni. Tudni azt, hogy mi volt belőle az életképes, a megtartható, sőt a fejleszhető, s hogy mi volt a látens, a művi, a mesterséges, a nem folytatható. „A másság, amire büszkék lehetünk, csak addig ér valamit, ha azzal valami egységeshez, s lássuk be, bizonyos fokig uniformizálthoz csatlakozni tudunk. Nem annak feladásával, hanem érenyeivel...” A minap elhunyt *Kányádi Sándor* gondolata is ideillik, Pécsi Gyöngyivel folytatott beszélgetésében így méltatta a Duna–Tisza közét: „Én azzal az alacsonyabbrendűségi érzéssel jártam végig Bács-Kiskun megyét, mintha a Ruhr-vidéken jártam volna, mint lakatossegéd. Kiskőrös, Nagykőrös, Cegléd, Kecskemét – ház ez a magyar költészet Ruhr-vidéke.”

Figyelmeztetőnek tűnik, de annál több – a valóság. 1985-ben Kecskeméten rendezték a VII. Nemzetközi Sárgabarack és Gutaütés Szimpóziumot. A török résztvevők nagy figyelmet szenteltek a hazai sikeres természetnek; viszont a természetünk ekkor már kezdett hanyatlani. Miközben a törökök, a tradícióikat nem elhanyagolva, 700 ezer tonnáig tudták a baracktermésüket emelni! Azután ők is belefutottak a csak ökonomiai szemléletűségbe, elfeledkezve az ökológiai szemléletről, s egyes régiókban a hagyományokat teljes mértékben elhanyagolták. A következményei ma már láthatók: náluk is komoly termelési válság alakult ki. Viszont van azért jó példa is a világban, tőlünk mintegy 4500 km-re lévő Hunza-völgyben és lakóinak tevékenysége a világörökség része lett.

Mire a Hunza-völgy rátalált a sárgabarackra...

A Pakisztán északkeleti szögletében található Gilgit-Baltisztán régió Gilgit, Diamer, Ghizer, Ghanche és Skardu körzeteit foglalja magába. Geopolitikai és etnikai értelemben kényes terület, Kínával, Tadzsisztánnal és némiképp Afganisztánnal érintkezik. Ez a Karakorum hegység vidéke, a Hunza, Naghar és Yasin folyók völgyét tekintik Gilgit-Baltisztánnak. Szinte megközelíthetetlen – magas hegycsúcsokkal és hatalmas gleccserekkel. Minden körzetben található egy-egy égbé nyúló csúcs, a 8611 m-s K-2 Skarduban, a Nanga Parbat 8138 m Diamerben, míg a 7788 m magas Rakaposhi Gilgitben magasodik. A régióban 28 hegycsúcs meghaladja a 6500 m-t! Félelmetes gleccserek vannak, közöttük 72 km hosszú a legnagyobb. Érinti a kínai Xinjiangot, és közel esnek az afgán és tadzsik területek. Déli irányban húzódik egy 300 mérföld hosszú tűzszüneti vonal Kasmírral és Ladakh-kal. A Karakorum autópálya megnyitásával (1979-ben) a régió szerepe tovább nőtt, így a bájos Hunza-völgynek elszigeteltsége is eltűnőben van. A területe 7900 km², lakossága közel 800 ezer fő, lakói 150 kisebb faluban élnek. Csáji László Koppány (*Tündérek kihalófélben*, 2004) című könyvéből tudható, hogy itt 8 népcsoport él, a Hunza-völgy népét burusoknak nevezik.

Több mohamedán vallási irányzathoz tartoznak, de Ghizerben és Gilgitben ismaili muszlinok vannak többségben. A síita irányzat az iszlám legnagyobb vallási kisebbsége, 10-13%-ot képviselnek. A többségi szunnita iszlámtól alapvetően abban különbözik, hogy

Mohamed próféta és veje-unokatestvére, Ali kalifa utódai – ahogy ők nevezik, „a ház népe”, vagyis ahl al-bajt – számára kiemelt szerepet tulajdonítanak. Hogy ez milyen természetű, az irányzatonként eltérő. De összességében elmondható, hogy kizárólag a 656-tól 661-ig uralkodó Alit ismerik el legitim kalifának. Irányzattól függően – bizonyos számú fiúutódot tévedhetetlen, isteni tudást birtokló imánnak tekintik. A síita irányzatok többségében fontos szerep jut az ún. mahdihoz kötődő megváltásnak is. Az iráni hatások által kezdettől fogva befolyásolt, ám sosem egységes síita mozgalom eleinte alapvetően politikai irányzat volt. A fő hatalmat Alinak és utódainak kívánta megszerezni, és csak az évszázadok folyamán vált elsősorban vallási jellegűvé. Jelenleg a 12 imámot elismerő imámita vagy 12-es sía a legelterjedtebb. Iránban 1502 óta államvallás, Irakban és Libanon területén jelentős kisebbségei élnek, de a történelem folyamán komolyabb szerepet játszott a hetes (iszmálíja) és az ötös sía (zajdíja) is.

A világtól elzárt vidéken az iszlám sajátos formában alakult, formálódott. A hunzák sámánizmusban és lélekvándorlásban való hite erős, vallják, hogy a test halála nem egyenlő a lélek halálával. Csakúgy, mint a hunok hitték, az állatoknak, növényeknek is van lelkük, a létformák egymásra épülnek, a lélek egyre magasabb rendű alakba fejlődhet. A tündérek választják ki, kiből lesz sámán. 8-14 éves korukban a gyermekeknek egy-egy súlyos betegség alkalmával eljön egy tündér, és megváltoztatja az életüket (beavatás). Ha akkor elfogadják ezt, akkor életben maradnak, ha nem, megnyomorítják őket, vagy meg is halhatnak. Sámánizmusuk egyedi a sámánkultúrák tengerében a dob kiemelkedő lélekhívó szerepe miatt, ez a sajátos tündérhívó zene a „siri zaman”. Csáji László Koppány könyvében részletesen írt hitvilágukról.

A Gilgit és Hunza folyók hosszan, párhuzamosan haladnak, majd az összefolyásuk után az Indus vizét táplálják, és látszanak a Karakorum égbe meredő láncai. A folyóvölgy szirtfalai szembenéznek egymással, a Hunza pedig ijesztően hömpölyög és szürkén. Hol sivatagi, kopár a táj, hol teraszos, és ott termékeny földű, ahol a zöld oázisokon szorgos emberi munkával életet, azaz élelmet termelnek. A folyó egyik oldalán az egykori Hunza királyság, a másikon pedig a Nagar királyság létezett. A két állam népe évezredes háborúskodásban állt, pedig a 16–17. században mindkettő az Avar kánság uralma alattvalója volt.

Ma más a helyzet, a bővizű folyó vizét csatornák hálózata vezeti a földekhez mind a jobb, mind a bal partján. Csáji beszámolója szerint békésnek tűnik a táj, de a monszunviharak érkezését a Bagrot és Haramosh völgyének felhőtornyai már jelzik. A Hunza föld nem turistalátványosság, pláne nem az otlakóknak. Zárt világ, hiszen húsz 7000 méteres hegycsúcs áll őrt. Közülük legszentebb az Ultar-hegy (Oltár-hegy), amely a hunza lélek, a hunza vallásos hit szerint a transzcendens lények lakhelye. Ott van a tündérek és más mesebeli lények tartózkodási helye, és így konkrét földrajzi helyhez kötődnek náluk. Ganesh, mint egy jól kiépített erődváros, nemcsak lakóit védte az ellenségtől, hanem őrizte az életet jelentő földeket is. A másik oldal, Nagar földjei hasonlóak, a talajviszonyok jók, és a bőségesen rendelkezésre álló öntözővíz ebben az elzárt világban biztonságot teremt. Visszatérve a folyóvölgy jobb és bal parti részére, Baltit városa sokáig a Hunza királyság székhelye volt.

Érdekes beszámoló a vidékről – talán ezért is volt viszonylag védeni az elzárkózottságnak minden előnyét és hasznát, mert Gilgit-Baltistánban a gyors sodrású folyók partja felett korábban csak egy 60-80 cm széles út vezetett. A két part összeköttetését kötélhidakkal biztosították. A kutatók a XIX. század közepétől felfigyeltek a hunzák és rokonságuk magas életkorára és a kiváló egészségi állapotukra. Mindezeket a természetes életmódjuknak és táplálkozásuknak, a tiszta levegőnek és a sókban gazdag gleccserolvadékvíznek, a rengeteg fizikai munkának és a hosszú éhezési periódusoknak tulajdonították. Korábban a szűkös termés a tavaszi időszakban több heti koplalásra is kényszerítette őket, mond-

ható úgy is – s kihasználták a böjt előnyeit. Nagy figyelmet keltő újságcikket publikált R. McCarrison amerikai orvos 1922. január 22-én; azóta többen megfordultak a Hunza-völgyben, sok-sok pontos leírást, de olykor rosszul értékelt tényekkel operálva.

Szinte nyoma sincs az Észak-Indiára, Pakisztánra jellemző szubtropikus flórának, hanem sokkal inkább a Belső-Ázsiától, egészen a Kárpát-medencéig húzódó erdős sztyep-pére jellemző a növényzet. Ráadásul a sivatagi, és tarkítva oázis jellegű növényvilággal együtt jelenik meg. A kontinentális éghajlatnak megfelelő kultúrnövények dominálnak a völgyekben. A hegyekben erdeifenyőfélék, ciprus-fajok, az ott őshonos himalájai borókafaj, amelynek vallási díszektől sem mentes a tisztelete. Szálalva a himalájai cédrus, többféle fenyőfaj, ázsiai tölgyek (tibeti és himalájai), a hegyi juhar, tamariskák és a réteken a vadvirágok terítenek díszes abroszt. A nyárfafélék jelenléte jellegzetes tájképi elemet teremt. Télen a Hunza-völgyben meglehetősen hideg van, pl. amikor Ujguriában néhány fokos hideg a jellemző, itt sokkal hidegebb tud lenni, pár hétig. Nyáron természetes, hogy meleg van, de azért nem olyan forróság, mint Gilgitben vagy Iszlámábádban, ahol nem ritka a 40-45 fokos hőség sem.

Állatfajok közül a barna és fekete medve, a kék zerge, a kőszáli kecske, szarvasfajok, a vörös róka, a farkas, sőt a hópárduc is jelen van a tibeti vadszamárral együtt. Különböző sasfajok, szakállas keselyű, sólyom, karvaly, vércse, bagolyfélék megélnék, mert emberközelségben megvan az egér, mezei pocok stb. A háziállataik – mint nálunk a Kárpát-medencében: kisebb testű szarvasmarha, ló, szamár, juh, kecske, bivaly és baromfi; a kutya és macska szintén természetes.

A sziklákra vésett feliratok és domborművek kísérik az ősi Selyemút számos útágát, az egyik összekötötte a Tarim-medencét Kínával, a másik a virágzó Indus-völgygel. Ez az út a Karakorum hegységben és a Hunza-völgyön keresztül vezette a kereskedőket és az utazókat, akik mintegy 50 ezer sziklarajzot és domborművet alkottak, és 5000 feliratot készítettek a Selyemút 100 kilométeres szakaszán. Az ábrázolt témák és az egyes korszakok domináns kultúrájához kapcsolódnak. A legrégebbi alkotások az őskortól kezdve egészen Kr. e. 5000-ig terjednek. Ma ezek ugyanúgy hozzátartoznak a tájhoz, mint a flóra, a fauna és maga a kultúrtáj.

Gazdaságról és a hétköznapiokról

A burusho-hunza lakosság, Ralph Bircher szerint, körülbelül 150 faluban éli mindennapjait. A burusho társadalom köré négy fő apai klán csoportosul, mindegyikük Baltit városában élnek, és néhány kisebb klán távolabb, a régió különböző távoli pontjain található.

A bar, bare és sis csoportok mezőgazdaság területén tevékenykednek. A baldakuyok és a tsilgalashok szállítással és fuvarozással foglalkoznak; a berichok indiai kovácsok és zenészek. Az állam vezetője, az államfője volt a mir, akit a kalifátus nevezett ki. Az ő feladatainak ellátásában segítséget nyújt a nagyvezér. A mir és a nagyvezér feladatai közé tartozik az igazságszolgáltatás, a helyi szokások, ünnepek és fesztiválok irányítása. A falu kinevezett vezetője az arbob (főnök) és a chowkidar (fegyveres őrmester), aki a rendfenntartás felelőse.

A burushok önálló farmergazdák, akik teraszosan művelt földeken növényeket termesztenek nagy tengerszint feletti magasságokban. Főbb terményeik a búza, az árpa, a köles, a rozs, a hajdina, a Jób könnye, a rizs és a kukorica is, a burgonya, a borsó, a bab, valamint különféle gyümölcsök és zöldségek. A kiskertekben mustár, menta, kakukkfű, saláta, pasztinák, torma, csicseriborsó, sárga- és fehérrepa, káposzta, dinnye, uborka, tök, lopótök, csillagtök, karalábé, hagymafélék, de van már paprika, paradicsom és padlizsán is. A gabonaföldeken szénaboglyák sora látható, a szalma gyűjtéséhez 3-5 ujjú gereblyéket

használnak. Jellemzően színes ruhaviselete van a nőknek – kalappal, ami nem szokványos öltözet mohamedán vallásúak körében. Szorgosan gyűjtik továbbra is a gyógyító és fűszert adó fajokat, amit naponta használnak, akárcsak a magjáért termesztett lent.

Az állattartásba beletartoznak náluk is a szarvasmarhák, a lovak, a kecskék, a juhok és a baromfik, de továbbra is vadásznak az élelmiszerkészletük kiegészítésére.

Sajátosan racionális a lakáskultúrájuk (Csáji 2004 tudósításában). Létezik a nagyszoba és egy tárolóhelyiség, s a bejáratnál vagy az emeleten tornácot alakítottak ki, viszont alig hagytak ablaknyílást, védelmi okokból. Csak újabban vannak ablakos házak. A mellék-helyiség tisztálkodásra, biológiai szükségletek céljára szolgál. A rokonsági kapcsolatot tükrözte az egymás mellett sorjázó házak sora, meg védelmi célt is szolgált. A hunza házak együttese alkotta a falvakat, egyetlen ki- és bejáratral, ezek voltak az erősített házak (khun). Házi oltár is volt a házakban, a favázas házak szabadkéményesek voltak, akárcsak nálunk. A nagyszoba falán szőnyegek csüngtek. A lakóházak mellett méhkaptárak és a tüzelőnek való öreg barackfákat helyezték el. De barackfából használati tárgyakat is faragtak, ugyanúgy, mint cseresznyéből és dióból.

Az Ultar-hegycsúcs és a Hunza folyó mágikus szerepet betöltő földrajzi helyek. A csúcs lakói, annak is a felső részén élnek – a különféle szellemi lények, a tündérek világa a való világ hasonmása növényeivel, gyümölcsfaival és állataival együtt. Több olyan ünne-pük van, ami nálunk is jeles nap. Téli napforduló december 21-én, amikor tüzes kereket gurítanak le a szakadékba. Vagy március 21-e a tavaszi nap-éj egyenlőség ünnepe, a tavasz beköszönté előtt elvetik az árpát, egyben könyörögnek a jó termésért. A thám, azaz a hunza uralkodó azzal tette régente még kedvesebbé az égieknek e napot, hogy az árpaszemeket aranyporral keverve vetették el. Fontos a zöldbe borulás ünnepe is, ez az öntözőcsatornák karbantartásának és megnyitásának a napja. A közösség minden tagjának egyaránt a javát szolgálja – viták nélkül, közös erőfeszítéssel működtetik az öntözést. Mint az egyik tudósítónktól tudhatjuk, az újra működő csatornák vízébe néhány csepp sárgabarackmagolajat cseppentenek, és feláldoznak ilyenkor egy kecskebabot az égieknek.

Életerejük titkát egyedül táplálkozási szokásaikban találták meg. A hunzák a zöldségeket és gyümölcsöket, a gabonaféléket, a tejet és tejtermékeket főzés nélkül – tehát szinte kizárólag nyersen fogyasztják! Húst pedig csak igen ritkán esznek. Egyáltalán nem használnak hántolt, azaz fehér rizst, cukrot és sót, a szintetikus táplálékokról még csak nem is hallottak. Az energia hiányos Hunzában, gazdasági kényszer a tüzelőanyag-fogyasztás minimumra szorítása. Ezért főznek rendkívül keveset, és eszik az ételeik legalább 80%-át nyersen. Rengeteg sárga- és őszibarackot, körtét, almát, szilvát, szőlőt, cseresznyét, szedret, fügét és sokféle dinnyét, továbbá vadon termő bogyóféleket esznek. Fő élelmiszereik ezenkívül még a búza, az árpa, a köles, a hajdina, illetve egy Jób könnyének nevezett fűféle gömbölyű magjai.

Nyáron a gyümölcsöket tehát nyersen fogyasztják, télen és tavasszal pedig szárítva. Hunzában a tipikus téli reggeli szárított barackból és kölesből készített kása, melyet frissen őrölt lenmaggal szórnak meg. A zöldségek közül a mustárfű, a spenót, saláta, a gyökerek, mint a répafélék, a paszternák, a burgonya, a torma; a babfélék, a csicseriborsó, a lencse és más csíráztatott hüvelyesek, valamint a tökfélék. Sok füvet is használnak étkezési és gyógyászati célra egyaránt, így például a mentát vagy a kakukkfüvet. Lenmagot ugyancsak természetnek, és kevés olyan ételük van, ami ilyen vagy olyan formában ne tartalmazná. A friss csöves kukoricát is nagyon szeretik, ezt sem főzik meg. Télen a hunzaiak beáztatják a lencsét, babot, borsót, majd nedves ruhán kiteszik a napra, és akkor fogyasztják őket, amikor csírázni kezdenek.

Táplálkozási szokásaikat a húsmentes életmód jellemzi. Fő táplálékforrásaik a zöldségek, gyümölcsök, gabonafélék, tejtermékek, melyeket nyersen, főzés nélkül fogyasztanak. Szintetikus táplálékról nem hallottak, nem esznek hántolt rizst, cukrot, sót. Hunza kenyér,

Chapatti kenyér általában friss magvakból, elsősorban búzából, árpából, hajdinából és kölesből készül. Ezek a finom, lapos kovásztalan kenyerek fontos részei a tápláló étrendnek.

A hunza felnőttek 50 gramm protein, 36 gramm növényi zsiradék és 354 gramm szénhidrát elfogyasztásával valamivel több mint 1900 kalóriát vesznek magukhoz naponta (egy átlag európai napi energiabevitelére 3300 kalória).

A hunzák földjén a pénz szerepét alig ismerték-ismerik, egy ember gazdagságát a birtokában lévő sárgabarackfák számán mérik. Minden utazó említést tesz a hunzák hatalmas sárgabarackligeteiről. A nálunk is termő gyümölcsöt az év minden szakában fogyasztják, amikor friss a termés, de a magját nem dobják el, hanem a napon megszárazítják, s elteszik télire.

Naponta akár 30-50 barackmagot esznek meg. Ebből préselnek olajat, amellyel sütnék-főznek, s még kozmetikumként is használják. Asszonyaik arca a préselt barackmagolajnak köszönhetően még élemedett korban is ráncatlan, bársonyos. A fehér hun nők egyik jellegzetessége – és büszkesége – a ténylegesen 15-20 évvel kevesebbnek látszó életkor.

Gleccserek olvadékvizét isszák. Rengeteget dolgoznak a földeken, napi 7-10 órát is. A gabonafélék közül a búzát, árpat, hajdinát, kölest és Jób könnyét termesztik – melyet mi a rák megelőzésére használunk, mert gátolja a rákos sejtek osztódását, de jó például reuma ellen is. A Jób könnye egy növényritkaság, a pázsitfűfélékhez tartozik. Hüvelyeseket is nagy mennyiségben fogyasztanak – természetesen nyersen –, de azt előbb kicsíráztatják. A csírás magvak vagy a sárgabarackmag szerepe a rákos sejtek megfékezésében kétséges. Szabó László Gyula fitokémikus professzor ezt nyilatkozta feltett kérdésemre: „Sajnos nem alkalmas rákellenes szernek (ti. a barackmag). A cianogén glikozidok ugyan toxikusak, de nem szelektívek. A sárgabarackmag laetrit nevű cianogén glikozidja éppúgy nem alkalmas, mint a búzafű vagy a keserű mandula hatóanyagai. Sok népi szert tartanak rákellenesnek, de farmakológiai módszerekkel még preventív sejtvédő hatásuk sem igazolható.”

Hunzában a tipikus téli reggeli szárított barackból és kölesből készített kása, melyet frissen őrölt lenmaggal szórnak meg. A zöldségek közül a *mustárfű*, a *spenót*, a *saláta*, a *gyökerek*, mint a *répafélék*, a *paszternák*, a *burgonya*, a *torma*; a *babfélék*, a *csicseriborsó*, a *lencse* és más *csíráztatott hüvelyesek*, valamint a *tökfélék* ismertek. Sok fűvet is használnak étkezési és gyógyászati célra egyaránt, így például a mentát vagy a kakukkfűvet. Lenmagot ugyancsak termesztnek, és kevés olyan ételük van, ami ilyen vagy olyan formában ezt ne tartalmazná. A friss csöves kukoricát is nagyon szeretik, ezt sem főzik meg. Télen a hunzaiak beáztatják a lencsét, babot, borsót, majd nedves ruhán kiteszik a napra, és akkor fogyasztják őket, amikor csírázni kezdenek.

Kelesztett (gyiáling, dirám fiti) és lepény- (chapatiszerű) kenyeret egyaránt készítenek, de alkalmanként különleges barna és fehér puha kenyeret is fogyasztanak.

A Hunza Pakisztán, azaz egy iszlám országnak része, mégis a Hunza-, Punial- és Lallash-völgy lakói bort erjesztenek és pálinkát is főznek. A bort agyagedényben, földbe ásva érlelik, főleg szőlőből, málnából és faeperből készítik. A gyümölcsöt kézzel, vagy valamiféle faeszközzel zúzzák össze, cefrén erjesztik, a seprőről leválasztva tárolják a bort. A pálinkalepárló edények ugyancsak agyagból vannak, amelyeket rézcsővel kapcsolnak össze. Ezek az egyszerű eszközök kapcsolatban vannak a patak, vagy az onnan kiágazó öntözőcsatorna vizével. Főleg sárgabarack, cseresznye, olykor málna vagy a fa-eper szolgáltatja a nyersanyagot. Csáji megemlíti, hogy kétszer párolják le és 25-30 fokra állítják be. A tárolásra zírőköszerű anyagból készített edényeket használnak. A bor neve mál, ami szőlőből készül – az shún, távolabb délen mo, bo néven ismerik. A pálinka neve arak. Lopótököt is használnak tárolására (puún), s van 4-4,5 l-es kancsóféle (báli) is, amit mérőnek is használnak.

A hunza tabu, a mára egészen 1970-ig nem volt érvényes a borra és pálinkára. Például aki szeszes italt iszik, ma sem mehet be az imaházba (jamat khána).

Fő gyümölcsük – a sárgabarack

A Kínából származó *Armeniaca*-fajok a Selyemút útvonalán több helyen is „elakadtak”, így a Fergánai-medencében, a Hunza-völgyben, Közép-Ázsia más részein, Irán és Örményország területén, valamint a Török Birodalom mezopotámiai részén. Közben számtalan genetikai és ökológiai alakkal gazdagodtak, amit spontán kereszteződések, kiválogatások, a szélsőséges ökológiai adottságok kiváltotta változások biztosítottak. Ma kevésbé figyel a kertészet, a biológia tudománya olyan tényezőkre, amelyek etnikai és civilizációs hatásai folytán is hatnak egy adott faj domesztikációjára. A kultúrnövények csak akkor maradnak valóban az emberiség „jőtevői”, ha sem a vad alakokkal, sem a természetett fajták sokféleségével nem bánunk mostohán. A Hunza-völgy szépséges táján a sárgabaracknak olyan formái alakultak ki, melyek megőrzése mindannyiunk feladata – a tradicionális termesztési és használati módszerekkel együtt. Az írásunk a saját hagyományaink megőrzésének fontosságára és a hozzá tartozó régi fajták, művelési és gyümölcshasználati formák megőrzésére és megfelelő génforrások hazai kipróbálására is ráirányítja figyelmet. A hunza (buruso) nép hite a sárgabarack kapcsán (antikarcinogén hatás, életkor-hosszabbító szerep stb. megítélésében nem a szerző kompetenciája, ezért nem foglalkozunk vele).

A pakisztáni északi hegyek között élők megélhetése sajátos, a háztartások biztonsága a családi mezőgazdálkodásra (50%) támaszkodik, noha magas hegyek övezik. Jelentős a turizmus és a horgászat (42%); a modern kisvállalkozások aránya 6%, a napszámosok aránya 2% – írta egyik helybéli tudós barátom. A gabonafélék közül elsősorban a búza, árpa és Jób könnye adnak kenyeret az embereknek; a takarmánynövények termesztése az állattartásban fontos. Sokféle gyümölcs termesztése jellemző és sajátos a Hunza-völgyben. Az alma, körte, őszibarack, cseresznye, mandula és dió mellett a sárgabarackfák a legfontosabbak.

A gyümölcsfélék körében az eltarthatóság, pl. az aszalhatóság kiemelkedő szempont, ugyanis a saját családi szükségletre termelés segíti a téli inséges időket átvészelni. A Hunza-völgyiek kikérdezésében részt vevők a sárgabarackot jelölték meg legfontosabb gyümölcsnek (86%), mert az alapvető létfenntartásukat jól szolgálja. Friss sárgabarack, az aszalt barack és a magbele télen fő csemege. A legtöbb fűtőanyag belőle származik (fája, kómagja). A magból sajtolt olajat többféle módon hasznosítják, egyik – mint a Cotti-Alpokban honos alpesi baracknál, az *Armeniaca brigantiaca* magját, a keserű magbelűek olaja csak a világítást szolgálja. Ebben hasonlít a két távoli hegyvidéki táj felhasználási módja. A sárgabarack után népszerűségben az alma következik (10%), azok a fajták a közép-ázsiai vad alakokhoz állnak közel (Surányi 2011).

A sárgabarack – köztudott – elsődlegesen Kínából származik, ahol több mint 4000 éve termesztik; Indiában és Tibetben is előfordultak kultúralakjai, amelyek a völgyekben termesztett barackfajtáknak ősei. A hunzák, vagy burusok, akik az észak-pakisztáni Himalájában élnek, ők is több mint 1500 éve termesztik és értékelik e gyümölcs egészségvédő szerepét.

A hosszú adaptációs idő révén a sárgabarack nagyon jól alkalmazkodott a régióhoz, ami nem meglepő, mert régóta tudták, hogy montán elem a természetes vegetációban. A Hunza-völgyben és völgyágaiban fája bővelkedtek a száraz belső, hegyi völgyekben, 1200-2900 m tengerszint feletti magasságban. Ezeket a rendkívül magas, kopár hegyeket nagyon kis folyóvölgyek teszik mozaikossá. Kedvezett is az itt élőknek, hogy önálló mini

királyságaik egymástól és távolabbi hatalmi központoktól izolálódtak a közelmúltig. Számukra tehát az ottani életvitel magától értetődő volt. A sárgabarack fontos táplálékuk maradt a mai napig, egész nyáron friss gyümölcsöt szolgáltatott, mivel a fajták sokfélesége közel három hónapos érési szezont biztosított. A téli szezonban pedig az aszaltványa, magbele és a vermelt gyümölcse (mert ott létezik tárolást bíró alakforma!). A friss gyümölcs és aszaltványa forrást adott ételeikhez (kenyér, szós, sütemény, olaj), a keserű magvak olaját lámpákra és a fája pedig szolgáltatott – mint említettük.

Indo-Pakisztánban a sárgabarack valószínűleg Iránból és Afganisztánból (Gina) érkezhetett, de a Fergánai-medence szerepe sem zárható ki. Pakisztánban sárgabarackot nemcsak a Hunza-völgyben, hanem Khyber Pakhtunkhwa, Potohar és Murree Hills Punjab, Észak-Kashmir térségében és Beludzsisztán tartományban szintén termesztik.

A Gilgit-Baltisztánban a családok többsége baracktermesztéssel foglalkozik. Egy átlagos háztartásnak 28 fája van, amelyből legalább 9 termő, ezek évente kb. 750-800 kg termést adnak (1989-es adat). Az a gyakorlat, hogy a legjobb fákra származó magokat nevelik fel fának, így hihetetlen változatosságot teremtettek, mert az ottani fajták idegen virágport és poszméheket igényelnek, lévén idegentermékenyülők. Sok évvel ezelőtt ráadásul a gazdák megtanulták átültetni a magoncfaikat – erősítési céllal, szinte minden faluban a kedvenc helyi fajták ezért megmaradtak. Számos falu felmérésében a pomológusok és szociológusok 150-180 különböző fajtát is listáztak. Összességében a jó minőségű Hunza-völgyi sárgabarackot változatos gyümölcsméret (koronán belül és fajták összehasonlításában), igen magas oldható szárazanyag-tartalom és viszonylag kisméretű mag, jobbra édes magbél jellemezi. A gyümölcs mérete náluk nem annyira döntő kritérium, mert a gyümölcsöt felezve leginkább megaszalják, sőt a kisebb gyümölcsök a nyár végén előbb is veszítik el a felesleges vizet.

A sárgabarack termesztése tehát messze a legfontosabb megélhetési forrás; közvetlen gazdasági potenciállal rendelkezik; Gilgit-Baltisztánban évi 60-70 ezer forintnak megfelelő bevétel van a háztartásoknak. A gazdáknak ma az a fő gondja, hogy „ahány fa, annyiféle” – ez megnehezíti a termés hasznosítását, feldolgozását. A Hunza-völgy ez idáig a sárgabarack genetikai változatainak legnagyobb területe; hozzáfoghatónak csak a Fergánai-medence barackfái vagy a kazak vadalmaerdőségek tekinthetők.

Mint említettük, nagy a genetikai és küllemi változatosság: Helmand, Wahphochuli, Lonakpochuli, Sherakarpochuli, Shakhanda, Margulam, Karpochochi, Ambah, Staachuli, Khochuli, Brochuli a legismertebb barackfajták. Az ottani pomológusok szerint a Dugli, Neeli, Bedeiri, Chalpachu, Loli, Frugui, Khormagui, Alishah kakas, Margulam halmon és Kachachuli ugyancsak értékes fajták. A magas szárazanyag-tartalom mindegyik helyi fajtára jellemző (fontos az aszalhatóságban!), a Margulam ízben és zamatban, a Kachachuli magbél nagyságban legalább annyira különleges, mint hogy teljes éretten a húsa alig löttyed meg. A helyi neve az utóbbira utal: „nem érik túl”! Alishah kakas és Dugli legjobb aszaltványának, de aszalni klimatikus és beltartalmi okokból szinte mindenféle helyi fajtát lehetséges.

Számtalan fajta és alak létezik, különböző időpontban érnek a Hunza-völgyben és környékén, de a helyi fajták virágzása március elején kezdődik – és fajtától, évszaktól függően két hétig tart, azaz nem húzódik el. A szélességi fokokból eredő klímahatás nagyon korai virágzást hozhatna, de a magassági tagozódás szerencsére késlelteti azt. Olykor komolyabb fagyok is előfordulnak, bár sokkal ritkábban, mint a Kárpát-medencében.

Jelentős piaci teret biztosít a baracknak a fő érési szezonon átívelő, meghosszabbított eltarthatósági és egymást követő fajta érési sorozatok, vagy az aszalt fajták – különösen az alföldi nagy kereskedelmi központok révén. Úgy tűnik, hogy mintegy 60 fajta termesztett, a Gilgit-Baltisztánon kívüli városi piacokon a Halman, Karfochuli, Marghulam és Sharakarfa a legkeresettebb. A Hunza-völgyben és távoli piacokon a világtrendnek meg-

felelően – szinte csak a nagy gyümölcsű fajtákat keresik. Az Alishah kakas és a Kachachuli azért is értékes, mert ezeket sajátos földbeli vermelőkből hosszabb ideig frissen tudják tartani, amit a talajhőmérséklet és a használatos szénaféleségek biztosítanak. Tőlünk 6500 km távolságra a hűtőszekrényt és a mélyhűtést képesek mellőzni.

A gyümölcs aszalásában egy legendát el kell oszlatni, a hunzák az aszalványokat kén-dioxiddal füstölik, ami a barnulást megakadályozza. Valódi, nem kénezett barackot ezért mutatunk be egy szakmai lapban, mint kivételes terméket. A füstölés higiénikus ugyan, alacsony a költsége, de nem egészségbarát. Kényszerű megőrzési technika, amely megőrzi a hús színét, némiképp az ízét. Újabban Na-metabiszulfit oldatába mártással is próbálkoznak. Maga az aszalás felezett, vagy szeletelt húsu barackkal történik; tiszta kőzetre terítve 6-9 napig tart, ekkor 20%-nyi vizet tudnak így elpárologtatni. Kémiai kezelés nélkül az aszalvány egyenetlen sötétbarna színű és változó keménységű aszalványt adna. Megfigyelték azt is, hogy végig az intenzív napsugárzásban a polifenolok barnító szerepe kevésbé érvényesül, mintha mesterségesen végezték volna a szárítást.

Agha Muhamed Ajmaltól és Mubashir Abbasztól kapott információk szerint Pakisztán több termesztőközterében foglalkoznak már a sárgabarack és szilva különféle fajhibridjeinek kipróbálásával, így a plumcot (50–50% szilva + sárgabarack), aprium (75% sárgabarack + 25% szilva) és a pluot (75% szilva + 25% sárgabarack) termesztésével. Nyilván nincs lehetőség innen befolyásolni a programot, de a világ elzárt részén a sárgabarack genetikai értékeinek s a biodiverzitásnak megőrzése érdekében a Hunza-völgyben szükséges lenne megőrizni a buruso népcsoport formálta történelmi termesztőfajtát és barackfajtáikat...

A pakisztáni kollégáim közlése aggodalommal tölt el, mert épp a mai helyzetben az egyszerűsítés és egyöntetűség került a zászlóra, sajnos ők sem hangsúlyozták kellően a tájfajták szerepét. És nem látva meg, valamint nem számolva még azzal a gonddal, ami már jelentkezik a banán, az ananász, a kakaó, a kávé és az igazi vadalma (kazak erdősegek) és dió (üzbégek és kirgiz erdők) esetében: elvesznek a betegségek rezisztencia forrásai és szívós ökológiai alakjai. Ennek barackos példája lehetne a Kécskei rózsza C. 671/a és 671/b esete: már génbankban sincs meg, csak a Magyar Posta levélbélyegén tudtuk megőrizni.

Az ottani fő fajták gyümölcsszínje és érési ideje a termőhelyükön (Surányi 2018).

Fajta	Gyümölcsszín	Érés idő
Sherakarpochuli	fehér	júl. eleje – aug. közepe
Helmand	fényes piros	júl. vége – aug.
Stachochuli	világospiros-barna	júl. – szept.
Lonakpochuli	világospiros	aug. eleje – szept. közepe
Brochuli	világossárga	aug. közepe – okt. közepe

Hasonlóságok és különbségek, egyben a tanulságok

Írásunk két nagyon különböző és távoli táj sárgabarack-termesztésre vonatkozó hagyományait próbálta vázolni. Eleve különbözőek a tájtörténeti sajátosságok: ott magas hegyek és a megközelíthetlenséget alig feloldó országút, itt pedig, Kecskemét vidékén már csak az egykor jól működő hagyományos növénykultúra és életmód emlékei éltek a hagyományokat. A szerző történeti-ökológus, botanikus, így sem misztikum, sem mesészerű tényeknek nem lehet a foglya, és ügyelt arra is a tanulmányban, hogy sem a barackmag,

sem a fehér hun-magyar rokonság humángenetikai kérdéseiben (vö. Pamjov és munkatársai, 2016) meghagyta a véleményformálást az illetékes szakembereknek. Persze akkor felmerül az Olvasóban, mi hozta egy összegzésbe a két vidéket. Természetesen a sárgabarack életmódot is formáló szeretete.

A mongol invázió népességpusztítása, a török hódoltság és az ökológiai állapot romlása után nem alakult ki olyan helyzet, ami a véletlenek folytán ne tette volna sárgán virágzóvá a tájat barackérés idején. Tehát itt az elnéptelenedés, a futóhomok nem jelentett akadályt egy nagyszerű hagyomány kiteljesedésének. A Hunza-völgyben egészen más a környezeti állapot, ott a 7000 m-es hegyek s bővizű folyók, itt meg Bács-Kiskunban legfeljebb a Szolnoki-, Kőrösi-, Vaccsi-, Budai- és Máriahegy pár méterrel magasodó dombocskái – folyóvizek nélkül létezik. Ebből adódóan nagyobb is a veszélyeztetettsége, mert itt Kecskeméten minden együtt van, ami akadálya lehet és lett a sárgabarack-termesztésnek. El is tűntek a régi kecskeméti fajták, melyekről még 1985-ben is büszkén beszámolhattam az ISHS VII. Sárgabarack és Gutaütés Élettani és Ökológiai Szekción előadásomban – épp Kecskeméten.

Még mindig nem késő, de sürgősen kellene lépni, mert megvan a hely is – hátha az elhatározás is meglesz, mert nem az iparosítással és útpépítésekkel van a gond, hanem azzal, hogy ezek mindig értékes mezőgazdasági területeket vonnak el örökre. Ezek már nem rehabilitálhatók. Mint az a fekete kajsz (igen, fekete!), amely az 1950-es években még szépen díszlett Hetényegyháza határában és a Ceglédi Gyümölcskutatóban, ma már csak Törökországban és Közép-Ázsiában láthatom meg a C. 308 jelű klónfaját.

Tudomásom szerint Gilgitben csak egy általános képzést biztosító főiskola van, de az ottani ember érti, megérti, ha veszni hagyják a hagyományaikat, saját jövőjüket is veszélybe sodorják. Ott mi lenne, ha a hömpölygő Hunza vize, meg a szűklátókörű gazdaságpolitika veszni hagyná azokat a remek fajtákat, amelyek ott másfél ezer év alatt „elcsatangolva” Tibetből és a Fergánai-medencéből híressé tették a Hunza (sárgabarack)-völgyét. Nem érdekes egyáltalán, hogy egy népnek az ún. hetes mohamedán az irányzata és a hitbéli meggyőződése vagy érti-e még a tündérhívó zenét, hanem az a fontos, hogy minden értéket megőriznek, és ezért megmaradtak... Bizony kellene az ilyen példák, amikor az „ún. fejlettebb és európai szemléletet” a vélt gazdagodás megzavarja, és értékválság alakul ki.

Hat-hétezer méterrel távolabb az égtől a barackfák itt is mosolyoghatnak újból, ha a magyar ember is akarja...

Irodalom

- Abbasz, M. 2017. *Production and handling of apricot in Gilgit-Baltistan* (personal informations)
- Ajmal, A. M. 2017. *Apricot in Gilgit-Baltistan* (personal informations)
- Csáji L. K. 2004. *Tündérek kihalófélben I–III. köt.* Napkút Kiadó, Bp.
- Erdei F. 1937. *Futóhomok.* Athenaeum, Bp.
- Pamjov, H. – Fehér T. – Németh E. – Csáji L. K. 2016. *Genetika és őstörténet.* Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó, Bp.
- Surányi D. 2010. *Kecskeméti baracksírató.* Forrás 42 (12): 63–78.
- Surányi D. 2011. *A sárgabarack, Armeniaca vulgaris* Mill. SZIE Kiadó, Gödöllő
- Surányi D. 2018. *Sárgabarack a világtól elzártan.* Kertészet és Szőlészet 2018. 67 (17): 12–14.
- Szabó L. Gy. 2018. szóbeli közlés

Bakonyi István

Minőségi folytatás

(Dobozi Eszter: *Hószín átfut, sár fennakad*)

Három esztendővel ezelőtt, Dobozi Eszter válogatott kötetének (*Ahogy ő néz, ahogy ő lát*) méltatásakor többek között ezt írtam. „...A hetvenes évek vége óta jelenlevő költő már a pálya elején feltűnt meditatív-intellektuális hangjával, ami aztán később egyre sűrítettebb formában szólalt meg. Tudatosan épülő életműve ma már kortárs líránk egyik legegyszerűsebb teljesítménye...” Vállalom most is ezeket a szavakat, és örömmel teszem hozzá, hogy a hivatalos elismerés sem maradt el: a költő 2018-ban megkapta a Magyarország Babérkoszorúja díjat is.

És 2018-as verseskötete, a *Hószín átfut, sár fennakad* ugyancsak igazolja korábbi állításainkat. Sors- és emberformáló évek után van előttünk a legfrissebb költői termés. Lírai lenyomata a fogyó időnek. Egy olyan sokoldalú írástudó szép eredménye, aki otthonosan mozog a tudomány területén is. Újra elmondhatjuk, hogy Dobozi Eszter verseinek egyik fő értéke azok intellektuális jellege. Korábban is, most is láthatjuk műveiben, hogy fölfejt a lélek titkait, a mélyrétegeket. Valószínűleg ezzel is magyarázható, hogy vonzódik a keleti szellemiség felé, és mindez megmutatkozik például tankáiban, vagy éppen nagautáiban. Érdekes egyébként, hogy a huszadik-huszonegyedik században ez az irányultság igen csak fölerősödött a magyar költők világában, elég csak arra utalnunk, hogy a haiku-forma mennyire népszerű lírikusaink életműveiben.

Dobozi Eszter itt pl. a *Tankák* cím alatti kilenc ötsorosban megrázó apasíratóját tárja elénk, a visszafordíthatatlan folyamat miatt érzett fájdalmát és keserűségét fejezi ki. Drámai befejezése: „*még egyszer láttuk / Őt: élettelen is bölcs / volt az arc, a szem / zárva végérvényesen, / s már semmi sem ugyanaz*”. Az is különös ebben, hogy az ősi japán tanka ritkábban szól a halálról, gyakrabban az élet örömeiről. Költőnk ebben a kilenc műremekben viszont mesterien ötvözi a hagyományt a saját maga által megteremtett lírai világgal.

Másutt küzd a rossz erővel, többek között a sárkánnyal, a küklopsz-szerű szörnyeteggel, az agyatlan állattal. Az emberi létezését veszélyeztető erővel. Ezek az erők ember- és világméretűek korunkban (is). De hihetünk abban, hogy: „...*Nem győzheti le benned a fenyők, / harangok zúgását, nem ölheti / meg a dalt, szírmok esti énekét, / lombkoronák zizegését...*” (*Akárki, akármilyen is ő...*) Hit, erkölcsi erő, szeretet: ezek alapfogalmak itt. S miként Reményik Sándor híres *Béke* című versében, ő is belülről lel rá a békességre. Hiszen: „...*bent a hangszigetelt ablakok / mögött kikezdehetetlen a béke...*” Itt is, másutt is fölfigyelhetünk Dobozi Eszter költői nyelvének csiszoltságára, gyémántszerű tisztaságára. Mint ahogy nemcsak itt, de számtalanszor ez a békevágó árad soraiból. Így van ez pl. az *Episztola Buda Ferencnek* veretes szövegében is, legfőképpen a Radnóti Miklós eclogáira emlékeztető befejezésben: „...*Ám most el fog a félsz: lesz majd, aki érti e szókat? / Jön miutánunk még kor, mely kedvét leli bennük?*” Láthatjuk az antikvitásban gyökerező, kulturált versbeszéd és ritmika eredményeit is.

A *Teher, álom, ború* című, elégikus szépségű vers pedig egyfajta részösszegezés a valós és az élet folyamatát jelző útról. És a bizonyosságról: „...*Telünk // még messze, mint odafent a vár.*” Különös íze van e sornak a végső, azonos alakúságot is fölillantó szó segítségével. A táj, a teremtett világ sok-sok csodája is rabul ejti a költőt, és ezáltal lesz közös az olvasóval az élmény. Mint ahogy azt is átélhetjük, ahogy két ember, a két társ meghitt kapcsolatát élénk tárja, az „*egymás terhét viselők*” szép harmóniájában. (*Milyen földrészek virulnak? A. J.-nek*) A személyes létezés fájdalmai és szépségei ugyanakkor beleolvadnak a mindenségbe. Az is fontos, hogy egy nemes emberi kapcsolat kölcsönössége is megjelenik ebben a műben. Manapság különösen dicséretes ez a hang, ez a meghittség és humánus, a két ember szilárd egymásra utaltságának tükröződése.

A fent már jelzett szépségeket erősítik olyan eszközök, mint pl. a finom áttűnések, az enjambement gyakori használata. Mindezek mögött ott van a minőségeszmény mindent meghatározó ereje, és mindenképpen említést érdemel az is, hogy Dobozi Eszter nem ragad le semmilyen „szekértábornál”, a szó legnemesebb értelmében őrzi szellemi függetlenségét. Ugyanígy jellemzi a költői fegyelmezettség azokban a pillanatokban is, amelyekben a teremtett világ részleteit tárja elénk. És jellemzi a fegyelmezettség is, ami igen gyakran a formavilág precizitásában nyilvánul meg. A *Képek és képzetek* című ciklus ebben az értelemben is kivételes: 21 nyolcsoros verse igazi kuriózumnak számít. A világ apró részleteit mutatja meg itt, a hétköznapi dolgok lényegülnek át a költő tollán. Egy jellegzetes mű ebből a ciklusból az *Amarillisz*: „*Milyen volna belépni a kehelybe, / mint a méhek, bogarak? Araszolni / a viaszos szíromlevélen egyre / beljebb, majd föl a bibéig karomnyi / szálon. A ringó porzókon pihegve / megtelepedni. / Nem törődve holmi / árnyalakokkal. A fényes fehérrel / betelni, s csak lenni végtelenében.*”

Az öröklét varázsát is megidézi, miközben az ég (a szakrális) és a föld (a profán) közti létet ábrázolja. Akkor is, amikor tankáiban láthatjuk vonzódását a keleti szellemiség felé, és közben arra gondolunk, számára EGY a világ, egységes és összetett. A kicsiben ott a végtelen, a pillanatban az időtlenség. A titkok itt-ott látomásban tárulnak föl, a kínok után jön a megkönnyebbülés. Egyik legmegkapóbb verse *A legkorábbi jel*, a kicsi gyermek eljövételéről, miközben szellemesen és finom eszközökkel játszik a Bíborka névvel (Bíbor ég, bíborba-bársonyba...). A megszenvedett sors ajándékát mutatja föl az olvasónak, hirdetővén a lét folytonosságát és a reményt. A *Betlehem* pedig mintegy „ikervers”, amelyben a betlehemi és a mai születés misztériuma olvad egybe. „...*Nem csillagról, nem az égből / szóródik az arany pászma, / kisdédünk, akár a lámpa, / ontja: ezért lett testté. S Ő / világot.*”

Ilyen mozzanatokban gazdag Dobozi Eszter új kötete.

(*Orpheusz Kiadó, 2018*)

Bánki Éva

Hol kezdődött...?

Jenei Gyula: *Mindig más*

„Adj egy biztos időpontot, s kiforgatom helyéből az életemet”, sóhajt a hajdani hittanórákra emlékező költőni én a *Gyónás* című versben, mikor a Kánaánt bemutató illusztráció – apró emberkék egy hatalmas szőlőfürtöt cipelnek – utáni kutatásáról mesél. Mi lehet ez az előkép? Hol van a kezdet? A Kánaán, az archimédeszi kezdőpont, a hely, amely nemcsak hely, hanem tulajdonképp idő is, mint maga a paradicsom? Az emlékezet lelkigyakorlattá, misztikus útkereséssé változik egy, a hittanórákról, a hivatalos egyházzól igencsak ironikusan beszélő versben. Szent Ágoston talán nem ok nélkül vélte úgy, hogy az időről még csak spekulálni sem lehet Isten feltételezése nélkül. (*Vallomások*. XI. könyv) De persze a versekben megidézett családi emlékezet is csak a *békebeli boldogtalanságig*, Ferenc József és Sissi alakjáig terjed, a költőni nem talál igazi kezdőpontot, csak a nyomorúságok és csalódások nemzedékről nemzedékre hagyományozódó tapasztalatait. Miközben ott a *jel*. De ez a jel évről évre halványabb és bizonytalanabb, talán még abban sem lehetünk biztosak, hogy ez a jelölt valamikor létezett-e. A versbeli beszélő nem tudja pontosan felidézni, hogy nagyanyja keresztet rajzolt-e a kenyérrre, vagy csak emlékezett arra, hogy így tettek régen. No de kicsodák...? Akik szintén azokra emlékeznek, akik a kenyérrre rajzolt keresztre emlékeznek. Az emlékezés megbízhatatlansága visszatérő témája ezeknek a tűpontos emlékeket felidéző verseknek. A „tűpontos” jelző nem véletlen: a gyerekkor legmélyebb rétegei, a szocializmusban eltöltött vidéki gyerekkor képei nem vizuális ingerek, hanem tapintás és szaglás alapján felidézhetőek, mint a „rongyfoci”, a minden lépésre besüppedő, nagyokat cuppanó, sáros-vizes réten rugdosott rongylabda. Egy katartikus erejű gyerekkori emlék „bevilanását” aztán követi egy hosszabb elmélkedő rész: a költőni én eltöpreng, az emlékszilánkok mögötti arcok és sorsok hova tűntek, vajon még bemérhető-e a hajdani történéshez (emlékszilánkhoz) képest az emlékező helyzete? És miért tűnik a jelen a múltnál szürkébbnek, nyomasztóbbnak, bizonytalanabbnak? Ezt a verstípust (amelynek egyik középkori előzménye talán az *Ó, jaj, hogy eltűnt minden*, Walter von der Vogelweide híres keresztésdala) egyszerűen nem lehet megunni. Nemcsak azért, mert Jenei Gyula olyan jól csinálja (igen, nagyon jól csinálja), hanem mert ez a verstípus, amely az emlék analízisére tett személyes erőfeszítéseink kudarcát is megmutatja, tulajdonképp az emlékezés pszichés mechanizmusát is visszatükrözi. Érdekesnek, de ehhez képest kevésbé átütőnek érzem, amikor az emlékező szándékosan más emlékezőket (például *A szegény kisgyermek panaszait* író Kosztolányit) idéz meg. Mert a túl sok intertextus (nem az elmélkedés!) paradox módon kitéríti az emlékezetet, melyet mégiscsak az a tragikus felismerés éltet, hogy azért vagyunk annyira bizonytalanok, mert a múltunk is romlékony, mások által is kisajátítható.

A kötetben megmutatkozó *kisvilág*, a korai Kádár-kor vidéki Magyarországa kisszerűségében is lehangoló, és minden ízében rothadást áraszt. Talán pont ezért olyan sorsszerű, mint a görög mitológia. Minden kislány és minden kisfiú átélte ugyanazt: az úttörőavatást, a táborot, a strandot, a hittanórát, a disznóvágást. Mintha ugyanazok az osztályfőnökök, doktor bácsik, céllövöldések, mozipénztárosok, tornatanárok lettek volna Győrben és Mátészalkán. És ennek talán nem csak a tárgyi kultúra szűkössége volt az oka: számos önéletírásból, vallomásból kiderül (ebből a szempontból is nagyon tanulságos például Vida Gáboré), hogy a szocializmus évtizedeiben *ugyanabban* a családban élt mindenki: a különc apa, a gyakorlatias, hangosan mártírkodó anya, a történelemmel titokzatos kapcsolatot jelentő nagyszülők legalább olyan állandói voltak a Kádár-kornak, mint a vásári céllövöldék, a Tenkes kapitánya, vagy a piros és kék nyakkendők. A lelki struktúrák még a tárgyi kellékeknel is sokkal ismerősebbek. Talán mert a szocialista családot igazából nem a nők munkába állása, nem is a nagycsaládi struktúrák felbomlása alakította, hanem hogy a férfiak a nőknél is sokkal nehezebben viselték el a szocialista élet szűkös távlatlanságát. Ittak, betegeskedtek, eltűntek, „nem bontakoztak ki”, folyton „idegeskedtek”, „mániákat és üres üvegeket gyűjtöttek” (mint a szerző édesapja), állandóan hallgatták a Szabad Európát, az asszonyokat magukra hagyták a „fontos döntésekben” (nyaraljunk vagy építkezzünk, milyen hűtőt vegyünk...). Az igazán fontos kérdések ugyanis mindig kimondatlanok maradtak (és legtöbbször az apákhoz kapcsolódtak: *miben hiszel, ki vagy*). Ez az örökös elhallgatás és bizonytalanság egyfajta zamatot is adott a nagyon lassan múló időnek. Igazából – de ezt csak a gyerekek tudták – *bármi* megtörténhetett.

Ha lenne egy mindentudó számítógépem mindentudó, csodás algoritmusokkal, és abba beletáplálnám Jenei költeményeit, talán meg tudnám mondani, az időmértékes és ütemhangsúlyos verselés milyen keverése teszi olyan lüktetővé ezt a versnyelvet – vagy Jenei Gyula egy titokzatos, egy még fel nem fedezett versrendszer szerint komponál? Nagyon *feszés*, rímekkel is ügyesen operáló szabadversek ezek, dacára a sok (látszólagos) pongyolaságnak, betoldásnak, az emlékezet meglehetősen spontán, vagy inkább spontánnak tűnő áradásának. Olyan természetesnek hat ez a lüktetés, hogy néhány oldal után elmorfondírozunk: hát nem ezt a furcsa szívdobbanást halljuk-e *mi* is, mikor félálomban vagy futás közben átengedjük magunkat a *saját* emlékeinknek? Meglehet igen, bár ennek a teóriának ellentmond, hogy nagyon kevés költő – talán még Tandori sem – volt képes egyszerre érzékeltetni a szabad beszéd spontánnak ható dísztelenségét és ellenállhatatlan lüktetését. Sok-sok példát hozhatnánk, most elégedjünk meg az *Építkezés*, egy éjjel-nappal építkező, fiatal párt bemutató vers ilyen mesteri zárlatára: „...*vajon felnevelik / együtt a gyerekeket? vagy szétmennek? a nagy nyarakra / tél jön, hideg.*” Jenei Gyula, a *Mindig más* szerzője pompás versekkel bizonyítja, hogy a magyar szabadvers egyik legnagyobb mestere. De ez a dicséret is felemás: a „pompás versek” egy – akár epikusan is megragadható – témát járnak körbe, a Kádár-kor furcsa *alvilágát*, gyerekszemmel bemutatott vidéki Magyarországot. Akár novellaciklusként, a Tar-féle *Mi utcánk* egyik („utószülött”, kései), természetesen jóval több hagyományt variáló előzményeként is olvashatjuk.

(*Tiszatáj*, Szeged, 2018)

Sinkovicz László

Kezdeni valamit a kézzel

(Bartók Imre: *Jerikó épül*)

Bartók Imre *Jerikó épül*¹, 2018-ban a Jelenkor Kiadónál megjelent monumentális regénye, ha nem is egyöntetűen, de javarészt elnyerte a kritikusok tetszését. Az értelmezésekben olyan állítások hangzanak el, melyek szerint „súlyos, sötét és radikális könyv”², de olyan – talán kissé bombasztikusan ható – állításoktól sem riadnak vissza, mint: „Bartók szövege a maga esztétikai és antropológiai monstruozitásával és radikalitásával nemcsak az év, de az új évezred magyar irodalmának egyik legjelentősebb, leginnovatívabb és legformabontóbb vállalkozása.”³

Urbán Bálint – rendkívül sokrétű és gazdag – értelmezése több helyen is egyfajta modernizmuskritikaként vagy -dekonstrukcióként olvassa a regényt, amely leszámol a szubjektum, a műfaj (Bildung, önéletrajz) stb. eszményeivel, és ebben látja a regény egyik legnagyobb novumát. Ennek példaként az egyik zárójelenetet idézi fel: „A *Bildung* ellehetetlenedésének kérdése a könyvben egy nagyobb ívű kultúrkritikai vízióba illeszkedik, mely a már említett kulturális hagyomány csődjét és végpontját mutatja fel. Nem véletlen, hogy a cselekmény pont az európai kultúrtradíció legnagyobb megrendülésének tragikus emlékezhelyén, Auschwitzban ér véget.”⁴ A holokauszt kurrens értelmezéseiben ugyanakkor, ez nem az évezredek európai kultúra felfüggesztődésének zárványidőszaka, hanem a modernség-ből, a felvilágosodásból *logikusan* következő, e kultúrtradíció építőelemeinek borzalmas együttállása. Ez pedig meglehetősen problémássá teheti Urbán regényzárlat-, illetve a Bartók-szöveg effajta modernizmuskritikájának értelmezését is.

Az persze nem véletlen, hogy a kritikusok újszerűséget, radikalizmust vélnek felfedezni a *Jerikó épül*ben. Bartók a mai fiatal prózairodalom egyik legintelligensebb, legműveltebb szerzője, és szövegei gyakran tesznek kísérletet arra, hogy az elmúlt évtizedek (jellemzően a Péterek-, illetve Garaczi- és Németh Gábor-féle) magyar irodalmi, mára monstrumokként tornyosuló, poétikai törekvéseinek köpönyegéből kikeveredjenek. Ebből a szempontból valóban messzemenően újítóbb és előremutatóbb a fiatal magyar próza más törekvéseinél, kérdés azonban, hogy ez a Bartók-szövegekről, vagy inkább a többiről árul el többet.

Bartók progresszivitása egészen biztosan nem abból a fajta modernizmuskritikából fakad, amelyet Urbán Bálint tulajdonít neki. A „Nagy Elbeszélések”, a karteziánus ego, és úgy általában a modernizmus összeomlásának élménye a már említett, korábbi irodalmi

1 A szövegre a továbbiakban a főszövegben hivatkozom, JÉ rövidítéssel és a megjelölt kiadás oldalszámával.

2 Szalay Zoltán, *Megragadhatatlan*, elérhető: <https://dunszt.sk/2018/08/21/megragadhatatlan/> 2019. 02. 15.

3 Urbán Bálint, *Az ezer fenmsík és a dobozok*, elérhető: <http://www.muut.hu/archivum/30594> 2019. 02. 15.

4 Uo.

generációk számára éppúgy alapélmény, mint a *Jerikó épül* számára⁵, és a szöveg gyakran meg is idézi e korszak poétikai technikáit. Forradalmi újszerűsége ezért e szempontból számomra meglehetősen kérdéses, minősége, formai, elméleti és esztétikai gazdagsága azonban továbbra sem.

A regény mottójául választott Hölderlin-idézet („*Élni annyit, mint megőrizni egy formát.*”) mintha e formai és esztétikai gazdagság vezérfonalát jelölné ki az olvasó számára. A *Jerikó épül* önéletrajzként, családregegyként, fejlődésregényként valóban egy élet keretizettségére, elbeszélésére tett kísérlet. Az élet mint narratíva regénybe foglalásával mintha valóban egy forma megőrzését célozná, ugyanakkor a szöveg poétikája minduntalan ennek sikertelenségével szembesítene.

A *Jerikó épül* ugyanis nem valamit leír (tehát egy már létező materiának ad formát), hanem az írás során a leírás tárgyát (a gyermekkort), az ezt létrehozó mintázatot, az ezekre reflektáló (írói) tudatot, illetve az ezekbe beépülő különböző kulturális intarziákat, töredékeket teljesen azonos szintre hozza, homogén mezővé változtatja. A forma, amelynek megőrzését célozná, valójában az írás, illetve az olvasás során jön létre. A Bartók-szöveg egyik legnagyobb erénye, hogy ezt a formában, a regény esztétikai dimenziójában megvalósította: A narrációban az E/1-ben megszólaló gyermeknarrátor, az ő elbeszélésébe beleszövődő kulturális kódok (szövegek, filmek stb.), valamint az ezekre reflektáló értelmező szövegek teljesen azonos hangon szólalnak meg. Mindez arra utalhat, hogy a leírni kívánt gyermekkor valójában akkor jön létre, amikor az írás megkezdődik, eleve adott referenciális valósága nincs, hisz mindig-már az elbeszélésben létezik. Ezért a regény értelmezhető, mint az identitás, a narrátor elbeszélői tudatának fejlődésregénye, aminek végpontja – ha nem is a regény keretei között – az a tudat, amely végül e szöveget létrehozza.

Talán ebből fakadhat a regény azon tapasztalata is, hogy már a születés pillanata sem kezdőpont, hanem eleve olyan hely, ahol már-mindig narratívák sűrűsödnek egybe. „*Alig pár perce csüngök alá az ormótlan test bendőjéből, máris bonyolult, elágazásokkal teli történetre tekinthetek vissza.*” (JÉ 28.)

Mivel azonban az önmagát megíró történetbe minduntalan beleszövődnek olyan irodalom és egyéb kulturális kódok, töredékek, amelyek értelmezik ezt a narratívát, így a tudat létrejvetelének szövege, egyben a szöveg, a *Jerikó épül*, létrejvetelének története is. A regény az őt létrehozó tudat kifejlődésének megírásakor a saját történetét, kulturális előképeit is megírja.

A szöveg e két dimenziója mentén a magyar irodalom két kiemelkedően fontos szövegeivel lép kapcsolatba, sűríti őket egy helyre: Nádas Péter *Világoló részletek* (erre a kritika is több helyen utal) és Esterházy Péter *Bevezetés a szépirodalomba* című regényét, hisz az előbbinek szintén témája az élettörténet elbeszélhetősége és az elbeszélő tudat viszonya, a második pedig gyakran kapcsolja össze a (szöveg)identitás és a beépülő vendég-szövegek kapcsolatát. Az Esterházy-szövegre utalhat a kezdőpont kijelölhetlenségének problematikája is, egyrészt úgy, hogy a már idézett mondatban egyértelműen utal egy olyan szövegre, amely a *Bevezetés* poétikája számára is alapvető (Borges: *Elágazó ösvények kertje*), másrészt Esterházy szintén tematizálja a kezdet helyének utópikusságát azáltal, hogy regényének kezdőpontján már rétegzett irodalmi (Joyce: *Ulysses*) és történelmi (Nagy Imre kivégzése) dimenziókat sűrít egybe.

5 Nem melleleg Urbán gyakran idézi fel olyan – kiemelkedő jelentőségű – elméletírók (Deleuze, Derrida, Iser stb.) szövegeit koncepciója alátámasztására, akik e korszak irodalomértelmezésében talán a leginkább fetisizáltak, legtöbbet olvasott és idézett szerzők közé tartoztak.

A két felsorolt szerző mellett ugyanakkor számos más – a *Jerikó* számára talán jelentékenyebb – szövegelőd (Kafka, Clausewitz stb.) is megidéződik.⁶ E szövegek újabb és újabb rétegekként való beépülése a szövegbe nemcsak új interpretációs lehetőségeket nyitnak meg, de a regényt az elme mint könyvtár metaforájaként is értelmezhetővé teszik, hiszen a beépülő vendégszövegek nemcsak a regénynek, de a leírásban létrejövő tudatnak egyaránt építőköveivé, egymásba rendeződő dobozaivá válnak, ahogy azt épp az egyik előkép értelmezésekor írja a szöveg:

„A bőrönd-doboz a maga részéről egy másik dobozba, a raktér dobozába van bezárva. A raktér is egy doboz a hajó egészének dobozában, amely a tenger-dobozon úszik. Ahogy a lélek és a kastély is matryoska-struktúrával bír, úgy dobozolódik egymásba itt minden.” (JÉ, 18.)

A tudat-könyvtár és a szöveg matryoska-struktúrája ugyanakkor azt is jelenti, hogy maga a *Jerikó épül* is dobozzá válik, amely önnön kisebb-nagyobb iterációit tartalmazza, azaz a szövegbe épülő értelmezés-intarziák egyben az őket tartalmazó szöveg értelmezései is. (És nem mellesleg sokszor a szerző korábbi szövegeinek citátumai.)

Viszont, ha a regényben a különböző szövegek (gyermeki elbeszélő, idézetek stb.) egy homogén mezőben olvadnak össze, azonos hangon szólalnak meg, az meglehetősen képlékennyé teszi, hogy az interpretatív szövegrészek tényleg működhetnek-e a regény kulcsaiként, hiszen ha az elbeszélés és (vélt) értelmezése a narráció ugyanazon síkján helyezkednek el, akkor ezek nem differenciálhatók. Az elbeszélést értelmező szöveg maga is az elbeszélés része. *„A csomagolások a beszéd hatására elmosódnak. Redők és fodrok. A kartonlapok rokokója. Viszkózus nyál. Este anyám nyöszörgése, amiért nem eszem.”* (JÉ, 19.)

Amikor tehát a szöveg Kafkát értelmezve az apa-fiú ödipális viszonyáról beszél, majd később a narrátor és apja kapcsolata válik a szöveg egyik fő motívumává, akkor az egyik nem válik a másik értelmezésévé, hanem egy téma különböző szövegvariánsaként, fodriként tételeződnek.

A szöveg effajta poétikai szerveződését rétegezheti az apa-fiú viszonyában minduntalan jelenlévő kéz motívuma is. Ez egyrészt szintén utalhat a *Bevezetésre*, így Esterházyt mintegy irodalmi apafiguraként ismét megidézi, egyben pedig – bloomie értelmezésben – újabb hajtást tesz a szöveg ödipális struktúráján. Másrészt ezen keresztül, vagy e mellett a kéz (logikusan) kapcsolódik az írás és egy lehetséges kezdőpont viszonyához. *„Mielőtt gondolkodni kezdenék, már írok. A kezemmel írok, tehát a kézzel kezdtem, mielőtt bármivel is kezdtem volna? Kéz, kezek, elkezdni valamit a kézzel a dolog kezdetén. Hand és Handlung.”* (JÉ, 102.) De a kéz sérülése is az apához és az anya hiányához kötődik (Vö.: JÉ, 131.), az ujjak és a láb pedig kasztrációs szimbólumok (JÉ, 127.). A kezdet, az apaság, a kéz és az írás mintha ugyanazon téma egymásra hajtogatott, egymásba rétegződő variációi lennének, ami hangsúlyosan jelenik meg a II. fejezet zárójelenetében is a törött lábú narrátor és apja viszonyában. *„Végigsimít hosszú körmeivel a gipszen, ami alig néhány órája dermedt szilárdá. [...] A polcon Kafka Naplói.”* (JÉ, 146. – Kiemelés tőlem, SL.)

Ez az ödipális rendszer ugyanakkor nemcsak a szöveg poétikai, de ismeretelméleti és – ettől nyilvánvalóan nem függetlenül – lételméleti dimenzióit is meghatározza. Az episztemológiai kérdés a szövegben Wittgenstein–Freud ellentétként jelenik meg:

„Wittgenstein kritikája Freuddal szemben a következő tételben összegezhető: »Minden az, ami, nem pedig valami más.« [...] De a »minden az, ami« tétele maga is kényszerneurózis kifejeződése, annak ismételt és regresszív bizonygatása, hogy a dolgok, személyek, események önazonosak. Csak

6 A szövegelődökkel és más beépülő kulturális kódokkal ebben az írásban nem kívánok foglalkozni.

az akarhat ilyesmit bizonygatni, aki folyamatosan az ellenkezőjétől tart. Azt igazolni, ráadásul újra és újra, hogy A=A, a paranoia elleni harc jele.” (JÉ, 85.)

A Jerikó épül egyik ismeretelméleti kérdése tehát az, hogy a dolgok és jelek tudnak-e önazonosak lenni, illetve, hogy mi az/elfoglalható-e az a pozíció, ahonnan ennek igazolása megtörténhet. „Az például, hogy az otthon valóban otthon, meglehet, igazolásra szorul, de amint hozzálátunk ennek bizonyításához, már ki is léptünk az ajtón, hogy odakintről rámutassunk, ez itt az otthonom.” (JÉ, 86.) S talán a regény narratív eljárása is ezt a problémát viszi színre, hiszen a különböző szölamok egyműsítésével a kint-bent pozíció ellentétét oldja fel, önmagán belülről mutat rá önmagára. Hasonlóan a freudi játékhoz, elmossa a határokat a játszott és a valóságos között azáltal, hogy az előbbi olyan komollyá válik, hogy ő maga lesz a valóságos.

A distinkció, amely a különböző hangokat, rétegeket, szölamokat, idősíkokat elválasztja egymástól, valójában az olvasás során jön létre, vagy az olvasás előtt már létrejött, ugyanakkor a regény játéktérén belül jelentőségét veszti. „Mintha ott sem lennének, a falak nem falak többé, fátlyak talán, bár ha fellebbented valamelyiket, ha csak egy ujjal is hozzáérsz, nyomban megköt, merev lesz, akár a tegnapi beton.” (JÉ, 88.) A regény episztemológiai tétele tehát nem az, hogy minden eleve szövegszerű, imaginárius, és így egyműsíthető, hanem hogy a leírt dolog, a mimézis végül valóban képes felidézésre. Mintha létezne egy olyan állapot, ahol a jel, a jelölt és a jelöllet síkja tökéletesen fedi egymást, nincs reprezentált/játszott és valóságos, mert ezek egyazon dolog egymást hézagmentesen fedő rétegeiként léteznek, ugyanakkor az írásra nyújtott vagy a könyvet lapozó kéz azonnal megmerevíti, elválasztja ezeket, jóllehet ez az egyetlen lehetőség, amely meg tudja mutatni ezt.

„Behelyettesítések végtelen sora. Kényszeres megfeleltetések, amelyek mind azt húzzák alá, hogy semmi sem felel meg semminek, legkevésbé önmagának. Minden hasonlíthatatlan, és semmi sem egy. Az írás egyszerre volna e tényállás elismerése, amennyiben termeli azt, és felfüggesztése, amennyiben küzd ellene.” (JÉ, 129.)

E tekintetben Bartók pedig mintha valóban el tudna lépni az Esterházy-féle (poszt-modern?) nyelvszemlélettől, de legalábbis lépéseket tenne afelé, hogy a nyelvhez való viszony egy olyan másfajta lehetősége is felvillanjon, amely mégis magán viseli már ennek tanulságait is.

A Jerikó épül a legkevésbé sem tökéletes regény. A grandiózusságra való törekvés sokszor inkább a túlírtásban nyeri el végső formáját, a beékelődő bölcséleti szölamok és a nyelv teatrális figurativitása pedig sokszor hatnak – önirónia híján – a szellem tetszelgéseként.

Abban sem vagyok egészen biztos, hogy a beékelődő önidézet – „Tehet-e úgy az irodalom, mintha minden a régiiben maradt volna, megpróbálhat-e problémamentesen illeszkedni a régi kánonokhoz, vagy ma már szükségszerűen magának is azokon a regisztereken kell megszólalnia, amelyeket a nem irodalmi műfajok”. (JÉ, 258.) – kérdésfeltevése maradéktalanul vonatkoztatható-e erre a regényre is, azaz képes-e kimozdítani a helyéről a nyelvet, de azt mindenképp a szöveg erényeként sorolnám fel, hogy arra készíti az olvasóját, hogy elgondolkodjon ezen.

Bence Erika

Hogyan írd át magad ellenszenvenessé?

Szilasi László: *Luther kutyái*

Az elbeszélő a könyv 223. oldalán reflektál *A harmadik híd* című 2014-es regényére, de a figyelmes olvasó már a 184. oldalon kezdődő 9.2-es alfejezet első mondatában felismeri a korábbi regény kerettörténetének helyszínére vonatkozó utalást: „*A harmincéves gimnáziumi érettségi találkozókat a nagy, városi nyomda alatt, egy jó hírű belvárosi étteremben tartottuk.*” A harminckilenc oldallal odébb szinte szó szerint ismétlődő mondat már konkretizál, a szerző adott művére vonatkozik. Hasonló a kapcsolat a 117. oldalon található, s a címadó metaforát feloldó reflexió és harmincnégy oldallal későbbi ismétlődése között. Az agyműtétje utáni felépülési folyamatot ábrázoló énelbeszélő első olvasmánya volt ugyanis Luther Márton *Asztali beszélgetése*je: „*Luther elsöprő erővel fordítja ki sarkaiból Európa hitét, az pedig külön örömet okozott, hogy a kutyájának az volt a neve, hogy Tölpel, magyarul nagyjából: Tökfej. (Amikor Tölpel a tekintetét a feléje nyújtott húsdarabra szegezve hosszan és kitaratóan várakozott, Luther így sóhajtott fel: Bárcsak úgy tudnék én imádkozni, ahogy ez a kutya figyeli a húst!)*” A 155. oldalon megjelenő jegyzet a Luther-idézet személyessé tétele; a többes szám magyarázata: „*Érzékeltém, hogy Isten ott van velem, hogy a kegyelem belengi a szegező újklinika idegsebészeti osztályának nyomorult folyosóit, szobáit, iszonyatos mellékhelyiségeit. Ott volt, könnyű lett volna megszólítani, aposztrofálhattam volna azonnal, akár a papok, felavatott a betegségem: Istenem. [...] Túl voltunk a nyelven, vagy innen. Tekintetemet, mint Luther kutyája, a húsdarabra szegeztem. Adja már nekem. Figyeltem a húst. Hosszan és kitaratóan várakoztam. Adja már. Bárcsak, bárcsak, bárcsak.*”

„Hekaté kutyái”-val folytathatnánk az asszociációs sort. A vajdasági olvasónak Vasagyi Mária *Pokolkerék* (2009) című regénye juthat eszébe, amelynek főhőse, Lothar és társai a sisakvirágból (*Aconitum*) nyert tudatmódosító szer hatására vizionálják Hekaté istennő alvilági birodalmát. De ugyanígy *A kastély kutyái* (2002), Kontra Ferenc művének a halál motívumát középpontba helyező jelentésáradása is eszünkbe juthat.

A két regénynek, mármint *A harmadik híd*nak és a *Luther kutyáinak*, műfaji értelemben nem sok köze van egymáshoz, hacsak nem az a mindkettő esetében fennálló besorolhatatlan köztes és többszörös műfajiság jegye. Az előbbi városregénynek, hajléktalantörténetnek indul, majd – bravúros formai megoldások, „csavarok” után – „rájövünk”, hogy egy keretes bűnügyi regényt olvastunk. De a *Luther kutyáiról* sem mondhatni, hogy ilyen értelemben egyöntetűek volnának karakterjegyei. Maga az énelbeszélő is ezzel a dilemmával indít. „*Tapasztalataim anyaga ennyiben bizonyosan meghatározza annak a szövegnek a műfaját, amit most írok. Naplónak nem tekinthetem, csak emlékekre hagyatkozhatom, az enyéimre meg a másokéira, és azokra a néhol gyönyörű, néhol rémületes folytonossági hiányokra, amiket a felejtés hoz létre. A fantázia néhol belakja ezeket.*” (7) Ugyanakkor az alcímbe – *Oligodendroglioma*

WHO Grade II: regény – egyértelműen ott van a műfaji argumentum. Regény. Egyszerre többféle regény, amelyek rétegei helyenként tipográfiailag is elkülönülnek. A kritika itt-ott könnyen döntötte el: napló nem lehet, az elbeszélő is mondja, hiszen nem egy idő- vagy másféle rendet, bejegyzéses linearitást követő szöveg; szerzője rekonstruálja és nem feljegyzi az eseményeket. Tehát: konfesszió, ami lehet regénytípus és a regényben megjelenő hitbéli kérdésekhez, vallási tartalmakhoz is adekvát forma.

A *harmadik híd* egyes fejezeteiben sem mindig teljesen egyértelmű, hogy ki beszél a szövegben. Az érettségi találkozóra érkező, egyes szám első személyű megszólaló elbeszélő Sugár Dénes, akit Nosztávszky Feri Deninek szólít, s aki a hajléktalantörténetet elbeszélő Nosztát hallgatja a regény központi fejezeteiben. Tehát a fő elbeszélésszál mesélője vélhetően Nosztávszky. Az érettségi találkozóról hazatérő, a kerettörténetet röviden lezáró fejezetben ismét Sugár Dénes szólal meg. Azonban előtte, pontosabban, miután Noszta elhallgat, a szegedi hajléktalantörténet és a keret közé egy bűnügyi regényepizód ékelődik, amely megoldja, ugyanakkor visszamenőleg átértelmezi a Nosztávszky-történetet is. Konkrét utalás nem vonatkozik rá, az olvasónak azonban az az érzése, hogy a bűnügyi regény Damon Strahl fedőnevű felügyelője és Sugár Dénes azonos személy, tehát ez a harmadik, mindenek fölött álló elbeszélő is ő maga.

A „ki beszél?” bizonytalansága a *Luther kutyái* fejezeteiben az elsődleges vagy fő elbeszélő által említett emlékezetkihagyások természetéből következik. A munkahelyén, előadás közben rosszul lett, sztrókot, epilepsziás rohamokat átélt, majd agydaganattal műtött férfi bizonyos történeteket csak a szemtanúk (két munkatárs, a volt feleség és a barátnő) elbeszéléséből ismer, illetve rekonstruál, tehát e narratívák esetében négy különböző szemszög érvényesül (*Az Iskola a határon* mindenkinek eszébe jut. Az elbeszélőnek is.). Bonyolítja az elbeszélést, hogy a hiátusokat egyrészt olvasmányélményekkel (Márai Sándor, Karinthy Frigyes, Esterházy Péter, Luther Márton, Goethe, Hermann Melville és mások műveinek részleteivel, illetve konzekvenciáival), álmokképek, víziók leírásával tölti ki, másrészt a múlt magánéleti és családi eseményeinek kifejtésével, ábrázolásával. Az elsődlegesen kórház- és orvosregényt (a mesélő is szövegvonatként említi a *Varázshegyvet!*) az agydaganattal küzdő és a véghelyzethől felépülő intellektuál ember számvetésének, „gyónásának” fejezetei (laza kronológiai rendet érvényesítő feljegyzései) tagolják, miközben az alfejezetekben egy kurzívval szedett, ezáltal elkülönített, de a fő történethez tartalmilag és logikailag is erősen kapcsolódó családregény vonala bontakozik ki előttünk: benne holokauszt-történetekkel, Drezda második világháborús bombázásának leírásával és Sarajevó-epizóddal. Az aktuális jelenben megragadott történeteket folyamatosan a múlta kérdés eljárása tagolja: a mélyen személyes így válik egyetemessé, egyetlen család története mindannyiunk 20. századi történelmére és traumáira mutató irányvonallá.

„...eddig legszemélyesebb történetét meséli el az író” – írja Darvasi László a fülszövegben. A dolgok vele történtek meg. Valószínűleg, nagyrészt, az elmondottak szerint. Az olvasó és a kritikáiró is „felismeri” az elbeszélő személyében Szilasi Lászlót. Csakhogy – mondhatjuk erre – mégis regény: az elbeszélő szándéka szerint sem napló, se nem a szó klasszikus értelmében elgondolt konfesszió. Ráadásul igencsak bonyolult szerveződéssé alkotás; különböző narratívák együtt, jelentős vendégszövegek és intertextuális vonatok beépülésével. Mégsem „egy az egyben valóság”, s talán mégis van némi, hajszálnyi távolság a történeteket elmondó narrátor(ok), illetve a főhős (az alteregó) és Szilasi személye között. Főleg, ha figyelembe vesszük, hogy Hayden White-ék óta még a diszciplináris értelemben vett történetírásról, sőt, más dokumentatív jellegű műfajokról is úgy gondoljuk, hogy a nyelv fiktív természete miatt semmiképp sem kerülhetik el a fikció csapdáját vagy csodáját. Ahogy vesszük. És annál is inkább, mivel ebbe a történetbe időnként „beleszól” a Svédországba utazó Karinthy, a *Hasnyálmirigynapló*t író Esterházy. S noha a prózáiró nem

hivatkozik rá, az „agyafúrt költő”, Orbán Ottó ironikus hangja is megképződik előttünk olvasás közben.

Talán a régi, 19. századi magyar irodalmi szövegeket vizsgáló és kultiváló író regénye kapcsán nem stílustalan, modoros azt mondani: „Uraim, le a kalapokkal!” A *Luther kutyáival* jelentős, nagyívű, értékes regény jelent meg a 21. századi magyar irodalomban. Ezt a vonatkozó idézettel is hangsúlyozni szerettem volna. Hogy magam is így gondolom. Amúgy, s nem tudom, hogy ebben van-e szerepe neki identitásunknak, számomra – és ezért szeretem hangsúlyozni, hogy van távolság a szerző és elbeszélője között e regényben is – *A harmadik híd* nagyvonalú Sugár Déneséhez, karakán Damon Straljához képest kissé ellenszenvesse írta át magát: enyhén szexista, a betegség természetéből következő, de korábban is fennálló egocentrikus valóságérzékeléssel, világlátással.

(Következő megjegyzésemnek viszont semmi köze az irodalomhoz és értékéhez sem. Nem a valóság-hű ábrázolás számonkérése – amit egyébként korábbi, a fikcióról alkotott véleményem is alátámaszt. Csak azért említem, mert egy sztereotípiáról van szó. A regény *Bizonyos argumentumok* című alfejezetének egyik részletében újvidéki történetekről ír, s az epizódot poénnal zárja az elbeszélő. Ebben a „*kirendelt kényszerközönség leghátsó soraiban unatkozó, magyarul nem beszélő, kiskosztümös, óriás mellű, szerb bombázók*”-ról (28) esik szó. Nem is egészen értem, csak feltételezem, hogy az az előítélet húzódik mögötte, miszerint a határon túli magyar tanszakok hallgatói nem is tudnak magyarul. Ez esetben: hogy szerbek. Honnan és hogyan lehet kirendelni magyarul nem tudó, kiskosztümös, óriás mellű, szerb bombázókat egy magyarul elhangzó, régi magyar irodalomról szóló előadásra?)

(*Magvető, 2018*)

Svéd Bence

Belterjes betegségek

Szilasi László: *Luther kutyái*

Nem elegáns, ha egy kritikus rögtön magyarázkodással startol, de ezúttal mégis megteszem, mert nem hétköznapi könyvet vizsgálok, nagyon is hétköznapi szempontok alapján. Ugyanis nem lehet, sőt nem szabad, hogy a bírálóba akár fikarcnyit is betörjön a személyesség. A kritika nem a szerzőt, hanem a művet tekinti tárgyának, annak milyenségét, és ez még akkor is igaz kell, hogy legyen, ha egy nagyon is személyes hangvételű kötetről van szó, márpedig a *Luther kutyái* ilyen. Egy betegség, mi több, egy lehetséges halállal végződő betegség története, melyből írója mégis talpra állt, majd megörökítette élményeit, benyomásait, és kiadta könyv formában. Ezzel a gesztussal azonban a kortárs irodalom részévé tette, és már nem az orvosi beavatkozás és a felépülés sikere válik kérdéssé, hanem a folyamat rekonstruálásának sikeressége, amiben nem játszhat szerepet a valós kálvária kérdése. Nem elegáns magyarázkodni, ahogy Szilasi könyvében a cigarettáról való leszokás folyamata sem az, mégis szükségszerű: meg kell tisztítani a könyvet a személyes érintettségtől, akár nikotintól a tüdőt. Éppen ezért a kötet narrátorát – bár ismerjük a vonatkozó életrajzi adatokat – nemes egyszerűséggel nevezzük Elbeszélőnek.

Adott egy író és egyetemi tanár, egy szellemi munkás, akinek át kellett élnie, ami talán még a halálnál is rosszabb: elveszíteni önmagát, a kreativitását. Mert mások elvesztésénél csak önmagunk elvesztése borzasztóbb. Egyik se pótolható, de míg az előbbi után van élet az egyén számára, az utóbbi után épp az egyén szűnik meg. Ennek az aggasztó állapotnak a megélése áll a *Luther kutyái*nak középpontjában, egy rekonstrukciós kísérlet, melyben az Elbeszélő egyszerre jár utána annak a két napnak, ami teljesen kiesett számára, és annak, hogyan jutott idáig úgy fizikailag, mint szellemileg. Nemcsak az agydaganat okozta szövődmények és a felgyógyulás folyamata került be a kötetbe, hanem az Elbeszélő életének korábbi eseményei is, melyek afféle szabad ötletek jegyzékeként kerülnek elő: a rekonstrukció közben elkalandozik, mert a régmúltra könnyebb reflektálni, mint a közelmúltra, a szorongató és túl közeli tragédiára. Ez a folyamat egyúttal védekezés és öngizolás is: bár nem lehet rendszeren felidézni a betegség alatt történeteket, azért a régi dolgokra, történetekre még világosan emlékszik, így saját magát is megnyugtatja, nem ment el az esze, működik az emlékezés. Ebből merít bátorságot, hogy el tudja mesélni, szembe merjen nézni az emlékezetkieséssel.

A *Luther kutyái*nak szerkezete éppen ezért széttartó, csapongó és önkényes, mindezt számon kérni felesleges is volna, hiszen pont a szerkesztetlenség lesz maga a szerkezet. Azonban ez nem indokol bizonyos következetlenségeket és szertelenségeket a szövegen belül. Arról van szó ugyanis, hogy a kötet egyes részeit – a fejezeteken túl – a szöveggép választja el egymástól. A főszöveg közé kurzívval szedve ékelődnek azok a

részek, melyek elrugaszkodnak az aktuális témától, és mintegy továbbgondolva annak egyes motívumait, régmúlt történeteket mesélnek el. Ezek néhol kifejezetten zavaróak, és jelenlétük csak nehezen indokolható, mint például a Drezda bombázásához köthető családtörténeti rész, ami szükségtelenül szakítja meg álságos és hatásvadász keserűségével a felgyógyulástörténet ritmusát; hol a szív legmélyéig hatolnak, és kipucolnak minden kamrát és pitvart, mint annak a pillanatnak az érzékletes megörökítése, mikor az Elbeszélő rájött, hogy már nem szerelmes a feleségébe; hol pedig vulgárisak és kacagatók, mint egy otromba vígjáték, miként az a szekvencia, melyben a legemlékezetesebb, felnőttkori beszaráásokat veszi sorra. Ezek a részek önmagukban is tökéletesen működnek, és felmerül a gyanú: talán nem a betegségstörténet hívta életre őket, hanem épp a betegség elbeszélése volt az indok, hogy megíródjanak. Bárhogy is történt, ezek a dőlt betűs részek lényegesen olvasmányosabbak és érdekesebbek, mint maga a főszöveg, mely gyakran öncélú és zavaros.

Míndez nem is feltétlenül abból adódik, hogy a reprodukciós kísérletnek köszönhetően egy-egy eseménysort – többek közt az Elbeszélő rohamát egy egyetemi előadáson, melynek következménye a kórház és a műtét – több nézőpontból mesél el, hanem annak, hogy ezek a részek túlnyomóan olyan információkat tartalmaznak, melyek az olvasó számára érdekeltek. És itt gabalyodunk bele a könyv egyik szembeötlő hibájába: nem egyértelmű, kihez is szól. Ugyanis számtalan olyan rész van itt, ami az irodalomroknak kedvez, sőt olyan, amit a hazai szépirodalom belső köreiből tartozók – beleértve az Elbeszélő ismeretségi körét – értenek és értékelnek, ugyanakkor rengeteg orvosi jelentés, diagnózis és szakszó is szerepel, ami pedig egy másik réteget céloz be. Vitathatatlanul belterjes írás a *Luther kutyái*, az azonban eldöntetlen maradt, hogy milyen belterjnek íródott. Az Elbeszélő ugyanis egyik esetben sem adja át úgy ezeket információkat – legyen szó orvosi, irodalmi vagy magánjellegű témákról –, hogy a kívülálló számára érdekes és izgalmas legyen. Egész egyszerűen nem képes lekötni a figyelmet. Mondom, ez elsősorban a főszövegre igaz.

A dőlttel szedett betoldások – melyek leginkább a tárca műfajához állnak közel – azonban kifejezetten működnek a könyv elején. Funkciójuk ugyan nem igazán értelmezhető, de ettől függetlenül a *Luther kutyáinak* legélvezetesebb részei ezek. Egészen addig, amíg világosan elkülönülnek a szövegek. Ám a dőlt betűs részek nem mindenhol válnak le egyértelműen a főszövegről, több helyütt a betegséggel kapcsolatos információk is ekképp vannak szedve – mint például a zárójelentés a 86. oldalon, vagy a 88-dikon egy barát monológja a közelgő műtétről. A könyv közepétől, a sikeres műtét után azonban teljesen kibillen az egyensúly, mintha az Elbeszélőnek már nem lenne szüksége a tipográfia egyértelmű rendszerére, már nem keres igazán kapaszkodókat, hiszen a nehezen túlvan, elmesélte az elmesélhetlent, így már lehet akár slendrián is, felrúghatja saját, korábbi konstrukcióját. Itt már a „Pathológiai vizsgálat” (181. o.) mellett könyvheti verset (225. o.) és megnyitászöveget (227. o.) is találunk a kurzív részekben.

E mögött a szétesettség mögött azonban mégis összeáll egy figura, aki minden fizikai és lelki nyavalyáját szégyentelenül feltárja az olvasó előtt. Ez lehetne a *Luther kutyáinak* legméltóbb erénye, de végül ez lesz az, ami végleg olvashatatlanná teszi. Ugyanis túl közel enged. Ugyannyira fel- és kitárulkozik az Elbeszélő, olyan mélyre enged magában, hogy annak alapján, amit megtudunk róla, végül már nem lesz szimpatikus számunkra, ahogy gondolkodik a nőkről, a világról és saját műveiről. Ahogy minden olyan természetes számára, ahogy mindenki kiszolgálja és méltatja, ahogy a szerénység kimerül néhány rácsodálkozásban, amiből valójában szintén a dicsekvés süt, hogy ő mennyire szerencsés. Hiányzik ebből a könyvből az alázat, mivel az Elbeszélő érezhetően burokból él. A magyar egészségügy valódi helyzetéről egy szó sem esik, az előnyös körülmények már-már fantasztikumba illően adóttak. Ezzel párosul az arrogancia és önzés, és egy olyan

vakság a valódi világra és valódi problémákra, ami tényleg csak azok sajátja, akik nem emberekkel, csak szövegekkel foglalkoznak. Valójában itt bukik el a *Luther kutyái*, hogy nem szerethető, mert az Elbeszélőben sincs szeretet – a szép frázisok nem pótolják az érzelmeket. És egy ilyen figuráért nem lehet izgulni, nem lehet szurkolni neki, vele menni a műtőbe, a kemóra, a rehabra, mert egész egyszerűen nem érdekel a sorsa, mert nem mozgatja meg az empátiát.

Ilyen tehát a *Luther kutyái*, ha úgy nézem, mint egy szépirodalmi alkotást. Márpedig máshogy nem is lehet – az más kérdés, hogy érdemes-e –, hiszen magamagát predesztinálta erre, amennyiben egy szépirodalmi kiadónál lett megjelentetve, azzal a műfaji meghatározással, hogy: regény.

(Magvető, 2018)

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

print 2000

NYOMDA KFT KECSKEMÉT

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelentetését az Emberi Erőforrások Minisztériuma és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Alap